

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KIADVÁNYAI

73. szám

Szerkeszti: JAKAB LÁSZLÓ

73. szám

JAKAB LÁSZLÓ

**TANULMÁNYOK AZ
IGERAGOZÁS KÖRÉBŐL**

© Jakab László, 1999

ISBN 963 472 386 1
ISSN 0209-8156

DEBRECEN, 1999

TARTALOM

Előszó

Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben

Az ingadozó igei végzések használata

A mai magyar köznyelv múlt idejű igealakjai

Vegyes hangrendű igéink

Köznyelvünk hangzóhiányos igei

A változó igei néhány problémája

Egy hangtani változás rendszertani következményei

A felszólító módjel kérdéseihez

A *t* végű igei felszólító módjához

A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben

A *lött, tött, vött* szóalakok a Guary-kódexben

Nincsen és sincsen

Előszó

Az 1960-as években kezdtem foglalkozni a magyar igeragozás kérdéseivel. Szándékom volt monográfiát írni az igeragozás jelenéről és történetéről. Néhány kérdést fel is dolgoztam és megjelentettem a témakörből. A hetvenes években azonban az Akadémiai Kiadó megbízásából be kellett fejeznem a Papp István által megkezdett, de halála miatt félbemaradt Magyar-finn szótárt. Ez a munka 1977-től 1985-ig tartott. Az eltelt idő alatt csak mellékesen tudtam ezzel a témával foglalkozni. Közben természetesen mások is dolgoztak ebben a témakörben. Különösen volt, s 1991-ben megjelent a Magyar nyelv történeti nyelvtanának I. kötete, amelyben E. Abaffy Erzsébet írt az igeragozás történetéről, Elekfi László pedig a Magyar ragozási szótárt készítette, hogy csak a leglényegesebb műveket említsem.

Így tehát nem volt célszerű az eredeti elgondolást folytatnom. Közben természetesen egy-egy részkérdésről írtam néhány dolgozatot. Ma úgy látom, hogy azok a cikkek, amelyeket különböző helyeken jelentettem meg, ma is megállják a helyüket, és érdeklődésre tarthatnak számot a magyar nyelvtudomány művelői és az egyes kérdések tanulmányozói körében. Ezért összegyűjtöttem és itt közreadom őket.

Ebben a kötetben nem az eredeti megjelenés időrendjét követem. A könyv elején a leíró jellegű tanulmányok vannak, majd ezeket követik a történetiek némileg témakörök szerint csoportosítva. Az eredeti szövegen nem változtattam, csak a hivatkozásokat egységesítettem. Egy-két helyen lábjegyzetben fűztem megjegyzést az eredeti szöveghez. A dolgozat korábbi megjelenésének helyét szintén lábjegyzetben közlöm.

Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben¹

1. Nyelvtanaink az alanyi ragozást általában két részre osztják, ikes és iktelen ragozásra (vö. MMNyR. I, 500-7). De milyen szerepe van mai köznyelvünkben az ikes ragozásnak? Beszélhetünk-e ma ikes ragozásról? Kétségtelen, hogy az *i k e s i g e* elnevezést meg kell tartanunk; azokat az igéket nevezzük így, amelyek szótári alakjukban, azaz jelentő mód jelen idő egyes harmadik személyében *-ik* ragot kapnak. Az ikes ragozásról azonban már sokan megállapították, hogy kihalóban levő nyelvi forma (vö. BALASSA JÓZSEF: Nyr. 54: 67; NAGY J. BÉLA: Msn. 4: 7; uo. 85). De ugyanakkor az ikes ragozás pusztulását a nyelv más, fontosabbnak érzett funkciók kifejezésére használja fel (vö. NAGY J. BÉLA: Msn. 4: 11; LŐRINCZE LAJOS: Nyr. 77: 210-2; FERENCZY GÉZA: Nyr. 85: 498-5). Az eredetileg szenvedő és visszaható értékű ragozás elvesztette eredeti funkcióját, előbb az intranzitív tulajdonság jelölőjévé változott, és később csupán ragozási változattá lett (vö. SIMONYI: Az ikes ragozás története. NyF. 28. sz. 7-16; HORGER: A magyar igeragozás története 36-41; MÉSZÖLY: NyK. 51: 1-13). SIMONYI arra is rámutat, hogy az ikes ragozást RÉVAI élesztette újjá a nyelvújítók segítségével (i. m. 3; Nyr. 47: 195). A XIX. század második felében azután az iskolák igyekeztek elterjeszteni több-kevesebb sikerrel.

Az ikes ragozás, amint tudjuk, csak egyes számban tért el az iktelentől jelentő és feltételes mód jelen időben, a régi futurumban és elbeszélő múltban, valamint felszólító módban. Valamikor - úgy látszik - következetes rendszert alkotott. De mi maradt ebből a rendszerből? A futurum és az elbeszélő múlt már teljesen eltűnt a köznyelvből, és velük együtt pusztultak természetesen az ikes alakok is. LŐRINCZE LAJOS 1953-ban azt írja: „jelentő módban - néhány szórványos kivételt nem tekintve - szabályosan megkülönböztetjük az ikes és iktelen igéket”; de már feltételes és felszólító módban ő is megengedi mind a két ragozásmódot (Nyr. 77: 212).

Tudjuk azonban, hogy jelentő mód egyes szám második személy ma már más törvényszerűségeknek engedelmeskedik, az *-sz* vagy az *-l* rag nem az ige ikes vagy iktelen volta szerint járul a tőhöz. A MMNyR. megállapítja, hogy az „ikes ragozás 2. személyben a beszélt nyelv *s*, *sz*, *z* szóvégen kívül eléggé ritkán *s* csak irodalmias hangulattal használ *l*-es ragot” (I, 502). De nemcsak az *s*, *sz*, *z* végű ikes igék, hanem az iktelenek is *-l* raggal alkotják ezt a személyt: *olvasol*, *viszel*, *nézel*. És a kérdés másik oldalát tekintve - úgy hiszem - még íróink nyelvében sem találhatunk az *l* tövű ikes igék második személyében *-l* ragot, pedig az volna a szabályos. De melyik íróink merne ilyen formákat leírni: *válol*, *döglöl*, *hajlol*, *siklol*, *züllöl* stb. Ezek ma már mosolyt keltenének (vö: Msn. 4: 5). - Mi a helyzet az első személyben? Ismét az MMNyR.-t idézhetjük: a nyelvtan szerint az *eszek*, *iszok* stb. alakokat a köznyelv kerüli, de „gyökeresen nem irtotta ki a használatból, s így irodalmunk is jól ismeri” (I, 502). Ez természetes is, mert van jó néhány ikes ige, amelyet semmiképp sem lehet ikesen ragozni első személyben. Ki mondaná így: *cukrot szopom*. Nyilván senki; helyesen: *cukrot szopok*. - De nemcsak az első, második személyben, hanem még a harmadikban is van ingadozás; így például némely ige ikes, de igekötős származékainak egy része nem az: *dolgozik* ~ *feldolgoz* stb. Gyakran ikes és iktelen változat egymás mellett él, például *sikoltoz* ~ *sikoltozik*. Sokszor a két változat között jelentéskülönbség is van: *golyóz* ~ *golyózik* (vö. ÉrtSz.). A fentiekből tehát megállapíthatjuk, hogy még jelentő módban sem olyan egyértelmű az ikes ragozás mai helyzete. Így célszerű megvizsgálnunk az értelmező szótárban található valamennyi ikes igét, hogy az ikes ragozás mai állapotáról képet kapjunk. Munkánkat a VégSz. nagymértékben

¹ Megjelent a Magyar Nyelvőr 95: 270-81. lapján.

megkönnyíti, mert benne együtt találunk „A magyar nyelv értelmező szótára”-ban előforduló minden ikes igét.²

2. SIMONYI „Az ikes ragozás története” című tanulmányában számba veszi, hogy a nyelvtörténet során hol voltak nagyobb ingadozások, változások, és rámutat arra is, hogy az ikes és iktelen alakok között jelentéskülönülés fejlődhetett ki (NyF. 28. sz. 8-9). Először azt vizsgáljuk meg, hogy mai köznyelvünkben hogyan jelentkezik a jelentéskülönülésnek ez a módja.

Megállapíthatjuk, hogy sok igében történt szóhasadás. Az Értelmező Szótárban számos ige fordul elő ikes és iktelen címszóval, tehát külön-külön szócikk foglalkozik velük, mert közöttük már kisebb-nagyobb jelentésselérés mutatkozik. Itt csupán felsorolunk néhányat, a köztük levő jelentéskülönbséget az Értelmező Szótárban tanulmányozhatjuk. Ezek a szópárok a következők: *ágaz ~ ágazik, alányúl ~ alányúlik, átdolgoz ~ átdolgozik, áthajol ~ áthajlik, átnyúl ~ átnyúlik, bán ~ bánik, behajol ~ behajlik, behajóz ~ behajózik, búj ~ bújik, cukroz ~ cukrozik, csikland ~ csiklandik, eltel ~ eltelik, ér ~ érik, érez ~ érzik, felesz ~ feleszik, fogaz ~ fogzik, golyóz ~ golyózik, gyűrűz ~ gyűrűzik, hajol ~ hajlik, hall ~ hallik, harangoz ~ harangozik, karamboloz ~ karambolozik, karikáz ~ karikázik, kihajóz ~ kihajózik, kockáz ~ kockázik, lehajol ~ lehajlik, megold ~ megoldik, megszeg ~ megszegik, nyúl ~ nyúlik, ötöl(-hatol) ~ ötlik, párol ~ párlik, pitykéz ~ pitykézik, porol ~ porlik, poroz ~ porzik, rugóz ~ rugózik, sarkall ~ sarkallik, sugároz ~ sugárzik, szagol ~ szaglik, szeg ~ szegik, szop ~ szopik, tetőz ~ tetőzik, torol ~ torlik, tör ~ törik, vérez ~ vérzik, viharoz ~ viharzik, világol ~ világlik.* Néhol a szavak jelentése között alig észlelhető eltérés mutatkozik, de számos szópárnál már nagyfokú jelentéskülönbség van. - A ragozás szempontjából vizsgálva őket, megállapíthatjuk, hogy nemigen találunk magyar embert, aki a fenti ikes igéket a harmadik személyen kívül ikesen ragozná.

3. Számításunk szerint mintegy 3400 ikes ige van az Értelmező Szótárban. Ezek nem viselkednek egyöntetűen, számos címszó mellett megtalálható a szócikkfejen a címszó iktelen változata, és sok iktelen címszó mellett is ott áll a szótárban az ikes variáns. Ezért célszerű megvizsgálni az ikes igék típusait, össze kell gyűjtenünk azokat, amelyeknek iktelen változatát említik a szócikkben, és végül figyelembe kell vennünk azt is, hogy az ÉrtSz. szerzői mit mondanak az egyes igék ragozásáról. A szótár ugyanis nem ragaszkodik a „szabályos” ikes ragozáshoz, hanem az élő nyelvhasználatot veszi alapul (I, XXV). Forrásunk közli azt is, hogy a címszó ikes vagy iktelen változatát régiesnek, tájnyelvinek, irodalminak stb. kell értékelnünk (I, XXII-XXIII). Minthogy az ÉrtSz. csak a tőigék ragozására nézve ad útbaigazítást, az igekötősek közül pedig csak azokra, amelyek igekötő nélkül nem szerepelnek címszóként a szótárban (I, XIV, XXII), a különböző összetett igék ragozására vonatkozólag a VégSz. munkatársainak a véleményét vesszük figyelembe (vö. PAPP FERENC-JÁNOSKA SÁNDOR: MNy. 63: 138).

a) A legtöbb ikes ige töve *d* hanggal végződik. A 3400-ból mintegy 1850 tartozik ide. Nagy részük *-od/-ed/-öd*, *-ód/-őd* és *-kod/-ked/-köd* képzős. Ebben a típusban ingadozás nemigen található, bár ma is van néhány *-od/-ed/-öd* vagy *-kod/-ked/-köd* képzős iktelen ige, de ezek, úgy látszik, már meg is maradnak iktelennek. Ezek a következők: *csapkod, elkapkod, húzkod, kapkod, lenyomkod, lopkod, megnyomkod, nyomkod, összekapkod, szétkapkod; csípked,*

² Sajnos, dolgozatom elkészülte után értesültem arról, hogy az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kézisztári osztályán található kéziratban Ferenczy Géza „Az ikes igék ragozott alakjai” (Bp., 1954. 231 l.) c. összeállítása, amely az Értelmező Szótár számára készült. Ebben a műben vizsgált anyagunkat később állapotban kaphattuk volna, mint a VégSz.-ből.

lépked, repked; döfköd, köpköd, tömköd, tűzköd; letapod, tapod; csügged, elcsügged; bököd. Ezek gyakorító igék, de nem állíthatjuk, hogy ezért nem váltak ikessé, ugyanis sok gyakorító és folyamatos cselekvést kifejező ige ikessé lett, például: *rakodik; búvárkodik, tanárkodik* stb. A *d* tövű ikes igék közül a *hazudik* és a *lehazudik* címszavak mellett hozzák az iktelen formát az ÉrtSz. szerzői, de a *hazud* alakot elavultnak, a *lehazud*-ot pedig ritkának minősítik. A *megvénhedik* mellett stílusminősítés nélkül szerepel a *megvénhed*, viszont az *elvénhed* szintén a „ritka” jelzést kapja. A több mint 1800 *d* tövű ikes ige közül tehát csupán négy mellett tartják szükségesnek az ÉrtSz. szerzői megemlíteni az iktelen változatot, itt a kérdés már eldőlt, a fejlődés, legalábbis egyelőre, megállapodott. Az ÉrtSz. az ilyen „állandó ikes igék” esetében a felszólító mód egyes harmadik személyében az iktelen változatot is megadja zárójelben, az ikes alakot irodalminak és választékosnak, az iktelent köznyelvinek és népiesnek tartja (vö. I, XXII-XXIII). A VégSz. ezt úgy értelmezte, hogy az ilyeneket főképpen ikesen kell ragozni (MNY. 63: 143). Az összetett (igekötős stb.) igékre vonatkozó ragozási útmutatást a VégSz. munkatársai adták meg saját elgondolásuk, nyelvérzékük szerint. Itt a *d* tövűeknél a két szótár véleménye nagyon jól egybevágh. Ezeket általában ikesen ragoztatják. Közülük csupán a következőket kell a szótárak szerint iktelenül ragozni: *alkonyodik, átforrósodik, átkínlódik, baszakodik, devalválódik, elbürokratizálódik, gabalyodik, hazudik, iperedik, megfürdik, megvénhedik, okádik, összehazudik, silányodik, takarékoskodik, tanúskodik.* Amint látjuk, nincsenek túlsúlyban az igekötősek. Ezeken kívül van néhány olyan ige is, amelynek mindkét ragozási formáját elfogadják forrásaink: *anyáskodik, álmodik, áporodik, csontosodik, egybekapcsolódik, egybeszövődik, egybeverődik, ékelődik, elvénhedik, fürödik, fürdik, fűződik, gazosodik, házasodik, jótékonykodik, nyakaskodik, nyughatatlankodik, panaszkodik, pörösködik, sűrűdik, sűrűsödik, törődik.*

b) Az ikes igék következő csoportját nagyságrendben a *z* tövűek alkotják, tehát azok, amelyekben az *-ik* előtt *z* hang áll. Ezek *-z, -doz/ -dez/-döz, -koz/-kez/-köz* és *-kóz/-kőz* képzős származékok. Ebben a típusban nagyobb a változatosság. SIMONYI megállapította, hogy a *-z* képzős tárgyatlan igék már a kódexek korában ingadoztak az ikes és iktelen ragozás között. Azután a legtöbb *-z* képzős tárgyatlan ige ikessé változott. Végül kialakulóban volt egy olyan szokás, hogy a tárgyaz *z* végűek iktelenek, a tárgyatlanok ikések. A folyamat azonban lassú, volt, „s az ingadozás úgyszólván napjainkig tart, még a 3. személyben is - írja SIMONYI 1906-ban (NyF: 28. sz. 18). De az ingadozás még ma is tart, 1971-ben, még harmadik személyben is! Az ÉrtSz.-ban kb. 890 *z* tövű ikes ige van, és mintegy 330 mellett szerepel a szócikkfejlében az iktelen változat, és természetesen az is gyakran előfordul, hogy iktelen *z* végű címszó mellett találunk ikes variánst.

Először vizsgáljuk meg az ikéseket! Túlnyomó részben a *-z* képzős származékoknál tapasztalhatunk ingadozást! Az ÉrtSz. munkatársai a következő címszavak mellett stílusérték nélkül szerepeltetik az iktelen változatot: *áradozik, áthajózik, átcikázik, bagózik, bálozik, batyuzik, biciklizik, bigézik, borjazik, botorkázik, bratyizik, bridzsezik, cimbalmozik, csellózik, csemegezük, csibukozik, dáridózik, darvadozik, dermedezik, dohányzik, dominózik, ebédezik, egykézik, elábrándozik, elcsemegezik, elidőzik, előszobázik, elrévedezik, érettségizik, falatozik, ferblizik, flótázik, főzőcskézik, furulyázik, gatyázik, gordonkázik, gyakorlatozik, gyümölcsözük, hancúzik, harmóniumozik, hengerbuckázik, hugyozik, ijedezik, italozik, kárörvendezik, képesítőzik, kikocsizik, komissiózik, kornyadozik, krikettezik, kulizik, kúrázik, lábadozik, lázadozik, leáldozik, leérettségizik, leszakadozik, levegőzik, levizsgázik, megáldozik, melózik, misézik, motorozik, murizik, mutyizik, óhajtozik, ordítózik, öklendezik, örvendezik, paklizik, párbajozik, petézik, piacozik, pikulázik, pingpongozik, potyázik, rápuskázik, révedezik, sápítózik, sikolyázik, sikonkázik, szaladozik, szánkózik, szundizik, szunnyadozik, tivornyázik, üzletezik.* Ezek *-z* képzősek, és többnyire denominális származékok. De van itt néhány *-doz/-*

dez/-döz és egy *-koz* képzős ingadozó ige is: *fickándozik, foszladozik, letöredezik, oszladozik, rémüldözik, sokadozik; megtanácskozik.*

Az alábbi igék iktelen változatát választékosnak, irodalminak tartják az ÉrtSz. szerzői: *ábrándozik, áhítózik, állomásozik, álmodozik, alsózik, amerikázik, autózik, babázik, bokázik, bolondozik, bukfencezik, ceremóniázik, cicázik, cikkezik, csónakázik, dámázik, diétázik, dikciózik, divatozik, ébredszik, éjszakázik, éledezik, elkalandozik, esküdőzik, fakutyázik, fáradozik, feketézik, felbukfencezik, felburjánzik, fogyókúrázik, fonnyadozik, fulladozik, futballozik, fuvolázik, gombázik, gombozik, gondolázik, görnyedezik, gyöngyözik, háborúzik, habozik, hahotázik, hajladozik, hajókázik, hajózik, halandzsázik, hancúrozik, handabandázik, hárfázik, harmonikázik, harsonázik, hasadozik, hejehujázik, hervadozik, hibázik, hógolyózik, hokizik, hólabdázik, hurrázik, huszonegyezik, időzik, instanciázik, kacsázik, kajakozik, kalandozik, kamatozik, kerékpározik, keringőzik, kézimunkázik, kocsikázik, komédiázik, konferenciázik, korzózik, kosarazik, könnyezik, kvaterkázik, lakmározik, lankadozik, lebukfencezik, lovacs-kázik, málladozik, megvacsorázik, métázik, napfürdőzik, napozik, nótázik, olvadozik, pályázik, panamázik, papizik, parádézik, pásztázik, pezsgőzik, pipázik, pletykázik, polkázik, pólózik, porladozik, pukkadozik, puskázik, repedezik, rikoitozik, roskadozik, sakkozik, sápadozik, skálázik, sóhajtozik, süllyedezik, sütkérezik, szánkázik, szénázik, sziporkázik, taktikázik, tanyázik, tárogatózik, teázik, tétovázik, tízórai-*zik, trillázik, túlórázik, túrázik, ülésezik, vacsorázik, vágta-*zik, vakációzik, valutázik, verejtékezik, vitázik, vizsgázik, zsidózik.* Itt is találunk néhány *-doz/-dez/-döz* képzős származékot: *ájuldozik, ámuldozik, botladozik, esedezik, hajladozik, hulladozik, hüledezik, ingadozik, játszadozik, ömledezik, rogyadozik, romladozik, töredezik, tüne-*dezik, ugrándozik.****

Az alábbi igék iktelen változatát az ÉrtSz. „ritkának” minősíti: *anekdotázik, átázik, bőgőzik, burjánzik, bűnözik, cikázik, citerázik, éhezik, elvérzik, elvitorlázik, epedezik, hozsannázik, kiegyezik, korcsolyázik, kozmetikázik, különórázik, labdázik, ladikázik, lakomázik, leszigorlatozik, létezik, malacozik, megborjazik, megmalacozik, mókázik, pilinckézik, rádiózik, razziázik, reggelizik, ródlizik, rügyezik, sízik, sorvadozik, szigorlatozik, szikrázik, tallózik, tekézik, tempózik, teniszezik, tornázik, tósztozik, totózik, tőzsdézik, trémázik, uzsonnázik, vitorlázik, vonatozik, zónázik, zongorázik, zslugázik, zsűrízik.*

Vannak olyan igék is, amelyeknek iktelen variánsát az ÉrtSz. „régiesnek” tartja: *adomázik, adózik, akadozik, ásítózik, átutazik, biliárdozik, cigarettázik, egyezik, elpályázik, fagyaltozik, felutazik, gyulladozik, gyűlésezik, habozik, hajcsizik, havazik, hazudozik, illatozik, kártyázik, kávézik, kocsizik, körülutazik, megegyezik, megreggelizik, összeegyezik, pálinkázik, párázik, pompázik, rókázik, rugódozik, száguldozik, szakadozik, szivarozik, tilinkózik, utazik, vigadozik, virágzik.* És *-doz/-dez* képzősök: *bomladozik, düledezik.*

Két ige a *bagzik* és a *vickándozik* iktelen megfelelője pedig a „tájnyelvi” megjelölést kapta, minthogy a címszavak maguk is tájnyelvek.

A következőkben bemutatjuk azokat a *z* végű igéket, amelyek iktelenül szerepelnek címszóként az értelmező szótárban, de a szócikkfejen van ikes változatuk. Az alábbiak ikes párját nem minősítik a szótár szerzői, tehát a címszóval csaknem azonos stílusértékűnek tekintik: *bankettez, cucliz, csatáz, dagadoz, danáz, dekáz, elméláz, fabuláz, fakadoz, gingallóz, gitároz, golfoz, gornyadoz, gurguláz, gurigáz, gyertyáz, hajráz, hallóz, írásbeliz, kenyerez, kísérletez, koncertez, kontráz, légóz, lelkendez, lóversenyez, méléz, meredez, packáz, paroláz, pecáz, pitiz, pofáz, próbáz, riposztos, sikítóz, sikoltoz, sápitóz, süppedez, szalonnáz, széledez, szilveszterez, szirénáz, táboroz, taligáz, tanúz, tomboláz, vándliz, zenebonáz.* Van néhány tőige, amely ikes változatban szerepel címszóként, de némely igekötős származékának iktelen a fővariánsa: *elkártyáz, körülhajóz, végigzongoráz.* S vannak olyan igék is, amelyek csak

igekötővel fordulnak elő a szótárban: *bedaciz, elmaradoz, lemaradoz*. Ezek ikes formája is csak a szócikkfejből kerül elő.

A következő igék ikes párja az Értelmező Szótár szerint „ritka”: *boroz, bőrzéz, céduláz, ciciz, cigányoz, digóz, éjjelez, figuráz, futkároz, galoppoz, géppuskáz, inspekcióz, palántáz, randa-líroz, ricsajoz, sátoroz, szalonkáz, szedtevetéz, zsibbadoz, zsíroz*. A *faluz* és a *serkedez* igék ikes változata pedig népnyelvinek minősül.

A fentiekben együtt láttuk azokat a *z* tövű ikes igéket, amelyeknek van iktelen változatuk, és azokat az ikteleneket, amelyeknek él ikes variánsuk. Az adatok bizonyítják, hogy a *-z* képzős igék ma még nem állapodtak meg 3. személyben sem, de néhány *-doz/-dez/-döz* és egy *-koz* képzős ikes igének is él még iktelen formája. Az imént felsorolt iktelenek közül néhánynak mi már az ikes változatát vennénk címszónak, pedig az ÉrtSz. utolsó kötetének megjelenésétől még tíz év sem telt el. Ennek nemcsak az lehet a magyarázata, hogy szótárunk főleg múlt századi és századunk elején élő írók nyelvét vette alapul, hiszen a szerzők figyelembe vették a legújabb nyelvi állapotot is. Ezek az adatok azt is bizonyíthatják, hogy az elmúlt évtizedben is észrevehető változás történt, egyre több *z* tövű ige vette fel az *-ik* ragot.

Hogyan kell ragoznunk a *z* tövű igéket? Az iktelen címszóval szereplőket természetesen iktelenül. De mit mond az Értelmező Szótár az ikések ragozásáról? Azokat, amelyeknek a szócikkfejből van iktelen változatuk főképp iktelenül kell ragozni, és csupán néhányszor engedi meg a szótár mindkét ragozási lehetőséget. Ez jól egybevág a VégSz. munkatársainak véleményével, akik csak az *átcikáz, átutazik, elvitorlázik, leszakadozik, megreggelizik* igekötős változatokat ragoznák főképp ikesen. A többi *z* tövű ún. állandó ikes ige ragozása - érthető módon - nem egyöntetű, de abban szinte következetes mindkét szótár, hogy a *-koz/-kez/-köz* és a *-kóz/-kőz* képzős igék ragozását ikesen kívánják. Ez az álláspont érthető, hisz ezek nagy része visszaható ige. A többi *z* tövű állandó ikes igét főlegesen volna felsorolnunk, mert a ragozásukra vonatkozó utalások a valóságnak megfelelően nagy tarkaságot mutatnak. De ez is érthető, mert a típusba tartozó igék nagy része - amint láttuk - változóban van, így tehát ragozásuk sem lehet egységes, és ez a ragozásbeli egyenetlenség kihat azokra is, amelyeknek már nincs 3. személyben iktelen alakjuk.

c) Külön kell szólnunk a *dz* tövű igékről. Ezek főleg *-dz* vagy *-ódz/-öd* képzős származékok. Itt ingadozás nincs. Mindössze három iktelen van: *edz, megedz, pedz*, ezek meg is maradnak iktelennek. Az ikéseknek pedig nem él iktelen változatuk a köznyelvben. Így ragozásuk is egyöntetű, az Értelmező Szótár szerint főleg ikesen kell ragozni őket. Csupán a *villózik* igét ragoznák inkább iktelenül az ÉrtSz. munkatársai, és ehhez a VégSz. hozzáveszi még a *beburkolózik, odalopózik* igekötős igéket.

d) Az ikes igék következő nagy csoportja az *l* tövű, amelyekben tehát az *-ik* rag előtt *l ~ ll* mássalhangzó áll. Ingadozás itt is van. Egyes tárgyatlan *l* végű igék ragozása már a kódexek nyelvében is ingadozott (vö. SIMONYI, i. m. 21). Ma is számos *l* tövű, köztük némely *-l ~ -ll* képzős ikes igének is él iktelen változata.

Az Értelmező Szótárban stílusminősítés nélkül fordulnak elő az alábbiak iktelen variánsai: *alányúlik, átnyilallik, belenyilallik, egybegyűlik, eldöglik, elfoszlik, elömlik, feltündöklük, gyűlik, kibánik, kidöglik, kigyűlik, kiötlik, ködlik, langallik, sárgállik, tündöklük*. - Az alábbiak iktelen párja választékosnak, illetőleg irodalminak minősül: *átfülik, elomlik, elromlik, felbomlik, fuldoklik, haldoklik, háramlik, kiömlük, összesereglik, özönlik, visszaözönlik*. - Legtöbbször régiesnek minősítik az iktelen alakot: *átömlük, begyűlik, beleömlük, beomlik, bomlik, botlik, elbomlik, elbotlik, ellük, elműlik, elnyílik, elnyúlik, eloszlik, felgyűlik, felnyílik, feloszlik, foszlik, fűlik, kettéoszlik, kibomlik, kiműlik, kiomlik, leomlik, leömlük, leözönlik, le-*

romlik, megbomlik, megbotlik, megnyúlik, megoszlik, megválnak, múlik, nyílik, omlik, oszlik, ömlik, összegyűlik, összeomlik, parázslík, romlik, sereglík, szétomlik, szétoszlik, szétömlík, szétválník, végignyúlik, végigömlík. - A következők iktelen változatát az ÉrtSz. szerzői ritkának tartják: *beletorkollík, betorkollík, beválník, döglík, kéklík, kifoszlik, kifűlök, kiszögellík, leválník, megdöglök, meggyűlök, összetorkollík, széjjelnyúlik, szétbomlik, szétnyúlik, tarkállík, torkollík, válník, zajlók.* - Végül néhány ige iktelen variánsa „tájnyelvi” minősítést kap: *elválník, feslók, kinyúlik, kiválník, kotlók, megkotlók, nyilallók, telók, végignyilallók.*

Az *l ~ ll* végű iktelen igék között alig találunk olyat, amelynek van ikes variánsa. A *hull* és némely igekötős származéka (*elhull, kihull, széthull, visszahull*) mellett minősítés nélkül találjuk az ikes változatot. De már az *aláhull* és a *lehull* ikes megfelelője ritkának minősül, és ugyancsak ritkának tartja az ÉrtSz. a *vezekel* és a *zöldell* ikes alakját. Az *áthull* ikes párja népies, a *szökell* szóé pedig régies az ÉrtSz. szerint.

Szótárunkban valamivel több mint 300 *l ~ ll* tövű ikes ige van, ebből - amint fentebb bemutattuk - 104 esetben az iktelen variánst is megtaláljuk a szócikkfejen. Ez az idetartozó igéknek egyharmada. Ezeket a változó ikes igéket főképp iktelenül vagy mindkét módon ragozzuk a szótár szerint. Ebből következik azonban, hogy az állandó ikeseknél sincs egység a ragozásban. Az ÉrtSz. jobbra iktelenül ragozza őket.

e) A következő csoportot azok az igék alkotják, amelyekben az *-ik* végződés előtt *sz* hang áll. Ezek egy része *-ász/-ész* képzővel alkotott ige. Ebbe a típusba 165 szó tartozik, ebből negyvenhétnek van iktelen változata is.

Nincs minősítve, tehát csaknem a címszóval azonos értékűnek tartja az ÉrtSz. a következők iktelen variánsát: *bányászik, bóklászik, csenevész, dudorászik, egerészik, elhalászik, eprészik, foglyászik, fürjészik, galambászik, heverészik, kieszik, kotorászik, lepkészik, megmász, rákászik.* - Választékosnak, illetőleg irodalminak minősülnek az alábbiak iktelen párjai: *enyészik, halászik, horgászik, nyargalászik, rókászik, solymászik, tornászik.* - Az iktelen változatot régiesnek, elavultnak ítéli a szótár a következő esetekben: *becsúsodik, bogarászik, csúsodik, elenyészik, kúsodik, lecsúsodik, madarászik, mászik, megúsodik, nyulászik, rámászik, vadászik, visszacsúsodik.* - Az alábbiak iktelen változata „ritka”: *agarászik, cserkészik, csikászik, eleszik, hadonászik, kicsúsodik, lemászik, összeeszik, tenyész, tyúkászik.* - Az *úszik* ige iktelen formája pedig a „tájnyelvi” jelzőt kapta.

A fentiekkel szemben van néhány iktelen ige, amelynek él ikes variánsa. Stílusminősítés nélkül szerepel az ikes alak a következő szavak mellett: *belevesz, csempész, danolás, előhalás, gombász, kacarász, kaparász, körülszaglász, legelés, odavesz², ottvesz, tosz, vihorász.* - A *fürkés, fütörész, kivesz², szaglász* és *vakarász* ikes változata ritka, a *csesz, elvesz², hajhász, markolász, megvesz²* és *összevesz* ikes párja pedig népies a szótár véleménye szerint.

Az ingadozás aránya itt is nagyfokú. SIMONYI megállapította, hogy az *-ász/-ész* képzős denominális (*vadász, halász*) és gyakorító (*legelés* stb.) származékok iktelenek voltak, az *enyészik, tenyészik* típusúak pedig ikesek. Véleménye szerint talán ez utóbbiak hatására vagy az intranzitív jelentés kifejezésére az előbbiek is „sok vidéken ikessé váltak” (i. m. 24). Tehát SIMONYI még nem tartotta ezek ikes változatát köznyelvinek, ma viszont az Értelmező Szótárba legtöbbször ikes címszóval került be. És mi már a fenti iktelenek közül is többet ikes címszóval szótároznánk, például: *csempészik, kacarászik, legelészik, fürkészik, fütörészik, szaglászik.* Az ikes változat terjedését kétségkívül elősegítette, hogy a *vadász, halász* stb. nomenverbumokat olykor félre lehetett érteni. Ő *vadász* jelenthette azt, hogy ‘ vadászat a foglalkozása’, de jelenthette azt is, hogy ‘ vadászik’. Amikor az ikes ragozásnak már nem volt

funkciója, a nyelv az *-ik* ragot ilyen egyszerű különbségtételre is felhasználhatta. A továbbiakban látni fogjuk, hogy nem csak az *-ász/-ész* képzős igéknél fordul elő ez a törekvés.

Az *sz* tövűek ragozására vonatkozó utalásokban némi következetességet tapasztalhatunk. Az ÉrtSz. az *-ász/-ész* képzősöket főképp iktelenül ragozza, az *alkuszik, alszik, esküszik, eszik, iszik, fekszik, hallatszík, hallszik, nőszik, játszik, látszik* stb. igét pedig főleg ikesen. Egyeseknél mindkét lehetőséget elfogadja: *aszik, csúszik, úszik*. Az igekötős származékok ragozására vonatkozó utalások többször eltérnek a tőigétől a VégSz.-ban.

f) Az eddig tárgyalt *d, z, l, sz* tövű szavak alkotják az ikes igék zömét. A további típusok egyikéhez-másikához már csak néhány ige tartozik. A *szegik, megszegik* és a *fingik* szavakban *g* áll a rag előtt. A számos *g* tövű ige között csupán három ikes található. Miért ikesek éppen ezek? A *szegik, megszegik* a *szeg* és a *megszeg* szavakkal szemben visszaható jellegűek. Viszont *ng* végű ige több száz van nyelvünkben, és csak egy ikes van köztük: *fingik*. Nyilván a nyelv itt is csupán az igét akarta elkülöníteni a névszótól. Ez utóbbit iktelenül ragozza az Értelmező Szótár, a *szegik*-nek mindkét ragozását elfogadja.

g) Egyetlen *gy* tövű ikes ige van az Értelmező Szótárban: *vágyik* és ennek négy igekötős összetétele. Az *-ik* elem itt is nyilván csak a főnévtől különíti el az igét. A *vágyik* és a *visszavágyik* címszavak mellett megtaláljuk az iktelen változatot „régies” jelzéssel. - Ugyanígy előfordul a *gy* végű iktelen címszavak közül a *rogy* és a *lerogy* mellett ikes variáns (*rogyik, lerogyik*), ezeket az ÉrtSz. népnyelvinek minősíti. A *vágyik* ragozását mindkét módon elfogadja az Értelmező Szótár, de a VégSz. ennek igekötős változatait ikesen ragozza.

h) A *bújik* és a *tojik*, valamint ezek igekötős változataiban *j*-t találunk a végződés előtt. Mindkettőnek iktelen alakját is megadja az ÉrtSz, a *bújik* iktelen párját tájnyelvinek, a *tojik*-ét pedig ritkának tartja. A *bújik* igének 12 igekötős összetétele szerepel a szótárban, mindegyik mellett ott van az iktelen variáns is „ritka” jelzővel. A másik szónak csak két igekötős származéka fordul elő forrásunkban, és csak a *megtojik* mellett említik az iktelen párt szintén „ritka” minősítéssel. A *bújik* ragozható az ÉrtSz. szerint ikesen is, iktelenül is, a *tojik* főképp iktelenül. Az igekötős származékokat a legkülönbözőbb módon ragozzák a VégSz. munkatársai. - Írásban *ly* töve van a *folyik* igének, de a kiejtésben ennek a töve is *j* hanggal végződik. Mellette és 12 igekötős összetétele mellett egyaránt megtaláljuk az iktelen változatokat. Egy kivételével mindegyiket „régies” jelzővel látta el az ÉrtSz., az *átfolly* pedig „ritka” minősítést kapott. Az ige egy igekötős származéka, a *körülfolly* iktelenül szerepel címszóként, az ikes változat csak a szócikkfejlében fordul elő stílusminősítés nélkül. Az itt tárgyalt igéket főképp iktelenül ragozzák vizsgált szótáraink.

i) A következő igékben *k* hang áll az *-ik* előtt: *bukik, csökik, lakik¹, lakik², szokik, szökik*. A *szokik* és a *szökik* iktelenül is szerepel a fejlében „népies” megszorítással. A *bukik* igét főleg ikesen ragozza az ÉrtSz., a *csökik-et* főleg iktelenül, a többi ikesen is, iktelenül is. Az említett 6 igének 36 összetett változata van, de iktelen párjuk nem szerepel a szócikkfejlében. Ezek nagy többségét a VégSz. főképp ikesen ragozza.

j) Néhány ige *-ik* végződése előtt *n* hang áll: *bánik, gyónik, megjelenik*, (csak igekötővel szerepel a szótárban), *szűnik, történik, tűnik*. A *bánik* és *történik* mellett nincs iktelen variáns. A *gyónik* iktelen változata ritkának, a *szűnik*-é régiesnek, a *tűnik*-é pedig népiesnek minősül. Található iktelen változat az igekötős címszavak mellett is. Az *elbánik* iktelen párja mellett nincs minősítés, de a *kibánik* párja népies. Az *eltűnik, letűnik, megjelenik, megszűnik* iktelen variánsa pedig régies az Értelmező Szótár szerint. A többi összetétel mellett nincs iktelen változat feltüntetve. - Néhány *n* végű iktelen igének is van ikes formája a szócikkfejlében. A *kiviggyan* ~ *kiviggyanik* azonos stílusértékűek. A *csattan, durran, előbukkan, kivillan, meg-*

koccan, nyikkan és *villan* címszavak ikes változata „ritka”, a *pottyán, lepottyán*, párja „népies”, a *fogan-é* pedig „régies” az ÉrtSz. minősítésében. - Amint látjuk, ez a típus is változóban van, és ez a ragozásban is megmutatkozik. A *bánik, gyónik, megjelenik, szűnik* iktelenül ragozódik (vö. ÉrtSz.), a *történik* és a *tűnik* harmadik személyű alakjai pedig mindkét ragozásban elfogadhatók. De ezeknek az igekötős származékait is iktelenül ragozza a VégSz. a *megettörténik* kivételével.

k) Az Értelmező Szótárban egy *ny* tövű ikes ige szerepel, az is tájnyelvi, a köznyelv nemigen használja: *szunyik*. A szócikkfejlében ott áll az iktelen variáns is. A szótár iktelenül ragozza.

l) Két ige *-ik* ragja előtt *p* hang van: *kopik, szopik*. Mindkettőt iktelenül ragozza az ÉrtSz. és a VégSz. is igekötős származékait, a *megkopik* kivételével.

m) Négy ikes igét találunk, amelyekben *r* áll a tő végén: *érik, szarik, törik, ugrik*. Az Értelmező Szótár szerint az *érik, szarik* és a *törik* szavakat iktelenül kell ragozni, az *ugrik*-at lehet mind a két módon. Érdekes azonban, hogy az *érik* és az *ugrik* igekötős összetételei közül többet ikesen ragoz a VégSz., a *törik* származékainak nagy részét viszont iktelenül. A *beszarik* igének iktelen változata is szerepel a szócikkfejlében stílusminősítés nélkül.

n) Néhány igében az *-ik* rag előtt *s* mássalhangzó van: *bujdosik, bukdosik, esik, fosik, késik, vásik*. A *bujdosik, bukdosik* és *fosik* címszavak mellett szerepel az iktelen variáns. Az utóbbi a „ritka”, az előbbieké a „választékos” jelzőt kapta. Az iktelen változattal rendelkező igéket főképp iktelenül, a többi ikesen ragoztatja az Értelmező Szótár. De az előzők igekötős származékai közül is többet ikesen ragoznak a VégSz. munkatársai.

o) Néhányszor *t* hangot találunk az *-ik* végződés előtt. Régi nyelvünkben az ikes igék ható és szenvedő származékai alkották ezt a típust. Ma már azonban a MMNyR. megállapítása szerint „Az ikes igék *h a t ó i g e i* származékait csak régies, választékos stílusárral ragozzuk olykor ikesen, egyébként az irodalmi nyelv is inkább iktelenül használja őket” (I, 501-2). Ezek feltételes módjában megmaradt az ikes alak az *ó h a j t á s* kifejezésére: *ehetnék* ‘enni kíván’. Sőt ez áterjedt az iktelen igékre is: *mehetnék* ‘menni szeretne’ (vö. NyF. 28. sz. 51; HORGER, i. m. 40-1). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek az alakok is régiesnek vagy nyelvjárásiának látszanak. Néhány ilyen szóalak azonban főnevesült, és az Értelmező Szótárba is belekerült „bizalmas, tréfás” stílusminősítéssel, például: *ehetnék, ihatnék, mehetnék*.

A szenvedő igék lassan eltűnnek nyelvünkben, az Értelmező Szótár is csak az alábbiakat tárgyalja: *adatik, foglaltatik, kelletik, kénytetik, kívántatik, megadatik, megszületik, méltóztatik, születik, újjászületik, viseltetik*. A *méltóztatik* mellett ott áll a szócikkfejlében az iktelen variáns „ritka” minősítéssel. - A *születik* és a *megszületik* szavakat főleg iktelenül ragozzák a vizsgált szótárak, a többi ikesen.

4. A fentiekben bemutattuk valamennyi ikes igét. Amint láttuk, az alapformában, vagyis egyes harmadik személyben a *z, l* és *sz* tövűek csoportjában van nagyméretű ingadozás. A *d* tövű igék után ezek adják az ikes igék nagy többségét. De a többi, számra kisebb típusokban is tapasztalható bizonyos mértékű ingadozás egyes harmadik személyben is. Így érthető, hogy ezekben a csoportokban nem is lehet egység a szavak ragozásában. - A *d* tövű igék azok, amelyeket az ÉrtSz. megállapításai szerint - néhány kivétellel - ikesen, esetleg mindkét módon ragozhatunk. De a *d* tövű igék nem is váltakoznak harmadik személyben sem. A *d* tövűek mellett a *-koz/kez/-köz* és *-kóz/-kőz* képzős, valamint a *-dz* és *-ódz/-ődz* képzős ikes igéknek nincs iktelen variánsuk, és ragozásuk is csaknem egységesen ikes formában történik szótáraink véleménye szerint. Az ikes alakok továbbélése ezekben a típusokban érthető, hisz mind a *d* végűek, mind pedig a *-koz/-kez/-köz, -kóz/-kőz* és *-dz, -ódz/-ődz* képzősök nagy része már

régen ikessé vált, és emellett még a visszaható jelleg is elősegíti az ikes formák megőrzését. Ezeken kívül a még élő *t* tövű szenvedő igék őrzik ikes alakjaikat.

A továbbiakban felvetődik a kérdés, mit ért az Értelmező Szótár és mit értünk mi azon, hogy egy-egy típus főképp ikesen vagy iktelenül ragozódik. Ebben a kérdésben nem értünk egyet az Értelmező Szótár álláspontjával. A szótár szerzői ugyanis úgy gondolják, hogy az állandó ikes igék feltételes mód harmadik személyben (*ő aggódnék*) is felveszik az ikes végződést (vö. I, XXII). Amint láttuk, LŐRINCZE is azt állította még az ötvenes évek elején, hogy feltételes módban mindkét ragozási mód elfogadható (Nyr. 77: 212). Mi úgy gondoljuk, hogy a feltételes mód harmadik személyében már csak egy alak él a köznyelvben, az iktelen: *aggódna, birkózna* stb. Helyes ez a megállapítás még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy lehet hallani iskolázott emberek szájából olykor (*ő*) *aggódnék*-féle formákat, amikor például a televízióban vagy a rádióban igyekeznek „választékosan” beszélni. Ezek azonban nem élő, hanem nagyon is könyvízü kifejezések. - FERENCZY GÉZA volt szíves felhívni a figyelmemet arra, hogy az *illenék* alak „nem ritka műveltebbjeink beszédében, írásában, jóllehet ők sem használják ennek az igének kijelentő mód jelen idő egyes első személyében (persze a másodikban sem) az ikes formát”. Egy egészen friss írott adatot is ismer Bélley Pál Tévénaplójából: „...*illenék* tudni, hogy a korszerű állatlélektan éppen ez ellen az antropomorfizálás ellen küzd elsősorban” (Magyar Hírlap 1971. febr. 15. 6). Valóban úgy látszik, hogy igénk bizonyos kapcsolataiban, személytelen kifejezéseiben egyelőre őrzi a feltételes 3. személyű ikes formát, de természetesen, az *illene* is használatos. Ilyen kifejezések még: *illenék ismerni, illenék számításba venni* stb. Hasonló ez az *ihatnék, ehethnék, mehetnék* elszigetelt alakok megőrzéséhez (l. fentebb). De ha az *illenék* 3. személyű funkcióban lép fel, akkor már egybeesik az első személlyel. Első személyben ugyanis senki sem használja ikesen igénket; ki mondaná így: *illeném hozzád?* Tehát az *illenék* alak nem indokolja, hogy a feltételes mód harmadik személyében továbbra is fenntartsuk általában a kettős alakot.

Most vizsgáljuk meg, a hajdani ikes ragozásból milyen alakok maradtak meg. Kezdjük talán a felszólító móddal. Itt az első és a harmadik személyben él még ikes forma (*aggódjam, aggódjék*), de mellettük használjuk az iktelen változatot is (*aggódjak, aggódjon*). A kettő között stílári különbség van, az ikes változatok választékosabbak. Egyes nyelvjárásokban harmadik személyben az iktelen igéknek is van ikes alakjuk, például: „*aggyík* ety kis kenyeret.” Ezt az ikes változatot a beszélők udvariasabbnak érzik (vö. NyF. 28. sz. 49; MNyj. 15: 17). - A felszólító mód második személyében is két változat él (*várj ~ várjál, gondolkozz ~ gondolkozzál*), a rövidebb alak általában parancsot, a hosszabb kérést fejez ki, és használatuk egy cseppet sem függ az ige ikes vagy iktelen voltától (vö. LŐRINCZE: Nyr. 77: 211).

Feltételes módban csak egy személyben van kettős alak, ez az első személy: *aggódnám ~ aggódnék*. A kettő között ugyancsak stílári különbség érezhető, az ikes régies, választékos. Mostanában egyre gyakrabban halljuk a két alak összekeveredéséből keletkező *aggódnák, birkóznák* változatot. Bár ezt a magánhangzó-illeszkedés törvénye is támogatja, mégis ma még helytelennek kell minősítenünk. A jelenség az iktelen igékkel kapcsolatban is észlelhető.

Végül jelentő módban a harmadik személy az állandó ikes igéknél világos. Az első személyben két alak él: *aggódom ~ aggódom*. Az ikes változat itt is választékosabb. A második személy, amint láttuk, ma már más törvényszerűségeknek engedelmessé válik: az *s, sz, z* tövű ikes és iktelen igékben *-l* raggal módosul, az *l* tövű ikesek és iktelenek pedig egyaránt *-sz* ragot vesznek fel. De mi a helyzet akkor, ha semleges hang áll a *tő* végén? Vizsgáljuk meg ezeket a típusokat is!

A *d* tövűek második személyében még mindkét változat él: *aggódsz ~ aggódom, törődsz ~ törődöl*. Az *-sz* ragos az általánosabb, a másik választékosabbnak, régiesebbnek látszik. Az *-sz* ragos formák terjedését az is elősegíti, hogy a szóalak így egy szótaggal rövidebb. A szóvégi *dsz* *cc*-vé olvad össze, így kiejtése nem okoz nehézséget. Az *ikes* igékben mutatkozó kettősség miatt egyes nyelvjárásokban a *d* végű iktelenek is kaphatnak *-l* ragot: *adol, tudol*.

Ugyancsak mindkét változatuk él a *gy*, *k*, *p* és *t* végűeknek, az *-l* ragos forma azonban régies vagy nyelvjárásias. Például: *vágysz ~ vágol, szöksz ~ szököl, szopsz ~ szopol, méltóztatsz ~ méltóztatol* stb. Az analógia következtében némely *gy*, *k*, *p* és *t* végű iktelen ige is kaphat a nyelvjárásokban *-l* járulékot: *hagysz ~ hagyol, löksz ~ lököl, kapsz ~ kapol, látsz ~ látol* stb.

A *g*, *j ~ ly*, *n* és *r* tövű igék második személye a köznyelvben ma már *-sz* raggal alakul: *fingasz; bújsz, tojsz; bánasz, gyónasz; törasz, ugrasz*.

Az adatokból kiderül, hogy egyetlen típus sincs, amelyben az *-l* rag használata kizárólagos volna. Sőt a legtöbb típusban ma már csak az *-sz* ragos változat eleven. Az *-l* rag azonban már ezekben a csoportokban sem az *ikes* igék kizárólagos járuléka, mert - legalábbis a nyelvjárásokban - az iktelenek is megkaphatják.

Mi maradt meg tehát az eredeti *ikes* rendszerből? Elsősorban az alapforma, a szótári alak, a jelentő mód 3. személy az ún. állandó *ikes* igékben. Ezenkívül jelentő módban az 1. személy, feltételes módban az 1. személy és felszólító módban az 1. és a 3. személy. Összesen tehát öt alak él még az *ikes* ragozásból. De ezek közül négyben minden *ikes* igének lehetnek párhuzamos alakjai, és a párhuzamos formák között stiláris eltérés fejlődött ki. A jelentő mód harmadik személyben is vannak párhuzamos formák, de - amint láttuk - vannak szép számmal úgynevezett állandó *ikes* igék is mai nyelvünkben. A fentiekből következik tehát, hogy a *z i k e s r a g o z á s m i n t r e n d s z e r m e g s z ű n t , c s a k i k e s i g é k v a n n a k*, amelyeknek szótári alakja *-ik* raggal végződik. Ezen igék nagy részének az említett négy személyben (némelyeknek még a jelentő mód 2. személyében is) kettős alakjaik vannak. De ilyen kettős alakok nemcsak az *ikes* igékkel kapcsolatban találhatók, hanem szinte azt mondhatjuk, az egész magyar igeragozási rendszerben, például: *állsz ~ állasz, küldtök ~ küldötök, hordnak ~ hordanak, tanítlak ~ tanítalak, szállt ~ szállott, vidd ~ vigyed* stb. (vö. MNyj. 15: 79-98; 16: 37-54).

Ikes alakokat tehát az *ikes* igék fent említett személyeiben használhatunk mai köznyelvünkben. A 3. fejezetben többször emlegetett „főképp *ikesen* ragozzuk” kifejezés - felfogásunk szerint - ezt jelenti. És idézzük fel még egyszer, hogy melyek azok az igék, amelyek az ÉrtSz. és a VégSz. szerint „főleg *ikesen* ragozódnak”, tehát amelyeket a kérdéses személyekben igényesebb beszédünkben vagy írásunkban *ikes* változatban kell használnunk: a *d* tövűek túlnyomó része, a *-koz/-kez-/köz* és *-kóz/-kőz* képzős igék, a *dz*, valamint a *t* tövűek nagy része. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen az idetartozó igék nagy részét a nyelvben analitikus szerkezetek váltják fel, például a *vetődik* helyett azt mondjuk *veti magát*, a *védekezik* helyett *védi magát* stb. (vö. BÁRCZI: Nyr. 80: 13-4). A *t* tövű szenvedő igék használati köre pedig egyre kisebb körre zsugorodik. - Az *ikes* alakok háttérbe szorulását megakadályozni nem lehet, és nem is szükséges. Az iktelen alakok használata nem nyelvi hiba, hanem az élő, az eleven, fejlődésben levő nyelv tükörképe. Az *ikes* ragozás pusztulásával a nyelvet kár nem éri, sőt bizonyos értelemben pontosabbá, egyértelműbbé válik beszédünk, írásunk, amint erre már többen is rámutattak (vö. NAGY J. BÉLA: Msn. 4: 11; LŐRINCZE LAJOS: Nyr. 77: 210-2; FERENCZY GÉZA: Nyr. 85: 493-5).

5. Végül megemlítjük, hogy hasonló képet nyújtanak nyelvjárásaink is. TEMESI MIHÁLY megállapítása szerint nyelvjárásaink nagy részében csaknem teljesen kipusztult az ikes ragozás, és talán csak a moldvai csángóban él még következetesen (vö. MNyj. 15: 16). A legtöbb nyelvjárásban azonban csak a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyű ikes alak él, de vannak olyan vidékek is, ahol sokkal kevesebb az ikes ige, mint a köznyelvben (uo. 16-7).

Az ingadozó igei végzések használata³

1. A magyar igeragozási rendszerben vannak ingadozást mutató toldalékok, amelyeknek ingadozása a kötőhangzó meglétén vagy hiányán alapszik. Ezek a következők: az alanyi ragozás egyes szám második személyű *-sz*, a többes második személyű *-tok/-tek/-tök*, a többes harmadik személyű *-nak/-nek*; a második személyű tárgyat kifejező *-lak/-lek*; a feltételes mód jele: *-na/-ne*, és ide kell vennünk még a főnévi igenév *-ni* képzőjét. Ezek a végzések általában közvetlenül a szótári tőhöz járulnak (*vársz, vártok, várnak, várlak, várna, várni*), bizonyos esetekben kötőhangzóval bővülve kapcsolódnak (*vedlesz, vedletek, vedlenek, vedlene, vedleni*), de olyan igék is vannak, amelyekből mindkét alak képezhető (*borítsz ~ borítasz, borítottok ~ borítottok, borítanak ~ borítanak, borítna ~ borítana, borítani ~ borítani*). Megemlítjük, hogy hasonló jelenség van a múlt idő jele előtt is (*állt ~ állott; adtam ~ adott* stb.), ez azonban elválik az előzőktől, így erre ezúttal nem térünk ki. A továbbiakban arra a kérdésre keresünk feleletet a ÉrtSz. anyagában található összes tőige és képzett ige alapján (az igekötős igéket nem vesszük figyelembe), hogy mikor szükséges a kötőhangzó, és mikor lehet a kötőhangzós és a kötőhang nélküli formákat is megképezni ugyanabból a tőből.

Erre a jelenségre már nagyon régen felfigyeltek nyelvtaníróink. A legrégebb nyelvtanokkal most nem kívánunk foglalkozni, véleményüket SEBESTYÉN ÁRPÁD „Tanítani ~ tanítani” című tanulmányában, amelyben az *-ít* képző utáni kötőhangzó használatával foglalkozik, összefoglalta (MNy. 4: 43-6). Kiindulásul csupán néhány nyelvten megállapítását mutatjuk be. SIMONYI RÉVAIHOZ kapcsolódva azt írja, hogy a két vagy hosszú mássalhangzóra végződő ige-*t*ök, továbbá az *-ít* képzősek (minthogy régebben *jt*-re végződtek) és az *-űt* végűek (*hűt*) megtartják a kötőhangzót (TMNy. 227-38). Hozzáfűzi azonban SIMONYI, hogy a népnyelv ezeket az igéket inkább kötőhangzó nélkül használja (uo.). SZABÓ DÉNES „A mai magyar nyelv” című egyetemi jegyzetének szabályai szerint kötőhangzó van a feltételes mód jele előtt ha a tő a) két mássalhangzóra, b) hosszú magánhangzóra + *t*-re végződik. Megállapítja továbbá a jegyzet, hogy „A *ni* képző olyan módon járul az ige-tőhöz, mint a feltételes módnak a jele”, és ugyancsak ott van az *-sz*, *-tok/-tek/-tök* és a *-nak/-nek* ragok előtt kötőhangzó, ahol a feltételes módban is az van (MNy. 4: 37). SEBESTYÉN ÁRPÁD SZABÓ megállapításaihoz hozzáfűzi: „Mai értekező és köznyelvünk valóban szigorúan követi e szabályokat. Mindjárt megváltozik azonban a kép, ha nyelvjárásainkat és szépirodalmi nyelvünket fogjuk vallatóra” (uo. 38). A továbbiakban számos példán mutatja be az *-ít* képző utáni kötőhangzó használatát a Szamosháton és különböző nyelvjárásokban, valamint az irodalmi nyelvben. De a köznyelv valóban szigorúan követi a fenti szabályokat?

Legújabb összefoglalása a kérdésnek a MMNyR.-ben található. A nyelvten az egyalakú, a hangzóhiányos és az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igékkel kapcsolatban foglalkozik a kérdéssel (I, 313-9). Megállapítja, hogy a kérdéses toldalékcsoport kötőhangzóval kapcsolódik vagy kapcsolódhat a két vagy hosszú mássalhangzóra végződő ige-*t*ökökhöz, a *-t* végű igékhez, ha a *-t* előtt hosszú magánhangzó van. Néhány esetben a részletekre és néhány kivételre is rámutat a szerző (uo.). Mégis bizonyára nem lesz érdektelen, ha az ÉrtSz.-ben található egész tőige és képzett ige csoportot megvizsgáljuk ebből a szempontból.

A Magyar szóvégmutató szótárban együtt találjuk ezeket az igéket fordított sorrendben, tehát a szótár mindjárt a szóvég szerint rendszerezve adja anyagunkat. De a VégSz. az igéket tövük szerint is csoportosította, 99 tőtípust különböztetett meg. A típusok megállapításánál itt

³ Megjelent a Magyar Nyelvjárások 15: 79-98. lapján.

tárgyalt végződéseinket is figyelembe vette a második személyű tárgyat kifejező *-lak/-lek* kivételével. Tehát a VégSz. utat mutathat számunkra az egyes igék raghasználatára vonatkozóan is. Minthogy azonban a fenti tőtípus-kategóriákat az ÉrtSz. anyagának feldolgozása előtt kellett kialakítani, érthető módon nem utalhat a VégSz. olyan esetekre, amelyek csak akkor derültek ki, amikor az anyag már a tergo sorrendben volt, vagyis amikor a szótár már elkészült. A szótár nélkül csak igen hosszadalmas és körülményes munkával lehetne nyelvünknek ezt az érdekes, mozgásban, fejlődésben levő problémáját boncolgatni. Így azonban nagyszámú, bizonyos esetekre vonatkozóan az összes szóhajóhető ige ismeretében talán pontosabban körvonalazhatjuk a nyelvünkben e téren tapasztalható bonyolult helyzetet.

2. Először is azt kell számbavennünk, milyen mássalhangzó-kapcsolatok, milyen hosszú mássalhangzók vannak a magyar ige-tövek végén, továbbá milyen hosszú magánhangzó + *t* végű igék találhatók nyelvünkben. PAPP FERENC Tőigéink című cikkében bemutatja, hogy milyen hangokra végződnek a tanulmánya címében jelzett igék tövei, de kérdésünkre nem tér ki (Nyr. 91: 48). A magyar tőigék az alábbi mássalhangzó-csoportokra végződhetnek:

ld		nd		rd		sd		zd	
<i>áld, fold, küld,</i>		<i>fecskend,</i>		<i>hord,</i>		<i>esd,</i>		<i>kezd, küzd</i>	
<i>old, száguld,</i>		<i>mond,</i>							
ng			lyg (jg)			lg			
<i>bong, dong,</i>			<i>döng, kóvályog ~ kóvályg-</i>			<i>enyeleg ~ enyelg-</i>			
<i>cselleng, leng,</i>			<i>pang,</i>						
<i>ing, ring, fíngik,</i>									
dl	hl	nl	nyl	ml	rl	sl	szl	tl	
<i>vedlik</i>	<i>ihlik</i>	<i>ajánl</i>	<i>sínylik</i>	<i>bomlik,</i>	<i>sárlík</i>	<i>feslik</i>	<i>foszlik</i>	<i>botlik,</i>	
				<i>romlik</i>				<i>kotlik,</i>	
								<i>ötlik</i>	
dr		gr		pr		tr			
<i>sodor ~ sodr-,</i>		<i>ugrik ~ ugr-</i>		<i>söpör ~ söpr-,</i>		<i>kotor ~ kotr-,</i>			
<i>pödör ~ pödr-</i>				<i>teper ~ tepr-,</i>		<i>gyötör ~ gyötr-</i>			
				<i>tipor ~ tipr-</i>					
jt		lt		nt		rt		st	szl
<i>ejt, fojt, hajt,</i>		<i>kiált, ölt</i>		<i>int, ránt, szánt,</i>		<i>árt, gyárt, irt, márt,</i>		<i>fest</i>	<i>emészt</i>
<i>lejt, rejt, sejt,</i>				<i>tekint</i>		<i>tart</i>			
<i>sújt</i>									
rm			tsz			dz			
<i>terem ~ term-</i>			<i>játszik, tetszik, metsz</i>			<i>edz-, pedz</i>			

A táblázatból kiderül, hogy a tőigék tövének végén levő mássalhangzó-csoportok második tagja *-d, -g, -l, -m, -r, -sz, -t, -z*. Ezek a hangok, még az *m* is, igeképzők, vagy igeképzők voltak a magyar nyelvben (vö. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 20-7). Nyilvánvaló, hogy a fenti szavak egy része képzett szó, amelyekben a mai nyelvérzék a képzőt már nem ismeri fel. Kiderül az is a táblázatból, hogy a mássalhangzó + *l*-re végződő tövű igék az *ajánl* kivételével ikesek. Úgy látszik, nyelvünk sokáig nem tűrte szó végén a mássalhangzó + *l* kapcsolatot. Az *ajánl* helyett is szívesen mondunk teljes hasonulással *ajáll-t*⁴. Valószínű, hogy

⁴ Célszerű lenne ezt az igét a hosszú *-ll* végűeknél tárgyalni, mert végződéseink előtt úgy viselkedik, mint azok. Mégis ide soroltuk, mert kiejtése ingadozik.

az ikes igék terjedésében ilyen kiejtésbeli nehézségek kiküszöbölése is szerepet játszott. A *romol*, *bomol* stb. igékből, minthogy hangzóhiányos tövűek voltak (*romlok*, *romlasz*, *romlott*), létrejött jelen idő egyes harmadik személyben is a hangzóhiányos *roml* változat, amelynek kiejtése szokatlan volt.

Megjegyezzük még, hogy a *dz* és *tsz* végű igék látszólag tévesen kerültek ide, hisz ezek a betűk egy hangnak a jelei. Mégis itt kell tárgyalnunk őket, mert vizsgált végződéseink a *dz* és *tsz* után úgy viselkednek, mintha a *tő* végén hosszú vagy két mássalhangzó lenne. Az íráskép miatt soroltuk őket a két mássalhangzóra végződő tövek közé. Figyelemre méltó az is, hogy csupán egy olyan *tő* szerepel a táblázatban, amelynek a végén mássalhangzó + *m* van (*terem* ~ *term-*). Természetesen a képzett szavak között sem találunk többet, mert *m* igeképzőnk nincs. Ezt a szót azonnal ki is rekeszthetjük a további vizsgálódásból, mert az itt tárgyalt igealakokat nem a *term-* tőből, hanem a szótári tőből alkotja „szabályosan” kötőhangzó nélkül, mint általában az egy rövid mássalhangzóra végződő igék.

A képzett igék töve az alábbi mássalhangzó-csoportokra végződhet:

ld	nd	rd	sd
<i>told</i>	<i>csikland</i> <i>csiklandik</i> <i>örvend</i>	<i>fürdik</i> ~ <i>fürd-</i> <i>kérd</i>	<i>mosdik</i>
jg (lyg)		lg	ng
<i>sajog</i> ~ <i>sajg-</i> <i>zajog</i> ~ <i>zajg-</i> <i>zsivajog</i> ~ <i>zsivajg-</i> <i>bazsalyog</i> ~ <i>bazsalyg-</i> <i>émelyeg</i> ~ <i>émelyg-</i> <i>hömpölyög</i> ~ <i>hömpölyg-</i> <i>mosolyog</i> ~ <i>mosolyg-</i> <i>somolyog</i> ~ <i>somolyg-</i> <i>támolyog</i> ~ <i>támolyg-</i> <i>tébolyog</i> ~ <i>tébolyg-</i> <i>tévelyeg</i> ~ <i>tévelyg-</i>		<i>rivalg</i> <i>uralg</i> <i>andalog</i> ~ <i>andalg-</i> <i>bájolog</i> ~ <i>bájolg-</i> <i>bűzőlög</i> ~ <i>bűzőlg-</i> <i>díszeleg</i> ~ <i>díszelg-</i> <i>érzeleg</i> ~ <i>érzelg-</i> <i>fanyalog</i> ~ <i>fanyalg-</i> <i>gőzőlög</i> ~ <i>gőzőlg-</i> <i>hizeleg</i> ~ <i>hizelg-</i> <i>oldalog</i> ~ <i>oldalg-</i> <i>párolog</i> ~ <i>párolg-</i> <i>tiszteleg</i> ~ <i>tisztelg-</i> stb.	<i>állong</i> <i>borong</i> <i>csapong</i> <i>cseng</i> <i>dereng</i> <i>feszeng</i> <i>hőzőng</i> <i>jajong</i> <i>kong</i> <i>lappang</i> <i>őrzöng</i> <i>rajong</i> <i>sikong</i> stb.
rg	rg		zg
<i>acsarog</i> ~ <i>acsarg-</i> <i>ácsorog</i> ~ <i>ácsorg-</i> <i>bizsereg</i> ~ <i>bizserg-</i> <i>bódorog</i> ~ <i>bódorg-</i> <i>csavarog</i> ~ <i>csavarg-</i> <i>csámborog</i> ~ <i>csámborg-</i>	<i>csicsereg</i> ~ <i>csicserg-</i> <i>csorog</i> ~ <i>csorg-</i> <i>didereg</i> ~ <i>diderg-</i> <i>dörög</i> ~ <i>dörg-</i> <i>dübörög</i> ~ <i>dübörg-</i> stb.		<i>buzog</i> ~ <i>buzg-</i> <i>rezeg</i> ~ <i>rezg-</i> <i>zsg</i> <i>nyüzsög</i> ~ <i>nyüzsg-</i> <i>pezseg</i> ~ <i>pezsg-</i>
bl	csl	dl	gl
<i>rabol</i> ~ <i>rabl-</i>	<i>becsül</i> ~ <i>becsl-</i>	<i>ködlük</i> <i>vádol</i> ~ <i>vádl-</i>	<i>döglük</i> <i>sereglük</i> <i>szaglik</i> <i>világlik</i> <i>vonaglik</i>

gyl	kl	ml	ml
irigyel ~ irigyl-	énekel ~ énekl-	érdemel ~ érdeml-	sillámlik
	mérsékel ~ mérsékl-	káromol ~ károml-	szüremlik
jl (lyl)	nyeldekel ~ nyeldekl-	ostromol ~ ostroml-	türemlik
csekélyell ~ csekélyl-	vezekel ~ vezekl-	áramlik	villámlik
homálylik	bicsaklik	csillámlik	
fejlik	csuklik	csuszamlik	
hajlik	fuldoklik	gyüremlik	
morajlik	haldoklik	hámlik	
rejlik	kereklik	iramlik	
robajlik	kéklík	omlik	
sejlik	siklik	ömlík	
zajlik	tündöklík	sikamlík	

nl	nyl	rl
igenel ~ igenl-	kicsinyell ~ kicsinyl-	bérel ~ bérl-
	vezényel ~ vezényl	ingerel ~ ingerl-
	aránylik	kóborol ~ kóborl-
	fénylik	töröl ~ törl-
	örvénylik	udvarol ~ udvarl-
	viszonylik	vásárol ~ vásárl-
		csömörlik
		fehérlik
		hírlík
		párlík
		porlík
		torlík

pl	szl
szerepel ~ szerepl-	díszlik
	oszlík

sl	tl	zl	zsl	
helyesel ~ helyesl-	gátol ~ gátl-	nehezell ~ nehezl-	kuruzsol	~
javasol ~ javasl-	ismétel ~ ismétl-	gázol ~ gázl-	kuruzsl-	
orvosol ~ orvosl-	pótol ~ pótl-	közöl ~ közl-	varácsol	~
piroslik	hanyatlík	tékozol ~ tékozl-	varádsl-	
vöröslik	sötétlík	üdvözöl ~ üdvözl-	parácsol	
		búzlík		
		ízlik		

gsz	ksz	lsz
gazdagodik ~ gazdagszik	cselekedik ~ cselekszik	alszik
vastagodik ~ vastagszik	dulakodik ~ dulakszik	hallszik
haragszik	emlékezik ~ emlékszik	
nyugszik	gyanakodik ~ gyanakszik	psz
	mosakodik ~ mosakszik	alapszik
	tanakodik ~ tanakszik	
	tolakodik ~ tolakszik	tsz
	törekedik ~ törekszik	hallatszik
	fekszik	látszik

jt	lt	mt	nt	rt	szl
bujt	félt	teremt	bont	ért	erjeszt
fejt	kelt		érint	sért	fagyaszt
felejt	költ		firkant	kísért	füröszt
gyújt	olt		fütttyent		gerjeszt

<i>gyűjt</i>	<i>rikolt</i>	<i>kacsint</i>	<i>ijeszt</i>
<i>hajt</i>	<i>sikolt</i>	<i>köszönt</i>	<i>képz</i>
<i>nyújt</i>	<i>süvölt</i>	<i>legyint</i>	<i>kotyvaszt</i>
<i>ojt</i>	<i>tölt</i>	<i>ment</i>	<i>veszt</i>
<i>sóhajt</i>	<i>üvölt</i>	<i>önt</i>	stb.
<i>szakajt</i>	<i>vált</i>	<i>dönt</i>	
<i>szalajt</i>		<i>pillant</i>	
<i>veszejt</i>		stb.	

bz	gz	gyz	kz
<i>koboz ~ kobz-</i>	<i>bélyegez ~ bélyegz-</i>	<i>végez ~ végz-</i>	<i>jegyvez ~ patakzik,</i>
<i>sebez ~ sebz-</i>	<i>bagzik, fogzik, hangzik, hólyagzik,</i>	<i>jegy-</i>	<i>tajtézik</i>
<i>habzik</i>	<i>lélegzik, magzik, pattogzik, rögzik,</i>		
	<i>virágzik</i>		

jz (lyz)	lz	mz	nz
<i>segélyez ~ segélyz-</i>	<i>céloz ~ célz-</i>	<i>hímez ~ himz-</i>	<i>ellenez ~ ellenz-</i>
<i>szegélyez ~ szegélyz-</i>	<i>túloz ~ túlz-</i>	<i>jellemez ~ jellemz-</i>	<i>kínoz ~ kínz-</i>
<i>fajzik</i>	<i>nyálzik</i>	<i>szemez ~ szemz-</i>	<i>öszönöz ~ ösztönz-</i>
<i>rajzik</i>		<i>nemz</i>	<i>rögtönöz ~ rögtönz-</i>
		<i>fogamzik</i>	<i>viszonoz ~ viszonz-</i>
		<i>hullámzik</i>	<i>vonz</i>
			<i>burjánzik</i>

nyz	pz	rz	dz
<i>irányoz ~ irányz-</i>	<i>képez ~ képz-</i>	<i>cserez ~ cserz-</i>	<i>akarószik</i>
<i>versenyez ~ versenyz-</i>		<i>érez ~ érz-</i>	<i>borsószik</i>
<i>dohányzik</i>		<i>őríz ~ őrz-</i>	<i>bőröszik</i>
<i>hiányzik</i>		<i>szerez ~ szerz-</i>	<i>csókolószik</i>
<i>horgonyoz ~ horgonyz-</i>		<i>szoroz ~ szorz-</i>	<i>dobálószik</i>
		<i>toboroz ~ toborz-</i>	<i>dörgölöszik</i>
		<i>bogárszik</i>	<i>fiadzik</i>
		<i>érszik</i>	<i>hallgatószik</i>
		<i>ivarzik</i>	<i>kéreszik</i>
		<i>párszik</i>	<i>leledzik</i>
		<i>porzik</i>	<i>nyáladzik</i>
		<i>sugárszik</i>	<i>tekerőszik</i>
		<i>vérzik</i>	stb.
		<i>viharzik</i>	

A képzett ige- és igenevetek végén levő mássalhangzó-csoport második tagja a *d*, *g*, *l*, *sz*, *t*, és a *z*. Tehát a tőigékhez viszonyítva az *m*-en kívül csak az *r* hiányzik. Ez érthető, mert az *-r* képző már régen nem produktív nyelvünkben. A táblázatból kiderül, hogy *d* és *sz* végű mássalhangzó-csoportra végződő igék viszonylag kevés van, viszont annál több *g*, *l*, *t* és *z* végű található. Itt jegyezzük meg, hogy ott, ahol túlságosan sok adat volt, nem soroltuk fel mindet, de a feldolgozásban figyelembe vettük őket. Azt is megfigyelhetjük, hogy az *l*, *sz* és *z* végűek a *dz*-re végződő tőigék kivételével ikesek, vagy pedig hangzóhiányos tövűek, és csak a hangzóhiányos tövűváltozatukban jön létre a megfelelő mássalhangzó-kapcsolat. Ezzel szemben a *g*-re végződők általában iktelenek, és az *ng* végűek kivételével hangzóhiányos tövűek. Az ÉrtSz. anyagában található még két régies szó, az *uralg* és a *rivalg*, amelyekben abszolút szóvégen van *lg*. A *t* végű mássalhangzó-kapcsolatra végződő igék mind iktelenek, és nincs köztük

hangzóhiányos tövű. Érdekes, hogy van egy *mt*-re végződő igénk: *teremt*. Vajon miért nem működött a részleges hasonulás törvénye itt is, mint például az *omlik ~ ont*, *romlik ~ ront*; *szánt* stb. szavakban? Talán azért, mert fiatalabb származék, mint a többiek, vagy azért, mert egy szótaggal hosszabb mint amazok?

Be kell mutatnunk azt is, milyen hosszú mássalhangzók lehetnek a magyar igetövek végén. A tőigék végén előfordul *dd*: *fedd*; *gg*: *agg*, *csügg*, *függ*; *ll*: *áll*, *dall*, *hall*, *hull*, *kall*, *kell*, *pall*, *száll*, *vall*; *ellik*, *illik*, *hallik*, *mállik*, *pállik*, *pitymallik*, *züllik*; *rr*: *forr*, *varr*; *zz*: *izzik*. A képzett igék végén viszont csak hosszú *ll* van, minthogy ez az egyetlen igeképzőnk, amely hosszú mássalhangzóból áll, vagy hosszú mássalhangzóra végződik. Az *-ll* képzős igék között van néhány hangzóhiányos tövű is: *csekélyell*, *kevesell*, *kicsinyell*, *nehezell*, de a többség nem tartozik ehhez a tőtípushoz: *átall*, *drágáll*, *furcsáll*, *fuvall*, *gyengéll*, *hátall*, *hosszall*, *javall*, *későll*, *lövell*, *nagyoll*, *restell*, *rivall*, *rosszall*, *rühell*, *sarkall*, *sokall*, *sugall*, *szégyell*, *szökell*, *vénell*, *vétkell*, *zöldell*. Van néhány *-ll* képzős ikes ige is, amelyek azonban személytelenek vagy többnyire személytelen használatúak: *barnállik*, *feketéllik*, *hajnallik*, *langallik*, *nyilallik*, *párállik*, *rózsállik*, *rozsdállik*, *sárgállik*, *sarkallik*, *szögellik*, *szürkellik*, *tarkállik*, *torkollik*.

Végül a hosszú magánhangzó + *t* végű igék számbavétele következik. Már tudjuk, hogy az *-ít* képzős igéken kívül mindössze tíz olyan ige van nyelvünkben, amelyekben a *-t* előtt hosszú magánhangzó van. Ezek a következők: *bocsát*, *dút*, *fűt*, *hűt*, *műt*, *lát*, *lót*, *szit*, *tát* és a *vét* (vö. JAKAB, MNy. 63: 194).

Az itt felsorolt igecsoportok azok, amelyekhez vizsgált végződéseink kötőhangzóval vagy mindkét formában járulhatnak. A továbbiakban nézzük meg, hogy az egyes végzések, hogyan kapcsolódnak az itt bemutatott igékhez.

3. Kezdjük talán az alanyi ragozás jelentő mód jelen idő egyes szám második személyű *-sz* rag előtti kötőhangzó problémájával. Általánosan ismert, hogy az iktelen ragozásban általában *-sz* rag van, amely közvetlenül kapcsolódik a szótári tőhöz, de a MMNyR. szerint kellemetlen mássalhangzó-kapcsolatokra végződő tövek után az *-sz* előtt *-a/-e-* kötőhangzó van (I, 500). Természetesen az igetövek tárgyalásánál ennél bővebben nyilatkozik a nyelvtan (I, 313 kk.).

Megállapítja továbbá a MMNyR., hogy az ikes és iktelen ragozás keveredik, az *s*, *sz*, *z* végű iktelen igék második személyben *-sz* helyett *-l* ragot kapnak, az *-l* végű ikesek pedig *-sz-t* (I, 500).

Az ÉrtSz. nem adja meg az alanyi ragozás jelen idejének egyes második személyű alakját rendszeresen. A szótár szerkesztői azonban azt írják: ha a ragos alakoknak változataik vannak vagy eltérnek a szabályos formától, akkor azokat is közlik (I, XXII-XXIII). Sajnos, azonban ebben nem következetes a szótár, mert például az *áll* igének megadja *állasz ~ állsz* változatait, de a *száll* igénél vagy a *tanít* stb. igéknél nem tér ki az egyes második személyre. Így a Magyar Szóvégmutato Szótár munkatársai részben támaszkodhattak az ÉrtSz. útmutatásaira, de ahol ez nem adott útbaigazítást, saját nyelvérzékük alapján döntöttek (vö. PAPP F.-JÁNOSKA S., MNy. 63: 138-43).

A) Először azt vizsgáljuk meg, hogy milyen tövégi mássalhangzó-csoport kívánja meg feltétlenül a kötőhangzót az *-sz* rag előtt.

a) Szükséges a kötőhangzó, ha a mássalhangzó-kapcsolat *g*-re végződik, kivéve az *ng* végű igéket. Az idetartozó szavak az *uralg* és a *rivalg* kivételével hangzóhiányos tövűek, de a *rivalg*-nak is volt *rivalog* változata (vö. ÉrtSz.). Ha az *uralg* és a *rivalg* igékből még egyáltalán képezzük a második személyt, akkor kötőhangzó szükséges. A többiek azonban inkább a szótári tőből alkotják ezt az alakot, és természetesen kötőhangzó nélkül: *enyelepsz*, *kóvályogsz*, *zajongsz*, *mosolyogsz*, *ácsorogsz*, *andalogsz*, *bájologsz* stb. Némelyiknek azonban

ritkán még előfordul a hangzóhiányos töből alkotott kötőhangzós formája is: *zsivajgasz, émyelgesz, enyelgesz, oldalgasz, csicsergesz, zörgecs, rezgecs, pezsgesz*.

b) Ugyancsak kötőhangzóval kapcsolódik az *-sz*, ha a tö végén levő mássalhangzó-csoport *l*-re végződik. Az ilyen töigék az *ajánl* kivételével mind ikesek. Az utóbbiak kötőhangzóval képezik második személyüket: *vedlesz, ihlesz, sinylesz, bomlasz, romlasz, sárlasz, feslesz, foszlasz, botlasz*. Az *ajánl*-nak mindkét változata él: *ajánlasz ~ ajánlsz*, a kiejtésben: *ajálsz ~ ajálsz*. Némely ikes ige a fentiek közül a hangzóhiányos tőtípusba tartozik, és a másik tövéből is megalkothatja a második személyt, nyilván kötőhangzó nélkül, minthogy a tövégen nincs mássalhangzó-torlódás: *bomolsz, romolsz, feselsz, botolsz*. Ezek a formák azonban csak ritkán fordulnak elő.

Az idetartozó *-l* (*-ll*) képzős igék között is vannak ikesek és iktelenek. Az utóbbiak mind a hangzóhiányos tőtípushoz tartoznak, és általában a szótári tövéből képezik az egyes második személyt. Pl.: *rabolsz, becsülsz, irigyelsz, érdemelsz, szerepelsz, gátolsz, varázsolsz* stb. Némelyiknek még a hangzóhiányos tövéből is megalkotható ez az igealak, de természetesen csak kötőhangzóval: *érdemlesz, káromlasz, ostromlasz, nyeldeklesz, kicsinylesz, nehezlesz*. Ezek azonban régies és nyelvjárási színezetűek. Az ikes igéknél pedig - amennyiben használatos második személyű alakjuk - a kötőhangzós forma az általános: *döglesz, szaglasz, vonaglasz, csuklasz, siklasz, hámlasz, fénylesz, fehérlesz, pirosasz, hanyatlasz, bűzlesz* stb. Vannak köztük olyanok is, amelyeknek a másik tövéből is megalkotható a második személy: *dögölsz, fuldokolsz, tündökölsz, omolsz, bűzőlsz, oszolsz*. Az idetartozó ikes igéknél az *-l* ragos forma nem él, mert a tö végén *l* hang van.

c) Szükséges a kötőhangzó, ha a tövégi mássalhangzó-csoport *r*-re végződik. Ezek az igék mind hangzóhiányos tövék: *sodrasz, pödresz, ugrasz, söpresz, tepresz, tiprasz, kotrasz, gyötresz*. Mindegyiknek a másik tövéből is képezhető a második személy, és napjainkban ez az általánosabb: *sodorsz, pödörsz, söpörsz* stb. Kivételként csak az *ugrik* igét említhetjük, ennek az *ugrasz* változata a gyakoribb. Érdekes, hogy a „szabályos” *ugrol* formánál még az *ugorsz* is elevebb.

d) Kötőhangzó van az *-sz* előtt akkor is, ha a mássalhangzó-kapcsolat első eleme *s*, *sz*, *z*. A következő igéket soroljuk ide: *esd, mosdik, fest; emészt, kész, vesz; kezd, küzd*; és természetesen az összes *-sz*t képzős igét, mint például *erjeszt, fagyaszt, fürösz, gerjeszt, ijeszt, kotyvaszt* stb. Láthatjuk, hogy a tö végén levő mássalhangzó-csoport második eleme *d* vagy *t* (a *zg, sl, szl* és *zl* végűeket az előző pontokban tárgyaltuk). A *d* és *t* hangokkal a kötőhangzó nélkül járuló *-sz* összeolvadhatna *c*-vé a kiejtésben, tehát nem lenne három mássalhangzó a szó végén. Mégis elengedhetetlen a kötőhangzó, mert *s + c*-t, *sz + c*-t és *z + c*-t nem tudunk egy szótagban ejteni. Talán éppen azért, mert *s*, *sz*, *z* van a mássalhangzó-kapcsolatban, ezeknek az igéknek kialakult *-l* ragos második személyük is, mégpedig nemcsak az egyetlen ikes (*mosdik*), hanem az ikteleneknél is: *festel, kezd, küzd, vesz, emésztel, fagyasztol, füröszöl, kotyvasztol* stb.

Megjegyezzük, hogy a VégSz. a mássalhangzó + *d* végű igéket egy típusban foglalta össze. Ezeknek egyes második személyben általában két alakjuk van: *küldsz ~ küldesz*. Ebbe a típusba került az *esd, kezd* és a *küzd* ige is, bár ezeknek kötőhangzó nélküli változatuk nincsen. Azt azonban, hogy a mássalhangzó + *d* végűek között néhány kivétel van, csak most állapíthattuk meg, amikor éppen a VégSz. alapján összeállítottuk anyagunkat. Ezek mellé negyedikként még idesoroltuk a *mosdik* igét is, minthogy az ikes *mosdol* formája mellett csak *mosdasz* lehet a másik variáns.

e) A többi mássalhangzó + *d* végű igék közül még a *fürdik* tartozik ebbe a típusba. Ha a *fürd-*többől alkotjuk a második személyt szükséges a kötőhangzó: *fürdesz*. Használatos azonban a másik tövéből kötőhangzó nélkül alkotott *fürödsz* alak is.

f) Ha a *tő* végén levő mássalhangzó-csoport *sz*-re vagy *z*-re végződik, a második személy ragja *-l* akár ikes az ige, akár iktelen. De még ma is találkozhatunk ritkán régies *-sz* ragos alakokkal, amelyekben a végződés természetesen csak kötőhangzóval kapcsolódhat a *tő*höz. Ilyen például némely *tsz* végű ige, ezekben a *tsz* tulajdonképpen hosszú *cc*-nek a jele: *játszasz, metszesz, tetszesz*. Megtalálhatjuk ezt a formát néhány mássalhangzó + *z* végű igénél is: *edzesz, pedzesz, célzasz, nemzesz, fogamzasz, kínzasz, vonzasz*. Ezek kétségtelenül régies alakok, de talán a nyelvjárásokban még szélesebb körben élnek.

B) Az alábbiakban bemutatjuk, milyen *tővégi* mássalhangzó-csoport után lehet kötőhangzós és kötőhangzó nélküli egyes második személy.

a) Mindkét alak elképzelhető, ha a *tővégi* mássalhangzó-kapcsolat második eleme *d*, kivéve az *sd* és *zd* kapcsolatokat, valamint a *fürdik* igét (vö. 3. A) *d* és *e* pont). Pl.: *áldsz ~ áldasz, oldsz ~ oldasz, mondsz ~ mondasz, hordsz ~ hordasz* stb. A kiejtésben az összeolvadás miatt a kötőhangzó nélküli változatokban csak két mássalhangzó van, így ejtése nem okoz nehézséget. Az ÉrtSz. nem utal ezekre a kettős alakokra, a VégSz. munkatársai mindkét változatot elfogadják. Magunk úgy látjuk, a kötőhangzós formák az elevenebbek.

b) Párhuzamos alakok keletkeznek akkor is, ha a *tő* végén *ng* van. Pl. *ingsz ~ ingasz, lengsz ~ lengesz, ringsz ~ ringasz, zengsz ~ zengesz, sikongsz ~ sikongasz, ujjongsz ~ ujjongasz*. Egy *ng* *tővű* ikes igénk van: *figik*, amelynek az ÉrtSz. szerint második személyben csak *figasz* változata van. De mi hallottuk már a másik két lehetőséget is. Számos *-ng* képzős igének azonban ma már inkább a kötőhangzó nélküli változatát használjuk: *dühöngsz, esengsz, feszensz fetrengsz, forrongsz, hőzöngsz, jajongsz, lázongsz, lézengsz, merengsz, ödöngsz, őrjöngsz* stb. Szokatlanak hangzik az *esengesz, merengesz, tolongasz, versengesz, visongasz* stb. alak. A fejlődés kétségtelenül a kötőhangzó nélküli formák elterjedésére mutat. Ez annál is érdekesebb, mert itt szóvégi helyzetben három mássalhangzó van. A kiejtés mégsem okoz nehézséget, mert az *n* képzés helye szerint hasonul a *k*-hoz: *-ηksz*, és a palatális nazális zárának felpattanásából keletkezik a *k*. Így tehát egy képzésmozzanatot megtakarítunk. Megfigyeltük, hogy egyesek kiejtésében a nazális beleolvad a magánhangzóba, nazalizálja azt: *csapoksz* stb.

c) Ugyancsak mindkét variáns él, ha a *tő* végén mássalhangzó + *t* van, kivéve az *st* és *szt* végű igéket (vö. 3. A) *d* pont). Pl.: *ártsz ~ ártasz, értsz ~ értesz, gyártsz ~ gyártasz, tartsz ~ tartasz* stb.; *ejtsz ~ ejtesz, fojtsz ~ fojtasz, gyújtsz ~ gyújtasz* stb.; *féltsz ~ féltesz, kiáltsz ~ kiáltasz, öltsz ~ öltesz, üvöltz ~ üvöltesz* stb.; *teremtsz ~ teremtesz; dobbantsz ~ dobbantasz, intsz ~ intesz, kacsintsz ~ kacsintasz, legyintsz ~ legyintesz, mentsz ~ mentesz, rántsz ~ rántasz, szántsz ~ szántasz* stb. A rövidebb formában két mássalhangzó van, mert a kiejtésben összeolvadás történik: *t + sz > c*. Megjegyezzük, hogy az ÉrtSz. nem utal ezekre a párhuzamos alakokra, a VégSz. azonban mindkét változatot felveszi. Valóban mind a kötőhangzós, mind a kötőhangzó nélküli előfordul köznyelvi használatban.

Összegezésül megállapíthatjuk: ha a *tő* végén két mássalhangzó van, a fejlődés a kötőhangzó nélküli rövidebb formák létrejötté és elterjedése felé halad azokban az esetekben, amikor a mássalhangzó-csoport végén olyan hang van, amely az *-sz* raggal összeolvadhat (*d*, *t*), illetőleg ha a *tő* végén *ng* áll. Gátolja ezt a fejlődést, ha a *d* és *t* előtt *s*, *sz* vagy *z* van, mert ekkor feltétlenül szükséges a kötőhangzó.

C) A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogyan viselkedik az egyes második személy kötőhangzója hosszú mássalhangzó után.

Egy ige végén találunk hosszú *zz* hangot: *izzik*. Ezt az igt rendszerint csak harmadik személyben használjuk (ÉrtSz.), de átvitt értelemben második személyben is előfordul. Minthogy ikes ige, *izzol* a szabályos formája, de az *izzasz* is él, és ez utóbbi el sem képzelhető kötőhangzó nélkül.

Ha hosszú *dd* vagy *gg* van a tövé végén, mindkét formát képezhetjük: *feddsz* ~ *feddesz*; *csüggsz* ~ *csüggesz*, *függsz* ~ *függesz*. Az *agg* ige régies és ritka, de ebből is elképzelhető mindkét változat.

Két ige van, amelyeknek a töve hosszú *rr*-re végződik: *forr*, *varr*. Az előbbit az ÉrtSz. szerint csak harmadik személyben használjuk. Ha netalán mégis átvitt értelemben kellene élni vele egyes második személyben, mindkét változatot elfogadhatnánk. A *varr* viszont csak kötőhangzó nélkül képzelhető el.

Bonyolultabb a helyzet a hosszú *ll* végűeknél. Az iktelen tőigéknek általában mindkét változatuk megvan: *állsz* ~ *állasz*, *hallsz* ~ *hallasz*, *hullsz* ~ *hullasz* *szállsz* ~ *szállasz*, *vallsz* ~ *vallasz*. Idetartozik a *dall*, *kall* és a *pall* ige, ezek azonban régiesek, illetőleg nyelvjárásiak, így nagyon ritkán fordulnak elő. Az előzők analógiájára mindkét változatuk elképzelhető. A *kell* ige azonban csak a *kellesz* második személyű alakja él. A *kellsz* teljesen idegen, és egybeesik a *kel* ige megfelelő formájával. Talán éppen ez gátolja az elterjedését. Az *ll* tövű ikes tőigéknél, amennyiben előfordulnak egyes második személyben, kötőhangzót találunk: *ellesz*, *illesz*, *mállasz*, *pállasz*, *zülleszt*. Minthogy tövük *l* re végződik ikes alakjuk ma már nemigen él. Más a helyzet viszont az *-ll* képzős igeéknél, itt a kötőhangzó nélküli változat az általános. A hangzóhiányos tövűeket már tárgyaltuk a mássalhangzó + *l* végűeknél, a szótári tövűkből azonban ezek is kötőhangzó nélkül alkotják a második személyt: *csekélyellsz* stb., mint a többiek *drágállsz*, *hosszallsz*, *lövellsz*, *nagyollsz*, *restellsz* stb. Ennek az a magyarázata, hogy az *-ll* képző eredetileg rövid *-l* volt (vö. D. BARTHA i. m. 36). Analogikusan némely igealak kialakult a kötőhangzós változata is: *sugallasz*, *szégyellesz*, *szökellesz*, ezek azonban ritkán fordulnak elő. Az *-ll* képzős ikes ige, ha nem személytelenek, kötőhangzóval alakítják ezt a személyt: *barnállasz*.

Hosszú mássalhangzóra végződő tőből tehát ugyancsak háromféle módon jöhet létre az alanyi egyes második személy. Vannak olyan igealakok, amelyekből egyaránt megalkotható a kötőhangzós és a kötőhangzó nélküli alak, de vannak olyanok is, amelyeknek vagy csak a kötőhangzós, vagy csak a kötőhangzó nélküli változatuk él.

D) Végül hogyan képezik az egyes második személyt a hosszú magánhangzó + *t* végű igealakok? Az *-ít* képzősöknek mindkét változatuk megvan: *borítsz* ~ *borítasz*, *készítsz* ~ *készítesz*, *tanítsz* ~ *tanítasz* (vö. SEBESTYÉN, MNyj. 4: 37-47). A *lát* és a *lót* kivételével a többi is hasonlóképpen viselkedik: *bocsátsz* ~ *bocsátasz*, *dűtsz* ~ *dűtesz*, *fűtsz* ~ *fűtesz*, *műtsz* ~ *műtesz*, *szítsz* ~ *szítasz*, *tátsz* ~ *tátasz*, *vétsz* ~ *vétesz*. A *lát* és a *lót* igealakok viszont csak a rövidebb alakjuk él: *látsz* és *lótsz*. Az *-ít* képzősök, valamint a *dűt*, *fűt*, *hűt* és a *szít* korábban *jt* mássalhangzó-csoportra végződtek, a *bocsát*-nak pedig ma is van *bocsájt* formája. Így érthető, hogy ezek úgy viselkednek, mint a mássalhangzó + *t* végűek. Ezekhez azután analogikusan hozzáidomult a *tát* és a *vét* ige. A *műt* új szó, amely teljesen a *dűt*, *fűt*, *hűt* mintájára ragozódik. Miért nem alkalmazkodik a *lát* és a *lót* is a többi hosszú magánhangzó + *t* végű igehez? A *lót* csak a *lót-fut* összetételben szerepel, és a *fut*-nak szabályosan *futsz* alakja van, így a *fut* segítségével a *lót* ellenállhatott az analógiának. A *lát* ige pedig gyakori használatú, és nemcsak ebben a

személyben, hanem minden tekintetben úgy viselkedik, mint a rövid magánhangzó + *t* végűek, vagyis az analógiának ellenáll (vö. JAKAB: MNy. 63: 196).

Az ÉrtSz. az itt tárgyalt igék párhuzamos alakját nem jelöli. Úgy látszik, a szótár szerzői az ingadozást nem tartják köznyelvinek. De ma már nyugodtan feltehetjük a kérdést, hogy akkor melyik változatot tartják annak? A VégSz. munkatársai mindkét alakot elfogadták.

4. Az alanyi ragozás kijelentő mód jelen idő többes szám második személyének végződése -*tok/-tök⁵/-tök*, amely rendszeren közvetlenül járul az igetőhöz. A MMNyR. megjegyzi, hogy „nehéz kiejtésű mássalhangzó-csoportok feloldása végett” *o ~ ë ~ ö* kötőhangzó előzheti meg a ragot. A nyelvtan a következő példákat említi: *oldotok* (vagy *oldtok*), *értetek* (vagy *érttek*), *küldötök* (vagy *küldtök*) (I, 502). Amint látjuk, csak olyan példákat hoz, amelyeknek megvan a kötőhangzó nélküli változatuk is, pedig vannak olyanok is, amelyeknek csak kötőhangzóval képezhető a többes második személyük.

A) Először azt mutatjuk be, milyen mássalhangzó-csoportok kívánják meg *f e l t é t l e n ü l* a rag előtti kötőhangzót.

a) Szükséges a kötőhangzó, ha a *tő* végén levő mássalhangzó-kapcsolat *g*-re végződik, kivéve az *ng*-t. Az idetartozó igék az *uralg* és a *rivalg* kivételével hangzóhiányos tövűek. A MMNyR. azt állítja róluk, hogy többes második személyt a szótári tövből alkotják. Kétségtelenül igaz, hogy mindegyik szótári tövéből meg lehet formálni ezt az alakot. Van azonban közöttük néhány ige, amelyeknek még a hangzóhiányos tövékből alakult kötőhangzós második személy is használatos: *kóválygotok*, *rezgetek*, *nyüzsgötök*, *pezsgetek*. A nyelvjárásokban bizonyára több ilyen is található. Az *uralg* és a *rivalg* igék többes második személye a régiségben is nagyon ritka lehetett.

b) Nem hagyható el a kötőhangzó, ha a *tő* végén *l*-re végződő mássalhangzó-csoport van. A *tő*igék az *ajánl* kivételével mind ilyen típusúak: *vedletek*, *ihletek*, *sinyletek*, *bomlotok*, *romlotok*, *sárlotok*, *fesletek*, *foszlotok*, *botlotok*, *kotlotok*, *ötlötök*. Az *ajánl*-nak mindkét változata él: *ajánltok ~ ajánlotok*. A képzett *ikes* igék szintén kötőhangzósan alkotják a második személyt: *döglötök*, *szaglotok*, *vonaglotok* stb. De néhánynak a másik tövéből is megalkotható: *dögöltök*, *fuldokoltok*, *tündököltök*, *omlotok*, *búzlötök*, *oszoltok*. Az *iktelen l* képzős igék hangzóhiányos tövűek, és a többes második személyt általában a szótári tövéből képezik: *raboltok*, *becsültök*, *irigyeltek* stb. Némelyiknek azonban a hangzóhiányos tövéből is létrejön ez az alak: *káromlotok*, *ostromlotok*, *nyeldekletek*, *kicsinyletek*. Ezek régies vagy nyelvjárási formák.

c) Szükséges a kötőhangzó, ha a mássalhangzó-csoport végén *r* van, és a hangzóhiányos tövből formálódik ez a személy: *sodrotok*, *pödrötök*, *ugrotok*, *söprötök*. De általánosabb a szótári tövből alakuló *sodortok*, *pödörtök*, *söpörtök*, *tepertek*, *tiportok*, *kotortok*, *gyötörtök*, az *ugortok* viszont még szokatlan.

d) Ha a *tővégi* mássalhangzó-kapcsolat *sz*-re végződik elkerülhetetlen a kötőhangzó: *játszotok*, *metszettek*, *tetszettek*; *haragszotok*, *nyugszotok*; *cselekszettek*, *dulakszotok*, *gyanakszotok*; *alszotok*; *látszotok* stb. A *gsz* és a *ksz* kapcsolatot egyformán *ksz*-nek ejtjük, és ezeknek inkább a másik tövéből képzett többes második személyük a gyakoribb: *gazdagodtok*, *vastagodtok*; *mosakodtok*, *tolakodtok* stb.; *emlékeztek*. Kivételként csak a *haragszik*, *nyugszik* és a *fekszik* igét említhetjük.

⁵ A zárt *ë* jelölésétől a továbbiakban eltekintünk.

e) Ha a tő végén mássalhangzó + z van, a dz kivételével kötőhangzóval kapcsolódik a többes második személy ragja: *bagzotok, tajtékozotok, fajzotok, rajzotok, nemzetek, vonzotok* stb. A dz végű tőszavaknak is általánosabb a kötőhangzós változatuk: *edzetek, pedzetek*, de hallottunk már *edztek* formát is. A dz végű képzett igékből viszont inkább kötőhangzó nélkül jön létre ez az alak, és a kötőhangzós egészen szokatlan lenne: *csókolódtok, dörgölődtök, hallgatódtok, leledztek* stb.

f) Szükséges a kötőhangzó, ha a tő végén mássalhangzó + t van. Pl.: *bujtotok, ejtetek, fojtotok, hajtotok; kiáltotok, öltötök, oltotok; intetek, teremtetek, ártotok, sértetek; festetek, emésztetek, gerjesztetek* stb. A MMNyR. azt írja, hogy a mássalhangzót követő t végűeknél a kötőhangzós alakok a gyakoribbak (I, 314), vagyis megengedi a kötőhangzó nélküli változatokat is. Szerintünk azonban a *fest-tek, gyárt-tok, gyújt-tok, ért-tek* stb. formák holt alakok. Ezen azt értjük, hogy csak írásban fordulhatnak elő, kiejtésben nem. Könnyen megtéveszthet bennünket, hogy a tő végén t van, ehhez járul még egy t, tehát a kiejtésben hosszú tt lenne. A rövidülés törvénye értelmében azonban mássalhangzó után hosszú mássalhangzót nem ejtünk (vö. PAPP ISTVÁN, Leíró magyar hangtan 144; MMNyR. I, 103). A tt hosszúságát lehetne érzékeltetni a zár mozzanat megnyújtásával vagy intenzitásával, ez azonban megtöri a beszéd folyamatosságát. Tehát a fenti példák a normális kiejtésben így hangzanak: *festek, gyártok, gyújtok, értek* stb. Ezek pedig azonosak az alanyi ragozás egyes szám első személyével. Bár igaz, hogy a beszédhelyzetből kiderülhet, hogy például az *értek* mikor jelent egyes első személyt és mikor többes másodikat, mégis a két alak egybeesése gátolja, hogy a többes második személyű rag közvetlenül, kötőhangzó nélkül járuljon a mássalhangzó + t végű igékhez (vö. még **4. B) a** pont).

B) A következőkben azt vizsgáljuk meg, milyen mássalhangzó-csoportok után lehet mindkét, tehát kötőhangzós és kötőhangzó nélküli többes második személy.

a) Általában mindkét változat képezhető, ha a tő végén mássalhangzó + d van. Pl.: *küldtök ~ küldötök, száguldtok ~ száguldotok; csiklandtok ~ csiklandotok, fecskendtek ~ fecskendetek, mondtok ~ mondotok, örvendtek ~ örvendetek; hordtok ~ hordotok, kezdtek ~ kezdetek, küzdtek ~ küzdötök*. A többi idetartozó ige viszont kivétel. Először is a *fürdik* említhető, minthogy a két mássalhangzóra végződő tövéből csak kötőhangzóval lehet vizsgált alakunkat létrehozni: *fürdötök*, általánosabb azonban a másik tövéből képzett *fürödtök* forma. Ugyancsak kötőhangzóval találjuk a következő igék második személyét: *áldotok, foldotok, oldotok, toldotok; kérdetek; esdetek, mosdotok*. A MMNyR. megadja az *oldtok* alakot is (I, 502), ez azonban holt alak, a kiejtésben nem él. A d + t-ből ugyanis hosszú tt lenne, viszont mássalhangzó után hosszú mássalhangzót nem ejtünk (vö. **4. A) f** pont). A kötőhangzó nélküli változatok tehát a folyamatos beszédben így hangzanának: *áldtok, foldtok, oldtok, toldtok, kértek, estek, mostok*, mint ahogy a *küldtök, szágultok, montok* stb. szavakban sem mondunk d-t, vagy hosszú tt-t. Míg azonban ez utóbbiak nem esnek egybe a szó más alakjával, vagy más ige többes második személyű alakjával, addig az előző igéknél ilyen veszély fennáll. Egyesek más ige többes második személyű alakjai (*áll, tol, kér esik, mos*), az *oldtok* pedig ugyanazon szónak egyes első személyű formája, a *foldtok* pedig a *falt* főnév többes száma. Kétségtelen, hogy ezek a megértési nehézségek gátolják ezeknek a kötőhangzó nélküli alakoknak a meghonosodását.

b) Párhuzamos alakok képezhetők, ha a tő végén ng van. Pl.: *bolyongtok ~ bolyongotok, csellengtek ~ csellengetek, dühöngtök ~ dühöngötök, hözöngtök ~ hözöngötök, jajongtok ~ jajongotok, lengtek ~ lengetek, rajongtok ~ rajjongotok, versengtek ~ versengetek, zsongtok ~ zsongotok* stb. A kötőhangzó nélküli változat a gyakoribb (vö. MMNyR. I, 314).

C) Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogyan alakul a többes második személy hosszú mássalhangzó után.

Ha a tö végén *zz* van, szükséges a kötőhangzó: *izzotok*. *Izztok* már csak azért sincs, mert a kiejtésben *isztok* lenne. Ha *dd*, *gg* vagy *rr* van a tö végén mindkét variáns képezhető, ha egyáltalán használjuk az idetartozó igék többes második személyét (vö. **3. C**). Pl.: *feddtek* ~ *feddetek*; *aggtok* ~ *aggotok*, *csüggők* ~ *csüggők* *függők* ~ *függők*; *forrtok* ~ *forrotok*. Kivétel a *varr*, mert ennek csak kötőhangzó nélküli alakja él.

Az *ll* tövű igék itt sem viselkednek egyöntetűen. Az *ikes* töigéknél kell kötőhangzó: *illetek*, *mállotok*, *pállotok*, *züllők*. De így viselkednek azok a töigék is, amelyeknek a tövében levő magánhangzó *a* vagy *e*: *hallotok*, *vallotok*, *kelletek*. (A *halltok*, *kelltek* a kiejtésben: *haltok*, *keltek* - más igék többes második személye lenne.) Így viselkedik a *dall*, *kall*, *pall* ige is, amennyiben használjuk őket. A többi töigének azonban mindkét variánsa él: *álltok* ~ *állotok*, *hulltok* ~ *hullotok*, *szálltok* ~ *szállotok*. Az *-ll* képzős igéknek viszont inkább csak a kötőhangzó nélküli formájukkal találkozunk: *csekélyelltek*, *lövelltek*, *nagyolltok*, *rivalltok*, *sarkalltok*, *szökelltek* stb., de *barnállotok*. A jelenséget itt is a képző eredeti rövid voltával magyarázhatjuk (vö. **3. C**).

D) Végül vessünk egy pillantást arra, hogyan viselkedik a többes második személyű igerag előtti kötőhangzó a hosszú magánhangzó + *t* végű igéknél. Általában mindkét alak megvan: *állítottok* ~ *állítotok*, *borítottok* ~ *borítotok*, *hevítettok* ~ *hevítetok* stb.; *bocsáttok* ~ *bocsátotok*, *dűttök* ~ *dűtötök*, *fűttök* ~ *fűtötök*, *hűttök* ~ *hűtötök*, *műttök* ~ *műtötök*, *szíttok* ~ *szítotok*, *táttok* ~ *tátotok*, *véttek* ~ *vétetok*. A *lát* és a *lót* igének csak kötőhangzó nélküli alakja van: *láttok*, *lőttok* (-*futtok*) (vö. **3. D**).

5. A többes szám harmadik személyű *-nak/-nek* rag, a feltételes *-na/-ne* módjel és a főnévi igenév *-ni* képzője előtti kötőhangzó használatát együtt tárgyalhatjuk, mert mindhárom bizonyos esetekben kötőhangzóval járul a tőhöz, ez a kötőhangzó mindhárom előtt *-a/-e-*, és végül mindegyik *n* hanggal kezdődik. Tehát nagy a valószínűsége annak, hogy általában egyforma módon járulnak az itt tárgyalt igékhez.

A) Először azt mutatjuk be, milyen mássalhangzó-csoportok után szükséges feltétlenül kötőhangzó.

a) Szükséges a kötőhangzó, ha a tövégi mássalhangzó-kapcsolat végén *g* van, kivéve az *ng* végű igéket. Pl.: *rivalganak*, *rivalgana*, *rivalgani*; *uralganak*, *uralgana*, *uralgani*. A hangzóhiányos tőtípushoz tartozók inkább szótári tövükből képezik ezeket az alakjaikat: *sajognak*, *sajogna*, *sajogni*; *tisztelegnek*, *tisztelegne*, *tisztelegni* stb., viszont némelyik igének megvan a hangzóhiányos tőből képzett kötőhangzós változata is: *kóvályganak*, *kóválygana*, *kóválygani*; *rezgenek*, *rezgene*, *rezgeni*; *nyüzsgenek*, *nyüzsgene*, *nyüzsgeni*. Ilyenek még a *tévelyeg*, *ácsorog*, *csorog*, *dörög*, *dübörög*, *pezseg* igék is.

b) A mássalhangzó + *l* tövű töigékhez szintén kötőhangzóval kapcsolódnak ezek a járulékok: *vedlenek*, *vedlene*, *vedleni*; *ihlenek*, *ihlene*, *ihleni*; *sinylenek*, *sinylene*, *sinyleni* stb. Az *ajánl*-nak mindkét változata megvan: *ajánlnak* (*ajálnak*), *ajánlna* (*ajálna*), *ajánlni* (*ajálni*) ~ *ajánlanak*, *ajánlana*, *ajánlani*. A képzett *ikes* igék szintén kötőhangzóval alkotják ezeket az alakokat: *hámlanak*, *hámlana*, *hámlani*; *fénylenek*, *fénylene*, *fényleni* stb. Némely *ikes* igének azonban a másik tövéből is megformálhatók: *dögölnek*, *dögölne*, *dögölni*; ilyenek még a *fuldoklik*, *tündöklik*, *bomlik*, *omlik*, *romlik*, *búzlik* és az *oszlik*. A hangzóhiányos tőtípushoz tartozó *iktelen* *-l* képzős igék itt vizsgált alakjaikat általában szótári tövükből képezik: *vádolnak*, *vádolna*, *vádolni*; *vezényelnek*, *vezényelne*, *vezényelni* stb. Néhánynak azonban a hangzóhiányos tövéből is megformálhatók ezek az alakok: *csekélylenek*, *csekélylene*,

csekélyleni; káromlanak, káromlana, káromlani. Ilyenek még a *nyeldekkel, érdemel, ostromol, kicsinyell, vezényel* és a *nehezell*.

c) Nem hagyható el a kötőhangzó, ha a mássalhangzó + *r* végű igéknek a hangzóhiányos tövéből jönnek létre ezek az alakok: *sodranak, sodrana, sodrani; ugranak, ugrana, ugrani; tipranak, tiprana, tiprani* stb., de csak *tepernek, teperne, teperni* él.

d) Szükséges a kötőhangzó a *tsz* mássalhangzó-kapcsolat után: *hallatszanak, hallatszana, hallatszani; játszanak, játszana, játszani; metszenek, metszene, metszeni* stb.

e) A többi mássalhangzó + *sz* végű (*gsz, ksz, lsz ~ llsz, psz*) tövekből csak a többes harmadik személyű alakot képezhetjük: *gazdagszanak, haragszanak, nyugszanak, vastagszanak; cselekszenek, fekszenek, gyanakszanak, alszanak; alapszanak* stb., de a *furakszanak, marakszanak, tanakszanak* és *emlékszenek* már nagyon is nyelvjárásiak. A feltételes mód és a főnévi igenév más tövből alakul: *gazdagodna, gazdagodni; nyugodna, nyugodni; emlékezne, emlékezni* stb.

f) A *z* végű mássalhangzó-csoportra végződő töveknél bonyolultabb a helyzet. Szükséges a kötőhangzó, ha a szótári tő végén két mássalhangzó van: *nemzenek, nemzene, nemzeni*, ilyen ige még a *vonz, edz, pedz*. Ugyancsak elkerülhetetlen a kötőhangzó használata az ikes igék egy részénél: *habzik (habzanak, habzana, habzani), bagzik, fogzik, magzik, pattogzik, hangzik, rögzik, fajzik, patakszik, fogamzik, hullámszik, érzik, ivarzik, párszik, porzik, sugárszik, viharzik*. Ezek közül némelyiknek látszólag másik változata is van, például: *haboznak, habozna, habozni; poroznak, porozna, porozni; sugároznak, sugározna, sugározni*. De a két tövátváltozat között jelentéshasadás történt, ez utóbbiak más igének a megfelelő alakjai (*habozik, poroz, sugároz*). A többi ikes igének mindkét tövéből képezhetők ezek az alakok, kötőhangzó nyilván csak akkor kell, ha a két mássalhangzóra végződő tövből alkotjuk őket. Ilyen igék a következők: *lélegzik (lélegzenek ~ lélegeznek, lélegzene ~ lélegezne, lélegzeni ~ lélegezni), hólyagzik, virágszik, tajtékszik, nyálszik, burjánzik, dohányzik, hiányzik, bogárszik, vérzik*. A *dz* végű ikes igékből általában kötőhangzó nélkül alakulnak: *csokolóznak, csokolózna, csokolóznia* stb. De némelyiknek mindkét alakja él: *fiadzanak ~ fiadznak, fiadzana ~ fiadzna, fiadzani ~ fiadzni*, ilyenek még: *bőrödzik, kéredzik, leledzik, nyáladzik, pelyhedzik*.

A hangzóhiányos tőtípushoz tartozó szótári alakjukban magánhangzó + *z*-re végződő igék inkább szótári tövéből alkotják ezeket az alakokat: *túloznak, túlozna, túlozni*, ilyen még a *koboz, végez, szegélyez, jellemez, ellenez, viszonz, ösztönöz, rögtönöz, irányoz, képez, őriz, szerez, toboroz* ige. Olyanok is vannak, amelyeknek a hangzóhiányos tövéből is létrejöhetnek ezek az alakok: *sebeznek ~ sebeznek, sebezne ~ sebezene, sebezni ~ sebezni*, továbbá *céloz, cserez, himez, jegyez, kínoz*. De egészen mást jelent a *szemzenek, szemzene, szemzeni*, mint a *szemeznek, szemezne, szemezni*. Itt tehát jelentéshasadás történt, egyébként a kötőhangzós formák régiesek és nyelvjárásiak.

B) Az alábbiakban megvizsgáljuk, milyen mássalhangzócsoporthoz után alakulhatnak *e g y a r á n t* kötőhangzóval vagy kötőhangzó nélkül az itt tárgyalt igealakok.

a) A többes harmadik személyben mindkét alak használatos, ha a tő végén mássalhangzó + *d* van: *küldnek ~ küldenek, kezdnek ~ kezdenek, hordnak ~ hordanak* stb. A feltételes mód és a főnévi igenév kötőhangzó nélkül már fokozottabban nyelvjárási színezetű: *küldne (küldne) ~ küldene, küldni (küldni) ~ küldeni* stb. A MMNyR. szerint a mássalhangzó + *d* végű tövből alkotott kötőhangzó nélküli alakok mindhárom esetben régies vagy nyelvjárási színezetűek (I, 314). Különösen szokatlanak tartjuk az *nd* és *sd* kapcsolatra végződő szavakból kötőhangzó nélkül született alakokat: *mondnak, mondna, mondni; mosdnak, mosdna, mosdni*. Éppen ezért a VégSz. csak a kötőhangzós alakot fogadja el ebben a típusban.

b) Párhuzamos alakok élnek, ha a tő végén *ng* van: *bongnak ~ bonganak, bongna ~ bongana, bongni ~ bongani; döngnek ~ döngenek, döngne ~ döngene, döngni ~ döngeni; lázongnak ~ lázonganak, lázongna ~ lázongana, lázongni ~ lázongani* stb. A főnévi igenév kötőhangzó nélkül itt is elég szokatlan.

c) Mindkét változat képezhető, ha a tövégi mássalhangzó-csoport végén *t* van: *felejtnek ~ felejtene, felejtne ~ felejtene, felejtni ~ felejtteni; teremtnék ~ teremtenek, teremtné ~ teremtene, teremtni ~ teremteni; sikoltnak ~ sikoltanak, sikoltna ~ sikoltana, sikoltni ~ sikoltani kotyvasztnak ~ kotyvasztanak, kotyvasztna ~ kotyvasztana, kotyvasztani ~ kotyvasztani* stb. A MMNyR. a kötőhangzó nélküli alakokat régieseknek vagy nyelvjárásiaknak tartja (I, 314). A VégSz. nem jelöli az ingadozást, csak a kötőhangzós alakokat fogadja el.

d) Ugyancsak mindkét alakjuk él a mássalhangzó + *z* tövű igék egy részének (vö. **5. A**) *f* pont).

C) Hogyan viselkednek végződéseink, ha a tő végén *h o s s z ú* mássalhangzó van?

Az *izzik* igének kötőhangzóval jönnek létre ezek az alakjai: *izzanak, izzana, izzani*. A *dd, gg* és *rr* végűekből mind a két forma képezhető, pl.: *forrnak ~ forranak, forrna ~ forrana, forrni ~ forrani* stb. De a *varr* igének csak *varrnak, varrna, varrni* alakjai léteznek.

Az *ll* végű tőigék egy részének ugyancsak párhuzamos alakjai vannak: *állnak ~ állanak, állna ~ állana, állni ~ állani; hullnak ~ hullanak* stb., *szállnak ~ szállanak* stb. De azokból az igékből, amelyeknek a tövében *a* vagy *e* magánhangzó van, csak kötőhangzóval módosulhatnak ezek az alakok: *hallanak, hallana, hallani; kellenek, kellene, kelleni* stb.; és ugyancsak kötőhangzóval jönnek létre az *ikes* tőigékből: *illenek, illene, illeni* stb.

A hangzóhiányos tövű *-ll* képzős igék nem kapnak kötőhangzót, ha szótári tövükből jönnek létre ezek az alakok: *csekélyellnek, csekélyellne, csekélyellni* stb. (vö. **5. A**) **b** pont). A többi képzett igéből általában mindkét alak képezhető: *drágállanak ~ drágállnak, drágállana ~ drágállna, drágállani ~ drágállni; sárgállanak ~ sárgállnak, sárgállana ~ sárgállna, sárgállani ~ sárgállni* stb. De a *sarkallanak, sarkallana, sarkallani* a *sarkallik* igéhez, a *sarkallnak* stb. pedig a *sarkall* igéhez tartoznak. Ugyancsak jelentéskülönbség van a *nagyollanak, nagyollana, nagyollani*, valamint a *nagyolnak, nagyolna, nagyolni* között. Megjegyezzük, hogy a kötőhangzós formák már régiesnek vagy nyelvjárásiaknak tűnnek, így némely igének inkább csak a kötőhangzó nélküli változatát használjuk: *lövell, restell, rivall*.

D) Általában mindkét változatuk él a hosszú magánhangzó + *t* végű igéknek: *borítanak ~ borítana, borítna ~ borítana, borítani ~ borítani; bocsátnak ~ bocsátanak, bocsátna ~ bocsátana, bocsátni ~ bocsátani* stb. Kivétel a *lát* és a *lót* ige, ezeknek csak kötőhangzó nélküli változatuk van.

6. A második személyű tárgyra utaló ragunk a *-lak/-lek*, amely a „mássalhangzó-torlódás elkerülésére esetleg *a ~ e* kötőhangzós” (MMNyR. I, 508). Az alábbiakban ennek a problémáit mutatjuk be.

A) Vizsgálódásainkból kirekeszthetjük az intranszitiv igéket. Így azt állapíthatjuk meg, hogy olyan eset nincs, amikor *f e l t é t l e n ü l* szükség lenne kötőhangzóra. Egyes mássalhangzócsoportok után, mint például a *gsz, ksz, lsz, psz* kellene ugyan magánhangzó a rag előtt, de az ilyen tövű igékből nem képezzük ezt az alakot (*haragszik; emlékszik* stb.) Tehát csak olyan igék vannak, amelyeknek két mássalhangzóra végződő tövükből kötőhangzóval és a nélkül is létrehozható a második személyű tárgyra utaló igealak. Ezek a következők:

a) Ha a tő végén mássalhangzó + *d* van: *áldlak ~ áldalak, csiklandlak ~ csiklandalak, kérdlek ~ kérdelek* stb.

b) Ha a tövégi mássalhangzócsoport *g*-re végződik az ige intranszítív. Egyik-másik *ng* végű szóból olykor mégis létrejön ez az alak: *zenglek ~ zengelek*.

c) A mássalhangzó + *sz* tövű igék ikések és intranszítívok. De van egy iktelen és tranzitív is: *metsz*. Ebből - amennyiben élünk a második személyre utaló tárgyias formával -, képezhető mindkét változat: *metszlek (mecslek) ~ metszelek*. Az ikések közül a *játszik* kivétel, tárgyias ige és olykor találkozhatunk ezzel az alakjával is: *játszlak ~ játszalak*.

d) A mássalhangzó + *t* végű igékből is megalkothatjuk mindkét formát: *rejtlek ~ rejtelek, felejtlek ~ felejtelek, féltlek ~ féltelek; teremtek ~ teremtelek; érintlek ~ érintelek, köszöntlek ~ köszöntelek, értlek ~ értelek, ijesztlek ~ ijesztelek* stb.

e) A *dz* végű tőigéknek is párhuzamos alakjaik vannak: *edzlek ~ edzelek*. A képzett igék azonban ikések és intranszítívok (*akarószik, borsószik* stb.)

f) A többi mássalhangzó + *z* tövű közül a *nemz* és a *vonz* igéknek mindkét formájuk él: *nemzlek ~ nemzelek, vonzlak ~ vonzalak*. Az idetartozó hangzóhiányos tövűek szótári alakjukból hozzák létre ezt a formát természetesen kötőhangzó nélkül: *sebezlek, célozlak, kínozlak* stb. De némelyiknek a hangzóhiányos tövéből is alakulhat, például: *jegyzelek*. Az ebbe a csoportba tartozó ikes igék intranszítívok.

g) Megjegyezzük, hogy a hangzóhiányos tövűben mássalhangzó + *l*, valamint mássalhangzó + *r* végű igék ezt az alakot szótári tövűkből formálják: *töröllek, nehezellek, varázsollak* stb.; *sodorlak, ugorlak, gyötörlek* stb. A nyelvjárásokban azonban a mássalhangzó + *r* végű tövből is létrejöhet: *ugralak* stb.

B) Hogyan keletkezik ez az igealak a hosszú mássalhangzóra végződő tövekből? Csupán három idetartozó tőigéből képezhetjük ezt a formát: *fedd, hall, vall*. A többiek vagy intranszítívok, vagy nem használatosak ebben az alakban. A *fedd* igének mindkét változata megvan: *(meg) feddlek ~ feddelek*, a *hall* és a *vall* igének viszont csak kötőhangzó nélküli változata lehetséges: *hallak, vallak*. A tranzitív *-ll* képzős igékből szintén csak kötőhangzó nélkül módosulhat ez az alak: *drágállak, sokallak, rühellek* stb.

C) Arra is vessünk egy pillantást, hogyan viselkedik ragunk a hosszú magánhangzó + *t* végű igéknél. Ha használjuk az igének ezt az alakját, akkor mindkét variánst képezhetjük: *borítlak ~ borítalak; bocsátlak ~ bocsátalak* stb., csupán egy kivétel van, a *lát (látlak)*, minthogy a *lót* ige intranszítív.

7. A MMNyR. rámutat, hogy néhány más igéhez is úgy járulhatnak az itt tárgyalt végzések, mint a két vagy hosszú mássalhangzó, valamint hosszú magánhangzó + *t* végűekhez. Nyelvtanunk a *nyílik* és a *szól* igéket hozza példának (I, 314). Valóban a *szól* kaphat kötőhangzót ezek előtt a végzések előtt: *szólsz ~ szólasz, szóltok ~ szólotok, szólnak ~ szólanak, szólna ~ szólna, szólni ~ szólani*. Előfordulhat a második személyű tárgyra utaló alakja is, ez azonban csak kötőhangzó nélkül: *(meg)szóllak*. A *nyílik* ritkábban mondható kötőhangzóval, talán a *nyílotok, nyílanak, nyilana* még használatos. Az előző fejezetekben láttuk, hogy a hosszú *ll* után igen változatos *e* ragoknak az alakja, sokszor már a tőigékben sincs kötőhangzó, viszont olyan *-ll* képzős igék is vannak, amelyekben él a kötőhangzós változat, annak ellenére, hogy a hosszú *ll* nyúlás eredménye. És ha figyelembe vesszük még azt is, hogy hosszú magánhangzó után levő hosszú mássalhangzó a szó végén gyakran megrövidül, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a *szól* úgy viselkedik mint az *áll* ige. Sok ember kiejtésében pedig magánhangzó közti helyzetben a *szól l* hangja is geminálódik. Vagyis a tövében levő írott rövid *l* és hosszú *ll* a kiejtésben igen sok esetben azonos időtartamú.

Vizsgáljuk meg tehát az összes hosszú magánhangzó + *l* tövű igét, hogyan járulnak hozzájuk az itt tárgyalt végzések. Az egytagúak tartoznak ide: *dől, dül, fül, gyúl, hül, nyúl, szól; fülük, gyülük, múlik, nyílik, nyúlik, válik*. Ezek közül talán a *válik* az, amelynek - érthető módon - a legtöbb alakja fordul elő még kötőhangzóval: *válotok, válanak, válana*. A többi igének csak a többes második személyben használható a kötőhangzós változata, de ezek is régies vagy nyelvjárási színezetűek: *dőlötök, fülötök, fülötök, gyülötök, múlotok, nyúlotok, gyúlotok*. Nyilvánvaló azonban, hogy a nyelvjárásokban a többi rag is járulhat még kötőhangzóval. A *dül* és a *hül* igéket azonban már nemigen mondjuk kötőhangzóval. A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy a hosszú *ll* végűek hatására, a hosszú magánhangzó + *l* végű igék is tovább őrzik egyes esetekben a kötőhangzós változatokat.

8. Végül utalnunk kell arra, hogy JÁNOSKA SÁNDOR a VégSz. kézírata alapján kidolgozta a magyar ige automatikus toldalékolásának egy modelljét (NytudÉrt. 58. sz. 464-8). Jelen dolgozatunk értelmében ezt a modellt néhány ponton módosítani kell. Megemlítjük továbbá, hogy ezen dolgozat eredményeinek egy részét a VégSz. nyomtatott kiadásában már hasznosítottuk.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az itt tárgyalt végzések előtti kötőhangzó megléte vagy hiánya a mai magyar nyelv egyik bonyolult problémája. Egyes típusokban szinte igék szerint változik a használat módja még a köznyelvben is. Nem lenne érdektelen ezt a kérdést megvizsgálni egyes írók nyelvében és az egyes nyelvjárásokban. Nyilvánvaló, hogy a nyelvjárások még érdekesebb, változatosabb képet mutatnak az itt bemutatottnál.

A mai magyar köznyelv múlt idejű igealakjai⁶

1. A mai magyar köznyelvben csak a *-t ~ -tt* jeles múlt idő él, amely hol kötőhangzóval, hol kötőhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz. A jelenséget már régen ismerik, és többen próbálkoztak a szabályok megfogalmazásával is. A Tüzetes Magyar Nyelvtan korábbi kutatások figyelembevételével az időjel kapcsolódását három típusban foglalja össze: 1. minden személyben kötőhangzó nélkül, közvetlenül kapcsolódik a tőhöz, 2. minden személyben kötőhangzóval járul, és 3. egyes szám harmadik személyben van az időjel előtt kötőhangzó, a többiben nincs (231-5). A nyelvtan igyekszik tisztázni, hogy az egyes tövégződések melyik típusba tartoznak, és rámutat arra, hogy sokszor nem lehet az azonos hangokra végződő szavakat egy típusba besorolni.

A MMNyR. megállapítja, hogy a múlt idő jele „mássalhangzós tövég után *-t* vagy *o ~ ě ~ ő* kötőhangzós *-tt*, magánhangzós tövég után *-tt* toldalék. A jelváltozatok megoszlására vonatkozó szabályok eléggé bonyolultak” (I, 493). Hogy e szabályok bonyolultak, az nagyon természetes, hisz a múlt idő jele előtti magánhangzó használata nyelvünk jelenleg is változásban levő jelenségei közé tartozik. Eredetileg mássalhangzós tövég után mindig volt kötőhangzó, a nyelv azonban arra törekedett, és törekszik napjainkban is, hogy ahol a kiejtés nem kívánja meg feltétlenül, ott ne legyen. Nem szükséges itt most történeti adatokat hozni, ezt megteszi a TMNy. (235-6), de hogy ma is él nyelvünkben ez a törekvés, bizonyítja, hogy a TMNy. megjelenése óta is történt változás ezen a téren. A TMNy. például azt írja, hogy a *hord* ige múlt ideje: *hordottam, hordottál, hordott* stb. Ma már viszont csak harmadik személyben ejtjük kötőhangzóval (ÉrtSz.). Az állandó változásról tanúskodnak mai nyelvünk ilyen párhuzamos alakjai: *álltam ~ állottam, álltál ~ állottál, állt ~ állott* stb. A MMNyR. szerint ingadozás „szinte valamennyi csoportban akad; ha egyébként nem, a versforma követelményeihez igazodó egyszeri alakokban” (I, 494).

Az alábbiakban megvizsgáljuk A magyar nyelv szóvégmutato szótára segítségével az ÉrtSz.-ban előforduló igéket, hogyan kapcsolódik tövükhöz a múlt idő jele. Szeretnénk rögzíteni, hogy napjainkban milyen típusú igékben állapodott már meg a fejlődés, és mely típusokban van még folyamatban ez a változás. Az ÉrtSz. az ige jellemző alakjai között rendszeresen közli az egyszerű igéknél a múlt idő egyes harmadik személyét, és az első személyt is ott, ahol a harmadik kapcsolódása eltér a többi személyétől (I, XXII). Így következtetéseink levonásában az ÉrtSz. szerzőinek és szerkesztőinek a véleményére is támaszkodhatunk. A VégSz. pedig együtt adja az azonos végű igéket, és közli általában az ÉrtSz. adatai alapján, hogy milyen ragozási típusba tartoznak. Az igék ragozási típusait a VégSz. számára JÁNOSKA SÁNDOR állította össze. Az olvasó ne reménykedjen abban, hogy itt sokkal egyszerűbb szabályokat kap, mint amelyekkel a TMNy. vagy a MMNyR. szolgál, de a köznyelvben előforduló igékre, vagy helyesebben az értelmező szótárban található teljes anyagra vonatkozó leírást talál ebben a dolgozatban. Hasonló leírást készítettünk az egyes szám második (*-sz*), a többes második (*-tok/-tek/-tök*) és harmadik személyű (*-nak/ -nek*) ragok, valamint a feltételes mód jele, a főnévi igenév képzője és a második személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* személyrag kapcsolódásáról (vö. MNyj. 15: 87-107).

Lényegében mi is megtartjuk a TMNy. felosztását, de külön csoportosítottuk a változóban levő, illetőleg nem egységesen viselkedő igeformákat. Meg kell említenünk, hogy ez a hármas felosztás csak az alanyi ragozásban érvényes. A tárgyas ragozásban csak két változat van: 1. a

⁶ Megjelent a Magyar Nyelvjárások 16: 37-54. lapján.

jel előtt egyetlen személyben sincs, 2. a jel előtt minden személyben van kötőhangzó. Az a típus, amelyben alanyi ragozásban csak egyes harmadik személyben találunk kötőhangzót (*adtam, adtál, adott*), beolvadt az első csoportba (*adtam, adtad, adta*). Jelen feldolgozásunkban mindig az igék szótári alakjából indulunk ki, ahhoz viszonyítjuk a múlt idő alakulását. Külön csoportba soroljuk tehát azokat az igevégeket, amelyek teljes egészében egy típusba tartoznak, és külön azokat, amelyek többre, illetőleg amelyekben ma még folyamatban van a változás, tehát kötőhangzós és kötőhangzó nélküli alakok egymás mellett élnek.

2. Kötőhangzó nélkül járul a múlt idő jele minden személyben az olyan igékhez, amelyeknek szótári alakjuk magánhangzóra végződik, továbbá azok egy részéhez, amelyeknek szótári alakjuk végén magánhangzó + rövid mássalhangzó áll. Az előbbi típusban magánhangzó után *-tt*, az utóbbiban mássalhangzó után *-t* jel használatos.

A) Szótári alakjában magánhangzóra végződő ige nem sok van a magyar köznyelvben. Az ÉrtSz. a következőket tartalmazza: *ró; fő, lő, nő, sző; nyí, rí, (sír-)rí, sí, sí-rí* és *nyű*. Ezek közül a *nyí, sí* és a *sí-rí* nem tekinthető köznyelvinek. Az értelmező szótár a *nyí* igét népies hangutánzó szónak tartja, a *sí* és a *sí-rí* változatokat pedig a költői nyelvből ismeri. Természetesen a népszerűben még sok ezekhez hasonló szó lehet, például: *hí (hív), szí (szív), fű (fúj)* stb.

Ha tehát az ige szótári alakjában magánhangzóra végződik, akkor a múlt idő jele (*-tt*) közvetlenül ehhez az alakhoz járul az alanyi és tárgyias ragozás minden személyében: *róttam, rótt; lőttem, lőtte* stb. Megemlítjük, hogy az ÉrtSz. a *nyí* igének egyes harmadik személyben *nyítt* mellett *nyívott* változatát is megadja. Minthogy ez az ige nem köznyelvi, a fenti szabályt a mai köznyelvre vonatkozólag kivétel nélkülinek jelenthetjük ki.

Az alanyi ragozás múlt idő egyes szám harmadik személye általában azonos a befejezett történésű melléknévi igenév alakjával, például: *lőtt (vad)* stb. Egyes igéknél azonban az igenév olykor régebbi egyes harmadik személyt őriz, illetőleg a mai harmadik személlyel azonos alakú igenév mellett él egy másik változat is olykor csak bizonyos kifejezésekben. Ebben a csoportban például ilyen a *ró* igenevének *rovott (múltú)* változata. Ez a *v-s* töből alkotott régebbi egyes harmadik személyű forma megfelelője.

B) Ebbe a típusba tartozik a *jön* ige, eredetibb formában: *jő*. A szó magánhangzója tehát hosszú volt, és a *tő* végén nem volt *-n*. Múlt időben a mai szótári alak végén levő mássalhangzó elmarad, és minden személyben közvetlenül a *tő* rövid magánhangzója után járul az időjel: *jöttem, jött* stb. Kötőhangzó tehát itt sem szükséges.

A *jön* igéhez hasonlóan viselkednek az *sz-szel* bővülő *v-tövű* igék a két *ikes* kivételével. A *lesz, tesz, vesz, hisz* és a *visz* elhagyják a végső mássalhangzót, és magánhangzós tövükből képezik a múlt időt: *lett, tett, vett, hitt, vitt*. Az *eszik* és *iszik* annyiban különbözik az előzőktől, hogy az alanyi ragozás harmadik személyét a *v-s* tövükből kötőhangzóval képezik: *evett, ivott*. A többi személy és a tárgyias ragozás múlt idejű alakjai a magánhangzós töből formálódnak: *ettem, ittam; ette, itta* stb.

C) Egyes rövid mássalhangzóra végződő szótári alakok vagy *ikes* igéknél az *-ik* rag elhagyásával kapott rövid mássalhangzóra végződő tövek után is közvetlenül, kötőhangzó nélkül járul az időjel, de ekkor természetesen rövid *-t*. A *j (ly), n* és *ny* végű igék vehetők ebbe a típusba.

a) Az ÉrtSz. anyagában a következő *j (ly)* végű igék vannak: *búj, fáj, fej, fúj, váj*, valamint *bújik, tojik* és *folyik*. Ezek múlt ideje tehát a mai köznyelvben: *bújtam, bújtál, bújt* stb. A TMNy. a *tojik* igét a CzF. nyomán még kivételnek tartja, és harmadik személyű alakjának a *tojott* formát jelöli meg (232). Ugyancsak kötőhangzóval alkotja a TMNy. a *folyik* harmadik

személyét: *folyott* (uo.). A nyelvtan megjelenése óta (1895) ezek a kivételek eltűntek a köznyelvből. A nyelvjárásokban azonban még ma is élhetnek és élnek ezek a régi változatok. Sőt a *tojott* alakot az ÉrtSz. is felveszi vagylagosan, példát is idéz rá, de népdalból. Szerintünk nem tekinthető köznyelvi formának, és nem vették annak a VégSz. munkatársai sem.

b) Az *n* végű igék nagy részét a hangutánzó-hangfestő töből származó *-n* képzős szavak adják: *biccen, csobban, dobban, döccen, kettyen, kottyan* stb. Számuk, igekötős változataikat nem számítva is, csaknem eléri a százat. Ezekon kívül a *bán, csen, fen, fon, (meg)gyón, jön, ken, ken-fen, kíván, köszön, oson, pihen, rohan, szán, szán-bán, un, üzen, van, von* igék, valamint a *bánik, gyónik, (meg)jelenik, szűnik, történik és tűnik* igék töve végződik *n*-re. A *jön* és a *van* igéket ki kell innen rekeszteni, mert másik tövükből alkotják a múlt időt (vö. **2. B.** és **4. B.**). Egyébként az egész csoportban minden ige minden személyében közvetlenül a szótári alak után járul az időjel. A régebbi kötőhangzós változat emlékét talán csak az *un* és a *fon* igeneve őrzi, például az *unott ember, fonott korsó* kifejezésekben, de ezek mellett is él természetesen a mai múlt idejű harmadik személyel azonos igenév is: *megunt (ruha), font ~ fonott (ostor)* stb.

A fentieken kívül itt kell megemlítenünk a *megy* igét, amely a *men-* töből képezi múlt idejét kötőhangzó nélkül: *mentem, ment* stb.

c) Mindössze négy *ny* végű ige van az ÉrtSz. anyagában: *hány, huny, suny, szunyik*. Minden személyben közvetlenül az *ny* utánjárul a *-t* időjel.

d) Felvetődik a kérdés, hogy miért éppen a *j (ly), n* és *ny* után tűnt el leghamarabb és következetesen az időjel előtti magánhangzó. Ennek valószínűleg hangtani okai vannak. Hisz a magánhangzó + *j*-s kapcsolatok tulajdonképpen *-j* végű diftongusok, így az utánuk közvetlenül járuló *-t* ejtése nem okoz nehézséget. Ugyancsak megerősítés nélkül ejthető az *nt* mássalhangzó-kapcsolat, minthogy tagjai azonos helyen képződnek. A múlt idő ilyen alakulásában szerepet játszhatott a nyelvünkben levő nagyszámú *nt* végű szó. Az ÉrtSz. szókincsében 561 *nt*-re végződő szó van (vö. VégSz. 545). Az *nyt* végűek pedig nyilván az *nt* mintájára fejlődtek, annál is inkább, mert a *t* előtti *ny* a nyelvterület egy részén depalatalizálódik.

3. A következőkben azokat az igéket tárgyaljuk, amelyek múlt idejű ragozásában csak az alanyi ragozás egyes harmadik személyében van kötőhangzó. Idetartoznak azok az igék, amelyeknek szótári alakjuk *p, b, k; gy; f, v, s* mássalhangzóra végződik.

a) A szótári alakjukban *p, b* és *k* zárhangokra, valamint *gy*-re végződő igék egyöntetűen viselkednek. Mindössze két *b* végű igenk van: *dob* és *szab*, múlt időben: *dobtam, dobtál, de dobtott* stb. A *p* tövűek száma sem sokkal több: *csíp, harap, kap, köp, lep, lép, lop, rop, szop, tép* és két ikes: *kopik, szopik*. Ezek múlt ideje is megállapodott már: *csíptem, csípett* stb. A *k* tövűekhez természetesen csak azok az ikes igék tartoznak, amelyekben az *-ik* rag előtt is *k* hangot találunk: *bukik, csökik, lakik, szokik, szökik*. Iktelenek: *bök, csuk, lök, pök* és *rak (buktam, bukott)* stb.). Szótári alakjukban *gy*-re végződnek a *fagy, fogy, hagy, megy, rogy* igék, rajtuk kívül még egy ikest is ide sorolhatunk: *vágyik*. Múlt idejük: *fagytam, fagyott* stb. Közülük a *megy* nem tartozik ebbe a típusba, mert másik töből (*men-*) alkotja a vizsgált időt (vö. **2. C. b.**).

b) Ugyancsak harmadik személyben kapnak kötőhangzót az *f, v* és *s* réshangokra végződő igék. Számuk nem nagy, *f* végű mindössze egy van az ÉrtSz. szókincsében: *dőf (döftem, döfött)* stb.). A köznyelvben kétségtelenül *v*-re végződik a *hív, szív, vív* és az *óv* ige (*hívtam, hívott* stb.). Bizonyos nyelvjárásokban ezek *v* nélküli tövükből képezik a múlt időt. Az *ivik, dívik* szavak is ebbe a csoportba tartoznak, de leginkább csak harmadik személyben élünk velük.

Több mint negyven *s*-re végződő igénk van, de kivétel nincs közöttük. Pl.: *olvastam, olvasott; lestem, lesett; csipdestem, csipdesett; késtem, késett* stb.

c) Miért állt meg a fejlődés ezen a fokon, miért maradt meg a harmadik személyben a kötőhangzó? Nyilván azért, mert a *pt, bt, kt, gyt, ft, vt* hangkapcsolatok szó végén a magyarul beszélők számára nehéz és szokatlan volt. Mai nyelvünkben is csak a *pt, kt* és *ft* szóvégre van példa néhány idegen szóban, például: *recept; akt, defekt; seft, saft* stb. (vö. VégSz.). Ezek nem szolgálhattak mintául a változóban levő múlt idő számára. Bár *st* végű szó kétségtelenül több van, sőt egy ige is van közöttük (*fest*), mégsem alakult ki, és nincs alakulóban sem az *s* végű igéknek kötőhangzó nélküli formája. Ez annál is érdekesebb, mert például az *s* végű főnevek nagy részéhez kötőhangzó nélkül fűződik a tárgy ragja: *garast, kölest, sast, tojást* stb. Vagy talán éppen az alaki egybeesés akadályozza a múlt idő hasonló fejlődését? A *lest* forma a *les* főnév tárgyragos alakja, a *kést* a *kés* szőé, de a *les* ige múlt ideje *lesett*, a *késik* múlt ideje *késett*.

4. A továbbiakban azokat a szóvégeket vizsgáljuk meg, amelyek múlt időben nem viselkednek egységesen, tehát nem sorolhatók be kizárólag az előbb tárgyalt két típus egyikébe sem. S ugyancsak itt tárgyaljuk azokat, amelyeknél a változás most is folyamatban van. Először azokat az igéket vesszük sorra, amelyek fejlődési iránya arra mutat, hogy minden személyben elhagyják az időjel előtti magánhangzót. A változás azonban maradéktalanul még nem ment végbe, és bizonyos esetekben, úgy látszik, meg is marad legalább egyes harmadik személyben a kötőhangzó. Ebbe a típusba tartoznak az *l, r* és részben a *d* végű igék.

A) A *d* végű igék egyik csoportja már kialakította minden személyben a kötőhangzó nélküli múlt időt, például: *ijed (ijedtem, ijedt)* stb.). Egy másik csoport egyes szám harmadik személyében pedig már megállapodott a kötőhangzó, és további változás nem várható, például: *ad (adtam, adott)* stb.). És végül a harmadik csoportban még áll a harc egyes harmadik személyben a kötőhangzós nélküli változatok között, például: *görnyedtem, de görnyedt ~ görnyedett* stb.

a) Először is kötőhangzó szükséges az összes idetartozó ikes ige egyes harmadik személyében: *dulakodik (dulakodtam, dulakodott), esteledik, gazdagodik, ingyenkedik, kötődik, ocsúdik* stb. Meg kell itt említenünk az *alkuszik, esküszik, haragszik, gyarapszik, nyugszik, telepszik, ülepszik* igéket, mert az *alkud-, esküd-, haragud-, gyarapod-, nyugod-, teleped-, üleped-*tövekből alkotják a vizsgált időt, és a kötőhangzót csak harmadik személyben őrzik meg (vö. 5. C).

Az ikes igék nagy része *-kod/-ked/-köd* képzős, így érthető, hogy a nem ikes *-kod/-ked/-köd* képzővel ellátott szavak is az előzők mintájára ragozódnak múlt időben: *csapkod (csapkodtam, csapkodott), kapkod, lopkod, nyomkod; csipked, lépked, repked; döfköd, köpköd, tömköd, tűzköd*.

A magánhangzó + *d* végű iktelen igék szótári alakjukban az *ad, fed, szed, szid, tud, véd* kivételével két szótagból állanak. Ezek az egytagúak feltétlenül megkívánják harmadik személyben a kötőhangzót: *adtam, adott; fedtem, fedett* stb.

Végül néhány szótári alakjában két szótagú ige is kötőhangzóval fűzi az időjelet a tőhöz egyes harmadik személyben. Ezek a következők: *bököd (böködtem, böködött), csügged, enged, feled, fogad, görbed, imád, lankad, okád, szenved, szörnyed, tagad, tapod, vigad*. A *csügged, lankad, szörnyed* igék harmadik személyében kétségtelenül van kötőhangzó, így adja ezt meg az ÉrtSz. is. Ha azonban igekötőt kapnak, már mindkét variánsuk él: *elcsüggedt ~ elcsüggedett, lelankadt ~ lelankadott, ellankadt ~ ellankadott, elszörnyedt ~ elszörnyedett*. Vagyis megindult a fejlődés a kötőhangzó nélküli harmadik személy irányába. S úgy látszik, ez a

fejlődés akkor indul meg, amikor a szó igekötős, tehát hosszabb a szokottnál. Az igekötős igék nyelvtani formáit az ÉrtSz. nem közli. A VégSz. munkatársai az *elcsüggedt*, *elszörnyedt* alakokat is megadják, viszont az *ellankadt*, *lelankadt* változatokról nem szólnak. Érdekes módon ezek az igék befejezett történési melléknévi igenevüket kötőhangzó nélkül alkotják, például: *csüggedt (ember)* stb. A többi itt tárgyalt kétagú igenél azonban nemigen várható a harmadik személyű kötőhangzó elhagyása.

b) Az ÉrtSz. szerint az alábbi *d* végű szavaknak van párhuzamos alakjuk harmadik személyben: *gennyed (gennyedt ~ gennyedett)*, *gerjed*, *görnyed*, *izzad*, *kushad*, *porlad*, *poshad*, *senyved*, *szárad*, *támad*, *tesped*. Megemlíti még az ÉrtSz. az *ébredett*, *gyulladott*, *sarjadott*, *szakadott* formákat is, de régies jelzéssel. Szerintünk régiesnek hat már a *száradott*, *tespedett* változat is. A VégSz. munkatársai a *poshad*, *szakad*, *szárad* igekötős alakjainak csak a kötőhangzó nélküli harmadik személyét fogadják el. A *téved* igének pedig csak egy jelentésében él kötőhangzós harmadik személy (vö. ÉrtSz.), például *tilosba tévedt*, de az *orvos tévedett*. Az igenév ebben a csoportban is általában kötőhangzó nélkül jön létre: *izzadt (arc)* stb.

c) Az előző két (*a* és *b*) pontban fel nem sorolt magánhangzó + *d* végű igéknek harmadik személyében sincs kötőhangzó. Ilyenek például: *akad (akadtam, akadt)*, *dagad*, *higgad*, *ijed*, *süpped* stb. A kötőhangzós változat azonban néha az igenévben él: *előrehaladott (állapot)* stb. Ide tartoznak még az *alszik* és *fekszik* igék, mert az *alud-*, illetőleg *feküd-* tövükből hozzák létre a múlt időt minden személyben kötőhangzó nélkül (vö. 5. C).

d) Az egyöntetűség kedvéért itt kell tárgyalnunk a mássalhangzó + *d* végű igéket. Ezek is átmeneti típust alkotnak, mint a magánhangzó + *d* végűek. De míg az utóbbiak egy része harmadik személyből is igyekszik kiküszöbölni a kötőhangzót, addig egyes mássalhangzó + *d* végű igék a többi személyben hagyhatják csak el, a harmadikban viszont mindig meg kell tartaniuk. A VégSz. a mássalhangzó + *d* végű igéket az értelmező szótárral ellentétben egyöntetűen kezeli, vagyis az egyes harmadik személy kivételével minden személyben elfogadja a kötőhangzós és a kötőhangzó nélküli változatot is. Pl.: *küldtem ~ küldöttem*, *küldtél ~ küldöttél*, de *küldött* stb. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű.

Amint ezt már korábban megállapítottuk a mássalhangzó + *d* végű csoportot az *ld*, *nd*, *rd*, *sd* és *zd* végű vagy tövű igék alkotják (vö. MNyj. 15: 88-90).

Az ÉrtSz. az *ld* végűek közül a *fold*, *told*, *küld* és a *száguld* igéknek a harmadik személy kivételével mindkét variánsát elfogadja (*foldtam ~ foldottam*, *foldtál ~ foldottál*, de *foldott*), Megemlíti azonban, hogy a *küld* kötőhangzós változatai (*küldöttem* stb.) csak ritkán fordulnak elő, a másik háromra vonatkozólag nem ad ilyen megszorítást. Az *áld* és *old* igéknek viszont csak a kötőhangzós alakjait ismeri el az értelmező szótár (*áldottam*, *oldottál* stb.). Az *áld* esetében ez az eljárás már csak azért is indokolt, mert az *áldtam* stb. alakok a kiejtésben egybeesnének az *áll* ige megfelelő formáival. Hasonló jelenség tapasztalható a *told* és a *tol* igékkel kapcsolatban, ha a *told* kérdéses személyeit kötőhangzó nélkül alkotjuk. De ha a *foldtam*, *foldtál* stb. változatokat elfogadjuk, akkor az *oldtam*, *oldtál* stb. formákat is el kellene ismernünk.

Az *nd* végűek csoportjában a *csikland* és *mond* igéknek mindkét változatuk él, a *fecskend* és az *örvend* viszont az egyes harmadik személy kivételével ma már csak kötőhangzó nélkül használatos. Pl.: *mondtam ~ mondottam*, *mondtál ~ mondottál*, *mondott* stb., de *fecskendtem*, *fecskendté*, *fecskendett* stb.

A *kérd* és *hord* igéknek csak kötőhangzó nélküli változatát közli az ÉrtSz. a kérdéses személyekben: *kérdtem*, *hordtam* stb. A *kérdtem*, *kérdté* stb. alakok egybeesnek a kiejtésben a *kér* ige múlt idejével, de nemigen élünk a *kérdtettem* stb. alakokkal sem. Ez utóbbiakat inkább

egy *kérdet* igéhez kapcsolnánk. Ezért szerintünk mai köznyelvünkben a *kérd* múlt időben csak alanyi ragozás egyes harmadik személyben (*kérdett*) használatos, egyébként a *kérdez* igét mondjuk (*kérdeztem* stb.). Van egy *rd* tövű ikes igénk is: *fürdik*. A *fürd-* töből minden személy csak kötőhangzóval jöhet létre (*fürdöttem* stb.). Ma azonban már csak az egyes harmadik személy alakul ebből a töből, a többi a *füröd-* töváltozatból kötőhangzó nélkül (*fürödtem* stb.).

Az *sd* végűek közül az ÉrtSz. az *esd* igének mindkét változatát elfogadja, természetesen a harmadik személy itt is csak kötőhangzós lehet, a *mosdik*-nak viszont csak kötőhangzós alakjairól szól. Szerintünk az *esd* kötőhangzó nélküli múlt idejű formái a kiejtésben azonosnak az *esik* ige múlt idejével, ezért inkább az *esdettem* stb. alakok használatosak.

A két *zd* végezetű ige múlt ideje különbözik egymástól (vö. ÉrtSz.). A *kezd* ma már csak egyes harmadik személyben kívánja meg a kötőhangzót: *kezdttem*, *kezdtél*, *kezdtett* stb. A *küzd* minden személyben megtartja a jel előtti magánhangzót: *küzdöttem* stb. A *küzdtem* stb. változatok mai köznyelvünkben még szokatlanok.

B) Az *l* végű igék nagy csoportja ugyancsak fejlődésben, átmeneti állapotban van. Kétségtelen, hogy a magánhangzó + *l* végűek nagy része minden személyben kötőhangzó nélkül képezi a múlt időt, például: *szavaltam*, *szavaltál*, *szavalt* stb. Megjegyezzük, hogy idetartozik a *van* ige múlt ideje is, minthogy a *vol-* töből jön létre: *voltam* stb.

a) Néhány olyan ige, amelynek a töve egytagú, és az *l* előtt hosszú magánhangzó áll, kivételként viselkedik. Ezek egyébként részben kivételek az ingadozó végződés kapcsolásában is (vö. JAKAB: MNyj. 15: 105). Az ÉrtSz. a *múlik* és a *szól* igékről megállapítja, hogy harmadik személyükben ritkán a kötőhangzós változat is előfordul (*múlott*, *szólott*). A *nyílik* harmadik személye pedig a szótár szerint vagylagosan *nyílt* vagy *nyílott*. Ezekhez a megállapításokhoz talán annyit fűzhetünk, hogy az említett szavaknak nemcsak harmadik személyében hallhatjuk ritkán a kötőhangzós variánsait, hanem a többiben is. A VégSz. a *szól* párhuzamos alakjait elfogadja, a másik kettőnek csak a kötőhangzó nélküli formáit veszi fel. A többi ilyen típusú igének a kötőhangzós változata már egyes harmadik személyben sem él a köznyelvben, de olykor a *fűlött*, *gyűlött*, *nyúlott* alakokat még lehet hallani főképp igenévi értékben. A nyelvjárásokban ezek nyilván nagy változatosságot mutatnak.

b) A rövid magánhangzó + *l* végű igék egy csoportja hangzóhiányos tövű. Ezek nagy része azonban ma már szótári alakjából formálja a múlt időt minden személyben kötőhangzó nélkül, például: *béreltem*, *béreltél*, *bérelt* stb. Van azonban még néhány, amelyeknek a hangzóhiányos tövéből vagy abból is létrejönnek az itt tárgyalt igealakok kötőhangzó segítségével. Az ÉrtSz. szerint a *kétel* igének csak a hangzóhiányos tövéből alkotható a múlt idő. Ezt az igét egyébként csak tárgyas ragozásban használjuk: *kétlettem*, *kétletted*, *kétlette* stb. Az alábbi igéknek mindkét tövéből képzett múlt idejét elfogadja az értelmező szótár: *bitorol* (*bitoroltam* ~ *bitorlottam*, *bitorolt* ~ *bitorlott* stb.), *búvárol*, *kicsinyel*, *könyököl*, *örököl*, *öröl*. Az *öldököl* és *torol* igéknek *öldöklöttem* stb., *torlottam* stb. változatait azonban régiesnek, illetőleg ritkának tartja a szótár. Az *országol* szónak pedig csak egyes harmadik személyében vesz fel váltakozást: *országolt* ~ *országlott*. Némely igének a befejezett melléknévi igeneve módosulhat még a hangzóhiányos töből is: *irigylett*, *ócsárlott*, *panaszlott*. A *vádlott* pedig már főnevesült (ÉrtSz.). A többi itt nem említett rövid magánhangzó + *l* végű hangzóhiányos tövű ige tehát, múlt időben már változatlan tövű, és a vizsgált igealakokat kötőhangzó nélkül formálja. És a *kétel* kivételével a fentiek is közelednek ehhez az állapothoz.

c) A mássalhangzó + *l* tövű igék, az imént tárgyalt hangzóhiányosokat nem tekintve, ikesek. Egy ige van, amely nem ikes, és szótári alakjában az *l* előtt mássalhangzót találunk: *ajánl* (vö. MNyj. 15: 89-91). Ennek harmadik személye az ÉrtSz. szerint: *ajánlott*, de a többi személyben

kettős alakja van: *ajánltam* ~ *ajánlottam* stb. Megjegyezzük, hogy a kötőhangzó nélküli (*ajánltam* stb.) formák kiejtése: *ajáltam* stb., így nem látjuk okát a harmadik személyű *ajánlt* (*ajált*) alak kirekesztésének.

Általában megállapíthatjuk, hogy az ide tartozó ikes igék múlt ideje minden személyben kötőhangzóval alakul, például: *sínylettem*, *sínylettél*, *sínylett* stb. De az ikes igék között is van változó tövű, amelyeknek mindkét tövéből megalkothatjuk a múlt időt, például: *döglöttem* ~ *dögöltem* stb. Ilyenek még: *bomlik*, *haldoklik*, *omlik*, *oszlik*. Az ÉrtSz. szerint csak egyes harmadik személyben van kettős alakja a *feslik*, *foszlik* és *fuldoklik* igéknek: *feselt* ~ *feslett* stb. A *feslik* és *foszlik* főként csak harmadik személyben használatosak, de a *fuldoklottam* mellett a *fuldokoltam* is él. A *romlik* igének pedig minden személyben két alakja van, kivéve az egyes harmadikat: *romlottam* ~ *romoltam* stb., de csak *romlott*.

C) A TMNy. az *r* végű igéket a kötőhangzó nélküli típusba sorolja (232). Ez a megállapítás valóban érvényes az *r* végű igék nagy részére (*vártam*, *várt*). De már a TMNy. is megállapítja, hogy az *érik* és a *török* kivételek (uo.). Valóban ezeknek harmadik személyben még ma is él mindkét változatuk: *ért* ~ *érett*, *tört* ~ *törött* (ÉrtSz.). A nyelvtan szerint talán azért élnek a kötőhangzós változatok, mert ezek az igék ikesek (232). De van még egy *r* tövű ikes ige, a *szarik*, amelynek viszont csak kötőhangzó nélküli alakja van harmadik személyben is. Némely *r* végű igének az igenevében él még a régi forma: *gyűrött* (*lap*), *nyírott* (*haj*), *fúrott* (*kút*).

Az *r* végű igék között is van néhány hangzóhiányos tövű (vö. MNyj. 15: 89). Ezek közül a *gyötör*, *kotor*, *sodor*, *söpör*, *tipor* és az *ugrik* igének mindkét tövéből létrejöhetnek a múlt idejű alakok, például: *tiportam* ~ *tiprottam*, *tiport* ~ *tiprott* stb. Az ÉrtSz. megjegyzi, hogy a *gyötör* és *sodor* igék hangzóhiányos tövéből alkotott múlt idő (*gyötröttem* stb.) régies. Az *ugrik*-nak viszont a kötőhangzó nélküli (*ugortam* stb.) formái fordulnak elő ritkán. Az értelmező szótár szerint a *pödör* és a *teper* múlt időben már változatlan tövű; de a *pödrött* (*bajusz*) igenév még őrzi a régi típust.

Az *r*-re végződő szavak tehát közel állnak ahhoz, hogy egységesen, csaknem teljes számban kötőhangzó nélkül képezzék múlt idejüket minden személyben. Már a hangzóhiányos tövűek is megindultak a változás útján, s a múlt időben változatlan tövűek lettek, vagy párhuzamos alakjaik vannak, de a kötőhangzós, hangzóhiányos tövből keletkező variánsok már régies színezetűvé váltak. Egyetlen kivétel van, az *ugrik*, amelynek kötőhangzó nélküli alakjai ma még szokatlanok.

5. A továbbiakban szintén változóban levő típusokkal foglalkozunk, olyanokkal, amelyek abba az irányba fejlődnek, hogy csak az alanyi ragozás egyes szám harmadik személyükben maradjon meg a kötőhangzó. Ebben a személyükben viszont meg is fog maradni. Az előző fejezetben már láttuk, hogy ilyen típusú a *d* végű igék egy része (vö. 4. A). De ebbe a típusba tartoznak a *g*, *m*, *sz*, *t*, *z* mássalhangzóra végződő igék is. Az egyes tövégződésekhez tartozó szavak természetesen nem viselkednek egyöntetűen, hiszen a fejlődés különböző fokain állanak. És valószínűleg egyes igecsoportokban meg is fog maradni minden személyben az időjel előtti magánhangzó.

A) A magyar nyelvben több száz *g*-re végződő ige van. A magánhangzó + *g* végűek tőtípusukat tekintve két részre oszlanak. Az egyik csoportba tartoznak a változatlan, a másikba az ún. hangzóhiányos tövűek. A múlt időt mindkét csoport azonos módon képezi, tehát csak egyes harmadik személyben van kötőhangzó. A hangzóhiányos tövűek harmadik személyében azonban a tövégi *g* előtt levő magánhangzó hiányzik. Változatlan tövű például a *kacag*: *kacagtam*, *kacagtál*, *kacagott* stb., hangzóhiányos tövű a *morog*: *morogtam*, *morogtál*, de *morgott* stb.

a) A kérdés tehát az, hogy a szótári alakjukban *g*-re végződő igék közül melyek a hangzóhiányos tövűek. A választ a *g* előtt levő két másik hang figyelembevételével adhatjuk meg. Hangzóhiányosak a *-log/-leg/-lög* végűek: *társalog* (*társalogtam*, de *társalgott*), *szédeleg*, *füstölög* stb. De ha a szóvég *l* eleme hosszú, vagy előtte mássalhangzó áll, akkor a szó változatlan tövű, például: *billeg* (*billegett*), *pillog*, *kullog* stb.; *pislog*. Ugyancsak hangzóhiányos a *-rog/-reg/-rög* végű ige: *csavarog* (*csavargott*), *didereg*, *csörög* stb. Egyetlen kivétel a *károg*, amely *-rog* végű, és mégis változatlan tövű. Ha a szóvégben hosszú *rr* van, akkor a szó töve változatlan: *berreg* (*berregett*), *herreg*, *cserreg*, *durrog* stb. Hangzóhiányos a töve a *-jog* és a *-lyog/-lyeg/-lyög* (a kiejtésben: *-jog/-jeg/-jög*) végű igéknek, például: *sajog* (*sajgott*), *zajog*, *zsvajog*; *nyavalyog*, *émelyeg*, *hömpölyög* stb. De ha a *j* hosszú, a *tő* változatlan: *vijjogott*. A *-zog/-zeg* végűek (*-zög* végű nincs) szintén hangzóhiányosak: *mozog* (*mozgott*), *buzog*, *rezege*. Megemlítjük, hogy az ÉrtSz. felveszi a hangzóhiányos harmadik személy mellett a *buzogott* és *rezegett* formákat is, az előbbit ritkának, az utóbbit régiesnek tartja. A VégSz. ezeket nem veszi figyelembe.

A *-zseg/-zsög* végű igék (*-zsog* nincs) megoszlanak. Az értelmező szótárban összesen hat található. Ezek közül a *bizseg*, *hemzseg* és a *zsizseg* változatlan tövű az ÉrtSz. szerint, múlt idő egyes harmadik személyük tehát: *bizsegett*, *hemzsegett*, *zsizsegett*. A *nyüzösög* és a *pizseg* harmadik személyében az értelmező szótár két változatot vesz fel: *nyüzsgött* ~ *nyüzösött*, *pizsgett* ~ *pizsegett*. A VégSz. csak a *nyüzsgött* és *pizsgett* alakokat vette át. A *pezseg* igét a vizsgált személyben mindkét szótár hangzóhiányosnak veszi: *pezsegett*.

Szólni kell még az *inog* igéről, amelynek az ÉrtSz. szerint a harmadik személyben párhuzamos alakjai vannak: *ingott* ~ *inogott*, de az *inog-binog* ikerszóban csak *ingott* ~ *bingott*. A VégSz. csak az *ingott* formát tartja köznyelvinek.

Az itt nem említett többi magánhangzó + *g* végű ige változatlan tövű. És ha csak magánhangzó + *g* végű ige lenne nyelvünkben, akkor ezt a csoportot nem kellene itt, a változóban levő típusok között tárgyalni, hisz ezeknél már kialakult a múlt idő, öt személyben már véglegesen eltűnt a kötőhangzó, ingadozás nincs, az egyes harmadik személyben pedig nem is várható a magánhangzó eltűnése, mert *gt* szóvég a magyarban nem található. A *gt* ugyan a kiejtésben a hasonulás miatt *kt* lenne, de ez a hangkapcsolat is csak néhány idegen szóban fordul elő szóvégi helyzetben (vö. VégSz.). Viszont van mássalhangzó + *g* végű ige is, ezek múlt ideje még nem egyöntetű.

b) A magyar igék szótári alakja végén a *g* előtt lehet *l* vagy *n* mássalhangzó. Mindössze két *lg* végű van: *rivalg* és *uralg* (vö. MNyj. 15: 90). Ezek ma már nemigen elevenek, múlt időben egyébként úgy viselkednek mint a magánhangzó + *g* végűek: *rivalgtam*, *rivalgtál*, de *rivalgott*. Az *ng*-re végződő igék száma sokkal nagyobb, és van közöttük egy ikes is: *fingik* (vö. MNyj. 15: 89-90). Érthető módon mássalhangzó-kapcsolat után a kötőhangzó tovább él, de mégis az *ng* végű igék nagy többsége már a magánhangzó + *g* végűek mintájára ragozódik múlt időben, például: *csellengtem*, *csellengtél*, de *csellengett* stb. Mindössze két szó van, amelyek az ÉrtSz. szerint még minden személyben megkivánják a kötőhangzót: *ing* (*ingottam*, *ingott*) és a *ráng*. Bár az ÉrtSz. példái között is van egy kötőhangzó nélküli első személyű alak: *rángtam*. Ezekon kívül még két szónak párhuzamos formái vannak, természetesen az egyes harmadik személy kivételével: *ringottam* ~ *ringtam*, *fingottam* ~ *fingtam* stb. Megjegyezzük, hogy a VégSz. csak az utóbbi ige párhuzamos alakjait veszi fel, a többenél csak az egyes harmadik személyben ír elő kötőhangzót.

Amint látjuk, mindössze négy olyan szó van, amelyek megakadályozzák, hogy a szótári alakjukban *g*-re végződő igéket egységesen kezeljük, vagyis a már kialakult, harmadik személyben kötőhangzót megőrző típusokkal együtt tárgyaljuk.

B) Az értelmező szótárban három *m* végű ige van: *nyom*, *töm* és *terem*, ikes nincsen. A *nyom* és a *töm* igék csak harmadik személyben kívánnak kötőhangzót. A *terem* hangzóhiányos tövű. A VégSz. szerint csak a harmadik személye alakul a hangzóhiányos töből: *teremtem*, *teremtél*, de *termett* stb. Az ÉrtSz. azonban a többi személyben párhuzamos alakokat vesz fel: *teremtem* ~ *termettem*, *teremtél* ~ *termettél* stb. A fejlődés valóban nem zárult még le, a szó ragozása múlt időben még változóban van.

C) Bonyolultabb a helyzet az *sz*-re végződő igék csoportjában. Ha az *sz* előtt magánhangzó áll, csak harmadik személyben van kötőhangzó, például: *fütyörész* (*fütyörésztem*, *fütyörészett*), *markolász*, *szaglász*, *tosz* stb., ikesek: *csúszik* (*csúsztam*, *csúszott*), *horgászik*, *mászik*, *úszik* stb. Nem az *sz*-es tövükből alkotják a múlt időt a *tesz*, *vesz*, *lesz*, *hisz*, *visz* igék, ezért más típusba soroltuk őket (vö. **2. B**). Az *eszik* és *iszik* igék harmadik személyében pedig van kötőhangzó, a többiben nincs. Ezek szerint tehát idetartoznának, de a harmadik személyt *v*-s töből (*evett*), a többit magánhangzós töből formálják (vö. **2. B**). Ugyancsak töváltás van az *alkuszik* és *esküszik* igéknél. A múlt időt *d*-s tövükből hozzák létre, de csak harmadik személyben van kötőhangzó: *alkudtam*; *alkudtál*, de *alkudott* stb. E két igenél a VégSz. - helytelenül - kötőhangzó nélküli harmadik személyt is felvesz.

Ha a tövégi *sz* előtt mássalhangzó van, akkor az igék ikesek, csupán egy kivétel van, a *metsz*. Amint azt már megállapítottuk *gsz*, *ksz*, *lsz*, *psz*, és *tsz* hangkapcsolat lehet az igevégek végén (vö. MNyj. 15: 89-91). Egy általában igekezővel előforduló igeben *rsz* tövű is található: *megismerszik*. Ez az ige csak jelen időben él. A többi nem viselkedik azonos módon a vizsgált időben.

A *gsz* tövű szavak közül csak a *haragszik* és a *nyugszik* szerepel címszóként az értelmező szótárban. Ezek a szavak *d*-s töből alkotják a múlt idejüket. A *d*-s tö a következőképpen születik: az *sz* elmarad, s helyette a *haragszik* tövéhez *-ud-*, a *nyugszik*-éhoz *-od-* kapcsolódik (*haragud-*, *nyugod-*). Ebből a töből azután az egyes harmadik személyben kötőhangzóval, a többiben anélkül alakul a múlt idő: *haragudtam*, *haragudott* stb. Megjegyezzük, hogy él *nyugodt* alak is, de egyelőre csak igenév. Ezekhez hasonlóan viselkedik a *gazdagszik*, *melegsik*, *öregsik*, *vastagszik*. Tövében *o*, illetőleg *e* lép fel a *d* előtt.

Az ÉrtSz. a *ksz* tövű szavak közül csak az *emlékszik* és a *fekszik* igéket tárgyalja címszóként. Kétségtelen azonban, hogy sok *-kod/-ked* képzős szónak él ilyen változata: *cselekszik*, *dulakszik*, *gyanakszik*, *mosakszik*, *veszekszik* stb. Ezek is a *d*-s töből képezik a múlt idejét (vö. **4. A. a**). Ugyancsak a *d*-s töből keletkezik a *fekszik* múlt ideje, de minden személyben kötőhangzó nélkül: *feküdtem*, *feküdt* stb. Az *emlékszik* és az ÉrtSz.-ban címszóként nem szereplő *igyekszik* eltér az előbbiektől. Ezek az *emlékez-*, *igyekez-* tövekből alkotják a vizsgált időt, s a kötőhangzót csak harmadik személyben tartják meg (vö. **5. E**).

Az *lsz* tövék közül csak az *alszik* használatos múlt időben. Alakjai a *d*-s töből kötőhangzó nélkül jönnek létre: *aludtam*, *aludt* stb. Megemlítjük, hogy a VégSz. a *haragszik*, *nyugszik*, *fekszik* és *alszik* igéket az *alkuszik*-kal veszi egy ragozási típusba, nyilván tévesen.

Csak az *alapszik* szerepel a *psz* tövék közül címszóként az értelmező szótárban. Ez az ige csak jelen időben fordul elő. A múlt idejét az *alapul*-ból kell alkotni. A *gyarapszik*, *telepszik*, *ülekszik* a *d*-s töből formálja múlt idejét, és csak egyes harmadik személyben szükséges a kötőhangzó: *gyarapodtam*, *gyarapodott* stb. (vö. **4. A. a**).

Végül a *tsz* végű, illetőleg tövű igék mai köznyelvünkben még minden személyben kötőhangzóval fűzik az időjelet. Ilyenek a *játszik* (*játszottam*, *játszottál*, *játszott* stb.), *látszik*, *metsz*, *tetszik* és a többnyire csak harmadik személyben előforduló *hallatszik*. A *játszik* igenek kötőhangzó nélküli változataival is találkozhatunk olykor, természetesen az egyes harmadik

személy kivételével: *játsztam* stb. Ezek azonban a mai köznyelvben még szokatlanul hangzanak (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: Hajdú-Bihar megyei Napló, 1969. július 6. szám). A nyelvjárásokban talán szélesebb körben élnek.

D) A *t* végű igék sem viselkednek egyöntetűen, bár elég világosan két típusra oszlanak. Csak harmadik személyben van kötőhangzó az *at/et/ot* végűeknél. Tehát idetartozik az összes *-at/-et, -gat/-get, -hat/-het* és *-tat/-tet* képzős ige. Például: *adattam, adatott; adogattam, adogatott; adhattam, adhatott; alkottam, alkotott* stb. Csupán két kivétel van, a *hat* és a *vet*, amelyek minden személyben kötőhangzóval kapcsolják a *-tt* jelet: *hatottam, hatott* stb. A többi *t* végű ige akár rövid, akár hosszú magánhangzó, illetőleg mássalhangzó van a *t* előtt, minden személyben kötőhangzóval alkotja a múlt idejét. Például: *futottam, futott; fűtöttem, fűtött; vétettem, vétett; tanítottam, tanított; rejtettem, rejtett* stb. Ebben a csoportban is van azonban egy kivétel, a *lát*, amelyben hosszú magánhangzó előzi meg a *t* hangot, mégis csak egyes harmadik személyben van kötőhangzó: *láltam, látott* stb. Ez az ige más tekintetben is eltér a hosszú magánhangzó + *t* végű igeiktől (MNyj. 15: 98; MNy. 63: 196).

A szabály első részét úgy is megfogalmazhatnánk, hogy csak harmadik személyben van kötőhangzó akkor, ha a *t* előtt rövid magánhangzó áll. Ekkor azonban több kivételt kell számontartanunk, ugyanis az egytagúakhoz (*fut, hat, jut, köt, nyit, süit, üt, vet*) minden személyben magánhangzó fűzi az időjelet. Egyébként úgy látszik, hogy a *t* végű igék csoportjában a múlt idő eléggé megállapodott, mert kettős alakok - legalábbis a köznyelvben - nincsenek.

E) A *z* végű és tövű igék múlt ideje szintén megoszlik. Ha a *z* előtt magánhangzó van és a tö változatlan, akkor csak egyes harmadik személyben van kötőhangzó, egyébként nincs, például: *néztem, néztél, nézett* stb. Ezek adják a *z* végű igék nagy részét.

a) Az előzőkhöz hasonlóan ragozódnak a hangzóhiányos tövűek is, de közöttük vannak olyanok, amelyek csak hangzóhiányos tövükből alkotják a harmadik személyt, és olyanok, amelyek mindkét tövükből. Például: *cserzett, patakzott, szerzett, szorzott, tajtékozott; elemzett ~ elemezett, hímzett ~ hímezett, kínozott ~ kínozott* stb. Az első típusba tartoznak még az ÉrtSz. szerint: *céloz, horgonyoz, irányoz, jellemez, ösztönöz, rögtönöz, viszonzoz*, az ikések közül pedig a *hiányzik, hólyagzik, hullámoz, vérzik*. Kettős alakjaik vannak még a következőknek: *bélyegez, címez, ellenez, képez, koboz, kölcsönöz, poroz, sebez, sugároz, szemez, utánoz, túloz, versenyez; dohányzik*. Az ÉrtSz. megemlíti a *jegyezett, őrizett, végezett* alakokat is, de régiesnek tartja őket. Ezzel a megállapítással egyet is érthetünk, viszont ha vagylagosan használhatónak ítéljük a *kölcsönzött ~ kölcsönözött* formákat, akkor az *ösztönözött, rögtönözött* alakokat sem lenne szabad elvetnünk.

Érdekesen ragozódnak a *toboroz*, valamint az *érez, lélegzik, viharzik, virágzik* igék. Az ÉrtSz. szerint a *toboroz* múlt ideje mindkét tövükből minden személyben egyaránt megképezhető, tehát *toboroztam, toboroztál, toborozott* stb. és *toborzottam, toborzottál, toborzott* stb. Szerintünk ez utóbbiak az egyes harmadik személy kivételével megérdemelnék a régies jelzőt.

Az *érez, lélegzik, viharzik, virágzik* szavak külön csoportot alkotnak. Az ÉrtSz. ugyanis harmadik személyben csak egy alakjukat: *érezte, lélegzett, viharzott, virágzott* ismeri el, a többiben kettőt: *éreztem ~ érzettem, lélegeztem ~ lélegeztem, viharoztam ~ viharoztam* stb., és csak az *érez* címszó alatt említi, hogy az *éreztem* stb. forma régies. Szerintünk mai köznyelvünkben múlt időben a *viharzik* kivételével már csak a harmadik személyt alkotják hangzóhiányos tövűváltozatukból ezek az igék, tehát csak a *lélegeztem, lélegeztél, lélegezett* formákat tartjuk köznyelvűnek.

A fentiekből kitűnik, hogy a fejlődés a hangzóhiányos tő kiküszöbölésére irányul. Ez a folyamat a harmadik személy kivételével csaknem lezárult. Az ÉrtSz. szerint még kivétel az imént tárgyalt öt ige (*toboroz, érez, lélegzik, viharzik, virágozik*). Úgy látszik, harmadik személyben sok szóban meg is marad a hangzóhiányos tő, bár a harmadik személyű párhuzamos alakok közül is némelykor szívesebben használjuk a változatlan tőből létrejövő származékot, és a hiányos tőből alkotott forma inkább csak igenévként él. Pl.: *elemzett regény*, de a *diák elemezett egy verset; hímzett ruha*, de *hímezett-hámozott* stb. Olykor a két alak között jelentéskülönbség van: *szemzett ~ szemezett, porzott ~ porozott, sugárzott ~ sugározott* (vö. MNyj. 15: 102).

b) Ha a tövégi *z* előtt mássalhangzó van, akkor minden személyben szükséges a kötőhangzó, például *vonzottam, vonzottál, vonzott* stb. A *vonz-hoz* hasonlóan mássalhangzó-kapcsolat áll a *nemz* ige szótári alakjának a végén is. A többi idetartozó ige ikes, amelyeknek egy része, amint láttuk az előző fejezetben, hangzóhiányos tövű (*dohányzik* stb.). A változatlan tövűeknek minden személyében van kötőhangzó, ha egyáltalán használjuk őket minden személyben. Ilyenek például: *burjánzik, fajzik, fogamzik, habzik, párzik*. Itt is megfigyelhető jelentésmegosztás. Más az értelme a *haboztam, haboztál, habozott*, valamint a *habzottam, habzottál, habzott* formáknak. Csak az utóbbiak tartoznak a *habzik* igéhez (vö. MNyj. 15: 102).

c) Külön kell szólnunk a *dz* végű igékről. A *dz* tulajdonképpen egy hangnak a jele, mégis a mai nyelvallapot még megkívánja minden személyben a *dz* végű tőigék múlt idejében a kötőhangzót: *edzettem, edzettél, edzett* stb., *pedzettem, pedzettél, pedzett* stb. De olykor hallhatjuk az *edztem (ectem), edztél (ectél), edzett* stb. ragozásmódot is. A *dz* végű képzett igéknek viszont csak az egyes harmadik személyükben szükséges a jel előtti magánhangzó: *csókolódtam, csókolódtál, csókolódtott* stb. Kivétel a *fiadzik*, ugyanis minden személyében szükséges a kötőhangzó.

A *z* végű igék tehát változatos képet mutatnak. Vannak olyanok, amelyeknek minden személyükben van kötőhangzó, de a nagy többség csak egyes harmadik személyben fűzi az időjelet magánhangzóval a tőhöz. A párhuzamos alakok pedig igazolják, hogy a fejlődés folyamatban van.

6. A hosszú mássalhangzóra végződő igék külön típust alkotnak, de ezek múlt ideje is megoszlik. Már korábban bemutattuk, melyek a hosszú mássalhangzóra végződő szavak (MNyj. 15: 93). Egy ige végén áll hosszú *dd*: *fedd*. Ennek harmadik személyében a kötőhangzó nem hagyható el, a többiben viszont mindkét alak él: *(meg)feddtem ~ feddettem*, de csak *feddett*. A *gg* végűeknél is hasonló a helyzet: *függtem ~ függöttem, függött*. Az ÉrtSz. azonban az *agg* és *csügg* igéknek csak a harmadik személyét adja kötőhangzóval: *csüggttem*, de *csüggtött* stb.

A *varr* és a *forr* szavak hosszú *rr*-re végződnek. Az előbbi ma már nem kíván egyetlen személyben sem magánhangzót a jel előtt. A kötőhangzós *varrott* alak azonban még igenévként él. Az utóbbinak az ÉrtSz. szerint csak harmadik személyében van párhuzamos alakja: *forrtam*, de *forrt ~ forrott*. A *varr* az ingadozó végzések kapcsolása tekintetében is úgy viselkedik, mintha rövid *r* lenne a szó végén (vö. MNyj. 15: 97, 100, 103).

Egy igénk töve végződik hosszú *zz*-re: *izzik*. Ez rendszerint csak harmadik személyben használatos, de ha átvitt értelemben a többiben is szerepelne, a kötőhangzót nem hagyhatná el múlt időben: *izzott, izzottak*.

Az *ll* végű tőigék (vö. MNyj. 15: 93) többsége minden személyben kötőhangzós, például: *vallottam, vallottál, vallott* stb. Van azonban közöttük három, az *áll, hull* és a *száll*, amelyeknek minden személyben van kötőhangzó nélküli alakjuk is: *álltam ~ állottam, állt ~ állott* stb. A VégSz. munkatársai ezeknek némely igekötős változataiban, helytelenül, csak a kötőhangzós formákat fogadták el. Pedig az igekötős származékok általában inkább kötőhangzó nélküliek: *nekiállt, megszállt* stb., és például a *megszállott* ma már csak igenévként él.

Számos *-ll* képzős igénk van (vö. MNyj. 15: 93), amelyek a múlt időben nem viselkednek egységesen. A hangzóhiányos tövűek mindkét töből megalkotják ezt az időt. A *csekélyell* és *kevesell* szótári alakjukból kötőhangzó nélkül: *csekélyelltem, csekélyellt* stb., de a hangzóhiányos töből kötőhangzóval: *csekélyellettem, csekélyellett* stb. A *kicsinyell* a harmadik személy kivételével a szótári töből is kötőhangzóval hozza létre alakjait: *kicsinyellettem ~ kicsinyellettem, de kicsinyellt ~ kicsinyellett* stb. A *nehezell* igének pedig három variánsa is van az ÉrtSz. szerint minden személyben, kettő a szótári töből: *nehezelltem ~ nehezellettem*, és egy a hangzóhiányos töből: *nehezlettem*.

A nem hangzóhiányos *-ll* képzős igék közül az alábbiak sohasem kívánnak kötőhangzót: *gyengéll, hátall, lövell, nagyoll, restell, rivall, sugall, szégyell, vétkell*. De az igenév néhol őrzi a régi alakot: *sugallott (gondolat)*. A következő igéknek pedig párhuzamos származékaik vannak minden személyben: *általl (átalltam ~ átallottam), drágáll, furcsáll, fuvall, későll, rosszall, rühell, sokall, szökell, zöldell, vénell*. Az ÉrtSz. - feleslegesen - különbséget tesz a *hosszall* és *javall* igékkel. Az előbbinek csak harmadik személyben ismeri el a párhuzamos alakjait: *hosszalltam, hosszalltál, de hosszallt ~ hosszallott*, az utóbbinak éppen fordítva csak harmadik személyben nincs kettős alakja a szótár szerint: *javalltam ~ javallottam, javalltál - javallottál, de csak javallott*. Megemlítjük, hogy a VégSz. a *gyengéll, hátall, restell, rosszall, rühell* és *sugall* igéket tévesen olyan típusba sorolja, amelyeknek tagjai mindig kötőhangzóval kapcsolják az időjelet.

Az *-ll* képzős személytelen vagy többnyire csak harmadik személyben előforduló igék közül a *barnállik, feketéllik, hajnállik, hallik, páráll, rozsdállik, sarkállik, szürkállik* megkívánják a kötőhangzót (*barnállott, barnállottak*). A *szögellik* tövéhez viszont az ÉrtSz. kötőhangzó nélkül kapcsolja a jelet: *szögellt*. Mindkét változatuk él a *langállik, nyilállik, rózsállik, sárgállik, tarkállik, torkállik* igéknek (*nyilállt ~ nyilállott*).

A hosszú mássalhangzóra végződő igék között tehát vannak olyanok amelyeknek minden személyében szükséges a kötőhangzó (*izzik, hall* stb.). A *dd* és *gg* végűek változóban vannak, de harmadik személyben mindig meg fogják tartani a kötőhangzót. Az *rr* végűek viszont minden személyben elhagyhatják a jel előtti magánhangzót. Az *ll*-re végződő igék között mindenféle típusú előfordul, vannak olyanok, amelyek mindig megőrzik, és olyanok, amelyek minden személyben elhagyhatják.

7. Végül vessünk egy pillantást arra, mikor szükséges feltétlenül minden személyben az időjel előtti vokális. Amint az már az eddigiekből is világos, egyetlen szóvéget, tövet sem tudunk említeni, amelyhez tartozó igék megtartották volna egységesen, ingadozás nélkül, minden személyben a kötőhangzót. Még a hosszú mássalhangzóra vagy két mássalhangzóra végződő töveket sem sorolhatjuk maradéktalanul ide. De főleg a harmadik személyben kötőhangzót megőrző típus felé fejlődő igék között találkozhatunk olyanokkal, amelyek minden személyben megtartják múlt idejük eredeti formáját. Szedjük most ezeket is egy csokorba.

a) Az értelmező szótár szerint minden személyben kötőhangzóval kapcsolódik az időjel a mássalhangzó + *d* végű igék közül a következőkhöz: *áld, old; mosdik* és *küzd* (vö. 4. A) *d*).

- b)** Minden személyben megmarad a kötőhangzó a *kétel* ige múlt idejű alakjaiban (vö. **4. B. b**), valamint a mássalhangzó + *l* végű ikes igékben, kivéve a hangzóhiányos tövéket (vö. **4. B. c**).
- c)** Ma még a köznyelv az *ugrik* igének csak a kötőhangzós változatait fogadja el (vö. **4. C**).
- d)** Csak kötőhangzós múlt idejű alakjai vannak az ÉrtSz. szerint az *ing* és a *ráng* igéknek az *ng* végűek csoportjában (vö. **5. A. b**).
- e)** A mássalhangzó + *sz* végűek közül a *tsz*-re végződő tövek után járul még minden személyben kötőhangzó (vö. **5. C**).
- f)** Megőrzik a jel előtti vokálist a hosszú magánhangzó + *t*, valamint a mássalhangzó + *t* végű igék, egyetlen kivétel a *lát*. A rövid magánhangzó + *t* végűek közül pedig az egytagúak fűzik kötőhangzóval az időjelet (vö. **5. D**).
- g)** Szükséges a kötőhangzó a mássalhangzó + *z* végű igék múlt idejében, kivéve a hangzóhiányos tövé ikes igéket. Ugyancsak megvan a kötőhangzó a *dz* végű tőigék, valamint a képzetek közül a *fiadzik* múlt idejében (vö. **5. E. b** és **c**).
- h)** A hosszú mássalhangzóra végződő tövek közül csak kötőhangzós származékai vannak az *izzik* igének, az *ll* végű tőigék többségének (*dall, hall, kall, kell, pall, vall; ellik, illik, hallik, mállik, pállik, pitymallik, züllik*), valamint az *-ll* képzős többnyire csak harmadik személyben használt igék egy részének (vö. **6.**).

Az itt említett igék tehát még őrzik minden személyben az időjel előtti magánhangzót. A bemutatott kép azonban csak a jelenlegi állapot tükré, és nem jelenti azt, hogy ez már nem változhat. A részletes vizsgálatkor sok helyen rámutattunk a még elismerést nem nyert új képződményekre. Az itt felsorolt igék egy része is lassan átkerülhet az átmeneti kategóriákba, az átmeneti típusokból pedig továbbfejlődnek majd egyes szavak, sőt egyes tövváltozatok a kötőhangzót teljesen elhagyó, illetőleg a kötőhangzót egyes harmadik személyben megőrző csoportba. A magyar igék múlt idejében észlelhető változási folyamat azonban még egyhamar nem zárul le.

Vegyes hangrendű igéink⁷

1. A magyar anyanyelvű emberek számára nem okoz gondot az, hogy a *csíp* igéhez magas hangrendű végzések (*csípünk, csíptek, csípnék*), a *hív* igéhez viszont mély hangrendű járulékok (*hívunk, hívtok, hívnak*) kapcsolódnak. Napjainkban azonban egyre több idegen ajkú ember is megismerkedik nyelvünkkel, akiknek bizony komoly nehézséget okoz, hogy az ilyen típusú igék közül melyekhez járul mély és melyekhez magas toldalék. Az alábbiakban számba vesszük, és az illeszkedés szempontjából megvizsgáljuk a VégSz. segítségével az Értelmező szótárban található összes vegyes hangrendű igét. Együttes vizsgálatukból igyekszünk szabályokat levonni, ezzel pontosabb ismereteket kapunk anyanyelvünkről, és az idegenek számára is megkönnyítjük a nyelvünkkel való ismerkedést.

Igeragozási rendszerünkben vannak úgynevezett egyalakú (-*ik*), két alakú (-*nak/-nek*) és három alakú végzések (-*tok/-tek/-tök*). Az egyalakúak nem illeszkednek, tehát egyaránt járulhatnak magas és mély hangrendű tövekhez. A két alakúak a palato-veláris illeszkedés szabályait követik: magas hangrendű tőhöz a magas változat (*kér + nek*), mély hangrendűhöz a mély változat járul (*vár + nak*). A három alakú végzések palatális változatai a tő utolsó magánhangzója szerint illeszkednek: ha ez illabiális magas hang, akkor a végződés illabiális formája (*vesz + tek*), ha labiális, akkor pedig a végződés labiális változata (*derül + tök*) kapcsolódik a tőhöz (vö. MMNyR. I, 95-8; PAPP ISTVÁN, Magyar hangtan 124-8).

Hogyan illeszkednek a többalakú toldalékok a vegyes hangrendű vagy más néven vegyes magánhangzójú ige-tövekhez? Hangtanaink együtt tárgyalják a vegyes hangrendű névszók és igék illeszkedését, és főképpen a névszók problémáival foglalkoznak. Hasonlóképpen jár el SZÉPE GYÖRGY is „Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez” című tanulmányában (NytudÉrt. 17. sz. 105-29), pedig a vegyes magánhangzójú igékben tapasztalható illeszkedés nem teljesen azonos a hasonló névszók illeszkedésével.

2. A vegyes hangrendű igéket két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba tartoznak azok, amelyek szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmaznak (*hív*), de mély járulékot kapnak (*hív + nak*). A másik csoportot azok az igék alkotják, amelyeknek már szótári alakjuk is vegyes magánhangzójú (*kiabál*).

Melyek azok az igék, amelyek szótári alakjukban magas magánhangzójúak, de mély járulékokat vonzanak? A nyelvünkkel ismerkedő idegenek már az első magyarórákon megtanulják, hogy nyelvünkben illeszkedés van, és később bizony sok szóról kiderül, hogy bár szótári alakjukban csak magas hangot tartalmaznak, mégis mély magánhangzójú végződést kell fűzni hozzájuk. Volt olyan próbálkozás, amely az ilyen szavak ragozását külön kívánta tárgyalni, és vegyes hangú ragozásnak nevezte el (vö. SZABÓ SÁNDOR, A vegyeshangúság: Nyr. 41: 201-8).

Ismeretes, hogy az olyan egy szótagból álló igék egy részéhez járulnak mély végzések, amelyekben *i ~ í* magánhangzó áll. Az Értelmező szótárban a következő ilyen igék szerepelnek címszóként: *bír* (*el-, ki-, le-, meg-, rábír*), *bíz* (*meg-, rábíz*), *hív* (*át-, be-, elő-, fel-, haza-, ide-, ki-, le-, létre-, meg-, mellé-, oda-, össze-, visszahív*), *ing* (*meging*), *ír* (*alá-, át-, be-, bele-, egybe-, el-, elő-, fel-, felül-, gép-, gyors-, hozzá-, jóvá-, ki-, körül-, külön-, le-, oda-, össze-, rá-, tele-, visszair*), *írt* (*el-, kiírt*), *nyí, nyír* (*ki-, le-, megnyír*), *nyit* (*be-, fel-, ki-, meg-, rá-, szétnyit*), *ri* (*ki-, le-, sí-ri, sír-ri*), *ring, sí, sír* (*el-, ki-, tele-, visszasír*), *szid* (*ki-, le-, meg-, összeszid*), *szít* (*felszít*), *szív* (*be-, el-, ki-, le-, meg-, tele- visszaszív*), *tilt* (*be-, el-, ki-, le-*

⁷ Megjelent a Magyar Nyelvőr 97: 30-44. lapján.

meg-, *visszatilt*), *vív* (*ki-*, *meg-*, *visszavív*). Idetartozik néhány ikes ige is, amelyeknek a töve szintén csak egy *i ~ í*-t tartalmaz: *bíz + ik* (*megbízik*), *dívik*, *fingik*, *hízik* (*ki-*, *meghízik*), *iszik* (*bele-*, *be-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *összeiszik*), *ívik*, *izzik* (*átizzik*), *nyílik* (*ki-*, *széjjel-*, *szétnyílik*), *siklik* (*el-*, *le-*, *végigsiklik*). Összesen 27 egyszerű ige és ezeknek 103 összetett változata található fenti összeállításunkban. Ha csak a 27 egyszerű igét vesszük, az is túl sok ahhoz, hogy könnyen fejben lehessen tartani.

Talán egyszerűbb lenne azokat az egytagú *i ~ í*-t tartalmazó igéket megjegyezni, amelyekhez magas magánhangzójú végzések fűződnek. Ezek a következők: *csíp*, *hint*, *hisz*, *int*, *nincs*, *sincs*, *visz*; *díszlik*, *hírlik*, *ihlik*, *illik*, *ízlik*, *sízik*. De ez is még 13 szót jelent. Hogyan foglalhatnánk szabályba a két igecsoport elkülönítését? Könnyen megjegyezhető és kivétel nélküli szabály nincs. Annyi azonban mégis levonható, hogy az egyszótagú *i ~ í* hangot tartalmazó *i k e s* igék közül magas végzéseket kapnak a képzettek (*díszlik*, *ízlik*, *sízik*), valamint az *ihlik* és az *illik*, a többihez mély hangrendű formáns járul. Az *i k t e l e n e k* közül magas toldalékot vesznek fel *cs*, *p*, *sz* végűek, valamint a *hint* és az *int* (az *nt* végűek). A többi mély magánhangzójú járulékot kap.

Már kevésbé ismert az a tény, hogy nem csak az egytagú tövek között találunk ilyen típusúakat. Vannak két szótagból álló igék is, amelyek szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmaznak, de mégis mély magánhangzójú végzéseket kapnak. Ilyen szavakat az *-ít* képzős származékok között találunk. Az *-ít* egyalakú képző, tehát mindenféle hangrendű tőhöz ugyanabban a formában járul.

Így jönnek létre az alábbi igék: *bénít* (*megbénít*), *csitít* (*el-*, *lecsitít*), *fitít*, *hígít* (*felhígít*), *ifjít* (*megifjít*), *indít* (*be-*, *el-*, *fel-*, *ki-*, *meg-*, *visszaindít*), *izzít*, *pirít* (*le-*, *meg-*, *rápirít*), *piszkít* (*le-*, *oda-*, *összepiszkít*), *rikít*, *ritkít* (*ki-*, *megritkít*), *sikít*, *simít* (*el-*, *hátra-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *végigsimít*), *sipít*, *sivít* (*be-*, *felsivít*), *tisztít* (*ki-*, *le-*, *megtisztít*), *vidít* (*felvidít*), *virít* (*el-*, *ki-*, *levirít*), *visít*. Összesen 19 ilyen ige és ezeknek 34 összetett változata fordul elő címszóként az ÉrtSz.-ban, valamint az *elnémít* és *megnémít*, amelyek csak igekötővel szerepelnek.

Amint látjuk, a fenti igék nagy többségében is *i* hangot tartalmazó tőhöz járul az *-ít*, egyszer találunk a tőben hosszú *í*-t (*hígít*), a *bénít*, (*el-*, *meg-*) *némít* szavakban pedig *é*-t. Hogyan jegyezhetjük meg, hogy a nagyszámú *-ít* képzős, szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmazó igék közül, melyekhez járulnak mély magánhangzójú végzések? A szabály egyszerű: azok a két szótagból állóak, amelyeknek első szótagjában *i ~ í* van, valamint a *bénít* és a *némít*. A *csíp*, *hint* stb. szintén *i ~ í*-t tartalmazó magas hangrendű igéknek ugyanis nincs *-ít* képzős származékuk. A névszói származékok között pedig csak két kivétel van, a *frissít* és a *díszít*; ezek magas hangrendűek, és két kivétel könnyen megjegyezhető.

Megemlítjük, hogy a szótári alakjukban csak magas magánhangzót tartalmazó, de mély magánhangzójú végzéseket vonzó igék az illeszkedés tekintetében nem ingadoznak. Mind az egytagúak, mind a kéttagúak következetesen viselkednek: mindig mély hangrendű végzéseket kapnak a ragozásban, és továbbképezni is mély magánhangzójú képzővel képezhetjük őket, kivéve természetesen az egyalakú magas magánhangzójú járulékokat.

3. Nagy számmal vannak olyan igéink, amelyek már szótári alakjukban is vegyes magánhangzójúak. Ilyeneket találunk a *d*, *g*, *l*, *n*, *r*, *sz*, *t*, *z* és *dz* végűek között.

a) A *d* végűek csoportjában találunk ikes és iktelen vegyes hangrendű igéket. Az iktelenek a következők: *csikland*, *elsikkad*, *hervad* (*el-*, *le-*, *meghervad*), *higgad* (*le-*, *meghiggad*), *imád*, *izzad* (*át-*, *bele-*, *ki-*, *meg-*, *összeizzad*), *pirkad* (*megpirkad*), *riad* (*el-*, *fel-*, *meg-*, *visszariad*), *szikkad* (*ki-*, *megszikkad*), *tikkad* (*eltikkad*), *vigad*, *virrad* (*fel-*, *ki-*, *megvirrad*), *zsibbad* (*elzsibbad*). A szavak végén levő *d*, *nd* elem képző.

Nagyobb számban fordul elő vegyes magánhangzójú a *d* végű ikes igék között. Ezek *-od*, *-ód*, valamint *-kod/-ked* képzősök, csupán egy kivétel van, az előzőkben már említett *csikland* szónak *csiklandik* változata is szerepel címszóként az ÉrtSz.-ban.

Az *-od* végű igék különböznek az előző csoporttól először is alaki tekintetben. Míg a fentiek két szótagúak, az utóbbiak töve három vagy több szótagból áll, itt is csupán egy kivétel van a (*meg/íjod/ik*). Másik különbség az, hogy az *-od* képző a *csillapodik*, *elkämpicsorodik*, *elvigyorodik*, *iramodik* (*el-*, *nekiiramodik*), *iszonyodik* (*eliszonyodik*), *kificamodik* és a *megettébolypodik* igéken kívül melléknévi alapszóhoz járul. A *ficamodik*, *iramodik* szavakban a képzőnek *-mod* változatával találkozunk, és ugyancsak ez volt az *iszonyodik* igében is (vö. TESz.). A melléknévi alapszó többnyire *-s* képzős származék: *acélosodik*, (*megacélosodik*), *csillagosodik*, *csinosodik*, *férfiasodik*, *ikrásodik*, *indásodik*, *iparosodik*, *iszaposodik* (*eliszaposodik*), *izmosodik* (*megizmosodik*), *kristályosodik* (*kikristályosodik*), *nyirkosodik*, *piszkosodik*, *pirosodik* (*ki-*, *megpirosodik*), *világosodik* (*ki-*, *megvilágosodik*), *virágosodik* (*megvirágosodik*), *zsirosodik* (*elzsirosodik*). Némely *-s* képzős származékból létrejött ige csak igekötővel fordul elő: *bebizonyosodik*, *megbizonyosodik*, *meghibásodik*, *megittasodik*, *eliszákosodik*, *elproletárosodik*, *elsivatagosodik*, *elvilágiasodik*, *elzsidósodik*, *rábizonyosodik*. Néhány más vegyes hangú, nem *-s* képzős melléknévből is keletkezik *-od* képzős származék: *fiatalodik* (*megfiatalodik*), *finomodik* (*kifinomodik*), *igazodik* (*el-kiigazodik*), *silányodik*, *szilajodik*, *vékonyodik* (*el-*, *megvékonyodik*), *vidámodik*. - Végül néhány vegyes hangú *-od* képzős igében csak az egyalakú *-i* melléknévképző miatt állt elő a vegyes hangrend: *elállatiasodik*, *elparlagiasodik*, *elvárosiasodik*, *polgáriasodik* (*elpolgáriasodik*). Ezekben a szavakban az *-i* képző mélyhangú tőhöz járult, majd ebből először *-s* képzős szó jött létre, és ebből született azután az ige: *polgár + i + as + od + ik*.

Az *-ód* képzős igék között találunk néhány olyat, amely a már ismert egyszótagú *i ~ í-t* tartalmazó mély járulékokat felvevő igei tövekből keletkeztek. Ilyenek az *átivódik* (*be-*, *beleivódik*), *íródik*, *nyitódik*, *szívódik* (*felszívódik*), *vívódik*. A *cívódik* szóban eddig nem szereplő, de hasonlóképpen viselkedő hangutánzó tő jelentkezik, amely azonban csak képzett szavakban fordul elő. A többi *-ód* képzős vegyes magánhangzójú ige már korábbi képzett igéből származott. A *tipródik -r*, a *számítódik -ít* képzős alapszó sarja, a *pallérozódik*, *tájékozódik* és *tisztázódik* pedig *-z* képzős tőből született. Nagy számban találunk *-l* képzős alapszóból keletkező származékokat. Ezek közül néhány régi tagja szókincsünknek: *beigazolódik*, *csinálódik*, *csiszolódik* (*lecsiszolódik*), *kínlődik* (*át-*, *elkínlődik*), *piszkálódik*, *piszkolódik* (*be-*, *elpiszkolódik*), *vigasztalódik* (*megvigasztalódik*), *vizsgálódik*, de a többségnek idegen szó az alapszava: *akklimatizálódik*, *aktualizálódik*, *amerikanizálódik*, *amortizálódik*, *asszimilálódik*, *civilizálódik*, *deklasszálódik*, *demokratizálódik*, *devalválódik*, *differenciálódik*, *elbürokratizálódik*, *fasizálódik*, *indignálódik*, *informálódik*, *komplikálódik*, *koncentrálódik*, *materializálódik*, *nivellálódik*, *normalizálódik*, *orientálódik*, *oxidálódik*, *palatalizálódik*, *proletarizálódik* (*elproletarizálódik*), *regenerálódik*, *regrutálódik*, *specializálódik*, *verbuválódik*.

A *-kod/-ked* képzős vegyes hangú igék között is találunk olyant, amely egyszótagú *i-t* tartalmazó igei tőből keletkezett: *bizakodik* (*elbizakodik*). Eddig elő nem forduló hangutánzó-hangfestő tő származékai a *báméskodik* (*elbáméskodik*), *civakodik*, *rimánkodik*, *ripakodik* (*ráripakodik*). A *csimpaszkodik* (*bele-*, *rácsimpaszkodik*) és a *pironkodik* töve önállóan szintén nem él. A többi idetartozó szó azonban vegyes hangrendű névszói tőből származik. Az alábbiak alapszava főnév: *betyárokodik*, *cigánykodik*, *farizeuskodik*, *hóhérkodik*, *inaskodik*, *leánykodik*, *mecénáskodik*, *partizánkodik*, *virtuskodik*, *viszálykodik*, *titánkodik*; *kóklerkedik*, *korteskodik*, *kupeckedik*. A következőkben vegyes hangú melléknév szerepel alapszóként: *bizonykodik*, *dévajkodik*, *dévánkodik*, *finomkodik*, *finnyáskodik*, *hamiskodik*, *hitványkodik*, *jótevénykodik*, *kacérkodik*, *komiszkodik*, *pimaszkodik*, *ripacskodik*, *zsványkodik*; *konfidens-*

kedik, korhelykedik. Néhány szóban pedig fosztóképzős melléknévi alapszót találunk: *bizalmatlankodik, bizonytalankodik, csintalankodik, méltatlankodik.* - Képzőnknek analógiás úton kialakult *-lkod/-lked*, illetőleg *-skod/-sked* változata is (vö. D. BARTHA, A magyar szóképzés története 60). Megtaláljuk ezeket a változatokat vegyes hangú igéinkben is. A *pletykálkodik* igei alapszava él a köznyelvben, a nyelvjárások ismerik a *tisztálkodik (megtisztálkodik)* alapszavát is, például *kitisztál* (SzamSz.), de az *alamizsnálkodik, álmélkodik, cifrálkodik, disznólkodik, hivalkodik, sivalkodik* szavakban alighanem *-lkod* képzőt kell keresnünk. - Hasonlóképpen számos *-s* képzős vegyes magánhangzójú melléknévből alakult *-kod/-ked* képzős ige: *áhitatoskodik, akadémuskodik, aprólékoskodik, bizalmaskodik, diadalmaskodik, diákuskodik, díjnokuskodik, fortélyoskodik, hazafiaskodik, hepciáskodik, hivatalnokuskodik, indulatoskodik, írnyokuskodik, iszákuskodik, katicáskodik, piszkoskodik, primadonnáskodik, szélhámoskodik, takarékoskodik, tanítóskodik, titokzatoskodik, turistáskodik, udvariáskodik; kotnyeleskedik (belekotnyeleskedik), krakélereskedik.* De az alábbiak *-s* képzős alapszavát aligha lehet kimutatni: *bírászkodik, csacsiskodik, izgágáskodik, kíváncsiskodik (bekíváncsiskodik), léháskodik, viáskodik, zsugoriskodik.*

Az Értelmező szótárban a *d* végű igék között 165 vegyes hangrendű található, továbbá ezeknek 58 összetett variánsa szerepel külön címszóként, 23 szó pedig csak igekötővel szerepel anyagunkban.

b) A *g* végű vegyes hangrendű igék között találunk két és három szótagúakat. Ezek mind iktelenek mint a *g* végű igék általában, és a *tő* végén álló *g* elem képző, amely egyedül vagy képzőborkorban általában önállóan nem élő, többnyire hangutánzó-hangfestő töből képez igét. A következők két szótagból állanak: *cincog, csillog (csillog-villog), csicsog, csipog, csivog, inog (meginog, inog-binog), nyifog, nyikog, nyiszog, nyivog, picsog, pillog, pislog, pizmog (elpizmog), riog, rivalg, szipog, vernyog, vihog (ihog-vihog), vijjog, villog, vinnyog, zsibog.* Az alábbi szavak *-ng* képzővel jöttek létre: *sikong, villong, visong, zsibong.* Három szótagból állanak a következők: *csikorog, fintorog, imbolyog, nyikorog, szívárog (át-, be-, el-, fel-, haza-, ki-, le-, visszaszívárog), tébolyog, vicsorog, vigyorog, viszolyog, zshivajog.* Ezek utolsó szótagja *jog ~ lyog* és *rog*. Az utóbbi kétséggkívül képzőborkor (vö. D. BARTHA, i. m. 30), de az lehet a *-lyog ~ -jog* is (vö. uo. 28). Talán csak a *tébolyog*-ban van pusztán *-g* képzőelem.

A *g* végű igék között 37 vegyes magánhangzójú fordul elő, és ezeknek 13 összetett változata szerepel címszóként forrásunkban.

c) Az *l* végű igék csoportjában igen sok vegyes magánhangzójú szót találunk. A nagy szám elsősorban az idegen szavaknak köszönhető. Az idetartozó igék mind származékszók, *-l, -ll, -al, -ál/-él, -ol, -ul, -dul, -lal, -bál, -gál, -dogál, -kál, -kol, -ákol/-ékol, -ikol, -ácsol, -icsál, -fikál, -izál* és *-ml* képzős származékok.

A magánhangzóra végződő jövevény vagy idegen névszóhoz közvetlenül járul az *-l* képző: *árendál, bérmál (megbérmál), bírál (el-, felül-, le-, megbíráll), centrifugál, cimborál, citerál, dézsmál (megdezsmál), differenciál, disputál, eszkábál (összeeszkábál), esztergál (megesztergál), esztrenvál, fantáziál, hintál, intrikál, kintornál, masinál, muzsikál, piál, pipál (el-, ki-, le-, megpipál), pisál (be-, le-, összepisál), pletykál (kipletykál), prédál (el-, felprédál), prófétál, repetál, sétál (át-, be-, el-, fel-, ki-, le-, végig-, visszasétál), statisztál, szervál, szítál (át-, ki-, megszítál), tréfál (el-, meg-, visszatréfál), trombitál (összetrombitál), vizsgál (át-, felül-, ki-, meg-, végigvizsgál).* Az itt felsorolt szavakban *á* hangra végződő tőhöz járul a képző. A *kótyavetyél* szóban *é* áll a formáns előtt, a *puszil* igében pedig *i*.

Mássalhangzóra végződő vegyes hangú tövekhez a képzőnek előhangzóval bővült változata járul. Csupán néhány szóban találunk *-al ~ -all* elemet: *inal (elinal), irdal, lehidal (áthidal), rivall (rárivall), vigasztal (megvigasztal)*. Ugyancsak a magánhangzó van a *fial* igében és a *-lal* képzőbokrban a *bírlal, hizlal (fel-, ki-, meghizlal)* szavakban. E származékokban található alapszavak mind régi elemei szókincsünknek.

Már nagyobb számban található *-ál* képzős származék, de a képző magas hangú *-él* párjával mindössze egy vegyes hangrendű ige alakult: *alél* (TESz.). Az *-ál* változatot megtaláljuk ősi, ugor tőhöz fűződve: *herdál (elherdál)*, valamint hangutánzó-hangfestő jellegű szavakban, amelyekben mintegy igésítő funkciót tölt be: *cincál, csiszál, fitymál (lefitymál), kalimpál, káricál, kelebólál, kiabál (át-, be-, bele-, el-, ki-, tele-, túlkiabál), kínál (fel-, meg-, vissza-kínál), kóricál, nyiszál, piszkál (fel-, ki-, le-, meg-, szurkapiszkál), riszál, sikál (fel-, ki-, le-, megsikál), zihál, zilál (össze-, szétzilál)*. - Ugyancsak *-ál* végződéssel illeszkedett nyelvünkbe néhány jövevény ige: *citál (becitál), cirkál, csinál (be-, el-, fel-, ki-, le-, meg-, össze-, rá-, utána-, végig-, visszacsinál), diktál (be-, bele-, lediktál), dirigál, diskurál, elsinkófál, firkál (írka-, ki-, össze-, telefirkál), ibrikál, licitál (fel-, rá-, túllicitál), pingál (lepingál), prédikál (kipredikál), testál (el-, rátestál)*. Jövevénytől hoz létre igét képzőnk a *telefonál (át-, le-, meg-, rátelefonál)* kifejezésben.

A legtöbb *-ál* végű ige azonban még ma is idegen szónak tekinthető: *adminisztrál, adresszál, affektál, agitál (megagitál), akceptál, akkreditál, akvirál, alliterál, alterál, ambicionál, animál, anektál, apellál, aprehendál (megaprehendál), argumentál, artikulál, aspirál, asszekurál, asszimilál, asszisztál, asszociál, buzerál, cedál, celebrál, cementál, cirkulál, cizellál, dedikál, deferál, definiál, dehonestál, deklamál, deklará, deklinál, dekorál, delegál, demonstrál, denunciál, deponál, deportál, deprimál, derogál, destruál, desztillál, determinál, devalvál, dezavual, dezertál, deznál, dezinficiál, diffamál, diszkreditál, diszponál, disszertál, disszidál, disztíngvál, dokumentál, dominál, egzaminál, egzektivál, egzisztál, eliminál, elparentál, emancipál, emigrál, evakuál, exkommunikál, exkuzál, expediál, experimentál, expiál, explodál, exponál, exportál, fabrikál, farcinál, filozofál, filtrál, fixál, frekvenciál, fumigál, funkcionál, fuserál (elfuserál), fuzionál, gesztikulál, gravitál, guberál (kiguberál), habilitál, hallucinál, hezitál, hospitál, ignorál, illuminál, illusztrál, imitál, imponál, importál, impregnál, imprimál, indukál, inficiál, informál, inhalál, inkasszál, inspiciál, inspirál, instál, instruál (beinstruál), integrál, internál, interpellál (meginterpellál), interpolál, interpretál, interveniál, intonál, investál, invitál (meginvitál), involvál, inzultál, iringál, irrigál, irritál, izolál, jubilál, kandidál, kapacitál, kapitulál, kokettál, koledál, kombinál, kommandál, kommentál, kompenzál, kompilál, komplikál, kompromittál, koncentrá, kondenzál, kondicionál, kondoleál, konfekcionál, konferál (bekonferál), konfirmál, konfiskál, konspirál, konszolidál, kontemplál, konveniál, konvergál, konvertál, konzervál, kooperál, koordinál, korrepetál, korrigál, kreál, kulminál, kultivál, kurrentál, kvietál, lamentál, ledegradál, lektorál, liferál, likvidál, litografál, macerál, manifesztál, manipulál, maximál, meditál, menstruál, ministrál, modellál, moderál, molesztál, motivál, navigál, nivellál, numerál, operál (ki-, le-, megoperál), orientál, oxidál, penzionál, percipiál, perfekttál, perforál, permutál, perorál, persziflál, petitionál (megpetitionál), poedál, predesztinál, prelegál, preparál (kipreparál), presszionál, prezentál, prézsmitál, profitál, prosperál, prostituál, protestál, protezsál, publikál, rafinál, reagál, reaktivál, recitál, redukál, referál, reflektál, reformál (megreformál), regenerál, regnál, regisztrál, rehabilitál, rekapitulál, reklamál (megreklamál), rekommandál, rekompensál, rekvirál (elrekviál), renovál, reparál (kireparál), repatriál, reprezentál, respektál, restaurál, retirál (megretirál), retusál, revanzsál, revelál, revideál, rezonál, spekulál (kisperkulál), stimulál, szankcionál, szekál, szekundál, szelektál, szeparál, szignál, szimulál, sztenografál, szublimál, szubvencionál, szuggerál, szuperál (kiszuperál), telegrafál, temperál,*

tendál, tetovál, titulál, travesztál, triumfál, vacillál, variál, vegetál, vegzál, verbuvál, vibrál, vindikál, vizitál, zsirál.

Az *-ál* formáns előfordul képzőbokorban is. Itt a vegyes magánhangzójú igékben megtaláljuk a *-bál, -gál, -dogál, -kál* változatokat: *cibál (le-, megcibál), himbál, nyírbál (megnyírbál); birizgál, kapirgál; iddogál (eliddogál), írdogál, sírdogál; babirkál, bóbiskál, csicsikál, fluoreszkál, foszforeszkál, hajcsikál, irkál, kapiskál, nyirkál, piszterkál, tapicskál.* E képzőváltozatok közül vizsgált igéink csoportjában csak a *-kál* fordul elő idegen szavakban is. - Képzőinknek van *i* hanggal bővült *-ibál, -igál, -ikál* variánsuk a következő származékokban: *ordibál; hajigál (ki-, meghajigál), ráncigál (ki-, le-, megráncigál), taszigál; csórikál, kandikál (kikandikál), kornyikál, mórrikál, sántikál (be-, lesántikál), subrikál, suprikál, szundikál, (elszundikál)*⁸. Ezekben a szavakban a vegyeshangrendűséget éppen a képző vegyeshangúsága okozza. Hasonló alakulat az *-icsál* formáns, amely szintén létrehoz vegyes hangrendű igéket: *hangicsál, rágicsál.* Ezek között a játszi képzőkkel keletkező származékok között szintén nincs idegen szó.

Az *-ál* elemre végződik két latin eredetű képzőnk: *-fikál, -izál* (vö. GYALMOS JÁNOS: MNyTK. 31: 24-7; D. BARTHA, i. m. 132-3). A megfelelő idegen szóvéget a nyelvtudat az *-l* képzőhöz vonta, és az így kiegészült képző önállóan is hozott létre új származékokat. Mindkettő vegyes magánhangzójú, így bármilyen alapszóhoz is járulnak, vegyes hangrendű alak keletkezik. Az Értelmező szótárban a következő *-fikál* végű igék szerepelnek: *diszkvalifikál, elektrifikál, glorifikál, identifikál, klasszifikál, kodifikál, kvalifikál, nosztrifikál, perszonifikál, pontifikál, ratifikál, sétifikál, trafikál.* Ezek a *sétifikál* és *trafikál* kivételével idegen szavak. E két említett szóban kétségtelenül már egészében magyar *-fikál* toldalék van.

Nagyobb számban fordulnak elő az ÉrtSz.-ban *-izál* végű igék. Ezt a végződést is latin eredetű szavakból vontuk el, de később más idegen (főképp német) igék is illeszkedtek be ezzel a formánssal nyelvünkbe. A mai nyelvben elsősorban idegen szavakban szerepel: *agonizál, akklimatizál, allegorizál, amerikanizál, analizál, archaizál, atlétizál, atomizál, automatizál, avizál, bagatellizál, bolsevizál, botanizál, centralizál, civilizál, decentralizál, demilitarizál, demoralizál, demokratizál, demoralizál, detronizál, dezorganizál, dramatizál, egalizál, etimologizál, exorcizál, extemporizál, fanatizál, fasizál, favorizál, fetiszizál, galvanizál, gargarizál, generalizál, germanizál, harmonizál, hipnotizál, idealizál, immunizál, improvizál, individualizál, ionizál, irizál, ironizál, kanalizál, karakterizál, katalogizál, kategorizál, katolizál, kollektivizál, kolonizál, konkretizál, kritizál (le-, megkritizál), legalizál, lokalizál; mechanizál, militarizál, mobilizál, modernizál, monologizál, monopolizál, moralizál, motorizál, nacionalizál, narkotizál, neutralizál, normalizál, onanizál, opalizál, organizál, palatalizál, parodizál, pasztörizál, plagizál, polemizál, politizál (átpolitizál), popularizál, praktizál, privatizál, privilegizál, profanizál, proletarizál, racionalizál, realizál, reorganizál,*

⁸ Kétségtelenül *-bál* képző van a *himbál, nyírbál* igékben, de szerintünk a hangutánzó-hangfestő *cibál* is ezzel a járulékkal született. Ugyancsak idetartozik az *ordibál*, habár ezt az *ordít* és a *kiabál* kontaminációjának tartják. A TESz. nem fogadja el SZABÓ ZOLTÁN véleményét, mely szerint szavunk *-bál* képzővel alakult (MNy. 56: 375). A szótár azt írja, a szónak az „*ordít* ige **ord-* tövéből a *kiabál*-tól függetlenül alakult származékszóként való magyarázata nem valószínű”. Nyilván a szó *i* elemét nem tudják a szerzők a *kiabál* nélkül megmagyarázni. A fenti adatokban viszont azt látjuk, hogy egyes *-ít* képzős származékoknak van *-igál, -ikál* képzős párjuk: *hajít ~ hajigál, taszít ~ taszigál, sántít ~ sántikál, szundít ~ szundikál* stb. És mint ahogy a *-csál (rágcsál), -gál* és *-kál* mellett él *-icsál -igál, -ikál* változat, ugyanúgy van a *-bál* mellett *-ibál* alak; és ahogyan a *hajít* stb. igék mellé keletkezett a gyakorító *hajigál* stb., úgy az *ordít*-nak is megszületett az *-ibál* képzős *ordibál* gyakorító megfelelője. Kontaminációt tehát nem szükséges feltennünk.

rivalizál, sematizál, silabizál (kisilabizál), specializál, stabilizál, standardizál, sterilizál, stilizál (át-, megstilizál), szatirizál, szekularizál, szimbolizál, szimpatizál, szinkronizál, szisztematizál, szocializál, terrorizál, tipizál, uniformizál, valorizál, vulgarizál, vulkanizál. Néha olyan „idegen” igéket is alkotunk a képzővel (idegen alapszóból), amelyek más nyelvekben nemigen mutathatók ki: *humorizál, kurizál, szincerizál, szolmizál.* Az alábbi származékok pedig már magyar tövből keletkeztek: *hévizál, komótizál, pityizál, urizál.*

Az *-l* képző igen gyakran középső nyelvállású magánhangzóval bővül. Vegyes hangrendű igéket az *-ol* végűek között találunk. Itt is előfordul néhány idegen szóból képzett ige: *batikol, dauerol, doppingol, grüindol, interjúvol (meginterjúvol), kistájgerol, kifiruncvancigol, móríngol, sakterol, sibil (kisibil), suvikszol (kisuvikszol).* Az idetartozó igék nagy része azonban nem idegen szó. Hangutánzó-hangfestő eredetűek a következők: *csihol (kicsihol), csiszol (ki-, le-, összecsiszol), karistol, koszpitol, sikárol, szimatol (ki-, megszimatol), tiktakol, viháncol.* Egyes hangutánzó szavakban az *-ol* képzőbokorban jelentkezik. Így előfordul az *-ácsol* végződés vegyes magánhangzójú igékben: *rikácsol*; a *-kol* képző: *bóbiskol (elbóbiskol), ficáncol, iszkol (eliszkol), lubickol*; ennek találunk *-ákol/-ékol*, valamint *-ikol* változatát: *cikákol, miákol, nyivákol, pislákol, szipákol, vernyákol; kukorékol, toporzékol, turbékol; tapsikol.* Az utóbbi *-ékol* és *-ikol* végű szavak vegyeshangúságát a képzők maguk okozzák.

Az alábbi igék vegyes magánhangzójú névszókból születtek az *-ol* végződéssel: *árnyékol, (beárnyékol), besuszterol, bírságot (megbírságot), birtokol (elbirtokol), bitangol (elbitangol), borítékol, bugyborékol, csibukol, gyilkol (le-, meggyilkol), hézagol, hiányol (meghiányol), igazol (át-, be-, leigazol), indokol, istápol, iszapol, kavicsol, kubikol, kuvikol, méltányol, mészárol (lemészárol), miskárol, piacol, piszkol (be-, le-, összepiszkol), pocsékol (elpocsékol), silbakol, sípol, szándékol, tartalékol, titkol (eltitkol), viaszol, világol, záradékol, zsinatol. - A leszámítol, visszleszámítol igék pedig deverbális származékok.*

Az *-ul* képzős igék között is találunk vegyes hangrendűeket. Ezek főként vegyes hangrendű névszókból keletkezett denominális származékok, idegen szó nincs közöttük: *bénul (megbénul), bizonyul (be-, rábizonyul), csinosul, elnémul (megnémul), finomul, hígul, idomul (hozzáidomul), ifjul, irányul (odairányul), ittasul (megittasul), izmosul, meghíúsul, megigazul, nyilvánul (ki-, megnyilvánul), pirosul, ritkul (megritkul), silányul, simul (el-, hozzá-, ki-, le-, oda-, össze-, rásimul), szilárdul (megszilárdul), tisztul (fel-, ki-, le- megtisztul), vékonyul, vidul (felvidul), viszonyul. - Hangutánzó-hangfestő tövből keletkeztek a következők: *csillapul (lecsillapul), csitul (el-, lecsitul), pirul (bele-, el-, irul-, ki-, megpirul), virul (el-, fel-, kivirul).* Ugyancsak hangutánzó tövből, de *-dul* képzővel jött létre a *csikordul (megcsikordul).* - Önállóan már nem élő nem hangutánzó tö származéka az *indul (el-, fel-, ki-, meg-, neki-, visszaindul)* és az *izgul (felizgul).**

Néhány *l* tövű ikes ige is vegyes hangrendű. Ezek is képzett szavak. Denominális *-l* képzővel vegyes hangrendű névszóból származik a *piroslik, világlik, villámlik, viszonylik.* Hangutánzó tövből keletkezett a *kibicsaklik (megbicsaklik).* Ugyancsak hangutánzó tövből, de *-ml* képzőbokkal alakultak az *iramlik (eliramlik), csillámlik, sikamlik, sillámlik* szavak. A *pitymallik* és *nyilallik (bele-, végignyilallik)* igékben *-ll* képző van, az előbbi hangutánzó-hangfestő tövű, az utóbbi vegyes hangrendű névszóból keletkezett.

Az *l* végű igék között 599 vegyes hangrendű fordul elő vizsgált forrásunkban. Ezeknek 207 összetett változata szerepel címszóként, 16 igét pedig csak igekötővel szótároztak.

d) Az *n* végű igék között csak néhány vegyes magánhangzóút találunk: *csillan (át-, fel-, ki-, megcsillan), illan (elillan), kiviggyan, meghibban, nyikkan (megnyikkan), nyisszan, rian, rikkan, sikkán, villan (át-, fel-, ki-, meg-, összevillan).* Ezek mind hangutánzó-hangfestő tö

származékai, az *-n* képző. A *kíván* (*el-, meg-, visszakíván*) az egyetlen szó ebben a típusban, amely feltehetőleg nem hangutánzó-hangfestő eredetű (vö. TESz.). Itt 9 igét és ezeknek 14 összetett változatát, valamint 2 csak igekötővel szereplő szót találunk.

e) Az *r* végű igék között mindössze 2 vegyes hangrendű fordul elő: *csikar* (*kicsikar*) és *tipor* (*el-, ki-, le-, meg-, össze-, rá-, széttipor*). Mindkettő hangutánzó töből jött létre *-r* képzővel. E két szónak 8 igekötős változatát tartalmazza az Értelmező Szótár.

f) Ugyancsak 2 *sz* végű vegyes magánhangzójú igét találunk az ÉrtSz.-ban: *vihorász* és *csikászik*. Az előbbi hangutánzó tö származéka, az utóbbi vegyes hangrendű névszóból keletkezett.

g) A *t* végű igék csoportjában sok vegyes hangrendű fordul elő. Ezek *-t, -at, -gat, -tat, -tatik, -(o)lt, -(a)nt, -(a)sz, -ít, -int* képzős származékok.

A *-t* képző magában a *vitat* (*el-, megvitat*), és a *vizslat* denominális származék, valamint a *megcsillant, villant* (*megvillant*) deverbális származékokban szerepel. De ugyancsak egyszerű *-t* az igésítő elem a (*keát >*) *kiált* (*át-, be-, bele-, el-, elő-, fel-, hátra-, ki-, közbe-, le-, meg-, oda-, rá-, visszakiált*), *rikat* (*megrikat*) hangutánzó szóban. Az *-at* változattal már több vegyes hangú ige alakult névszói vagy igei alapszóból: *csirkorgat, fintorgat, hívat* (*át-, le-, meghívat*), *iklat, ingat* (*megingat*), *írat* (*át-, be-, fel-, ráírat*), *izgat* (*felizgat*), *kisiklat, megfingat, méltat, nyírat, ringat* (*elringat*), *riogat, sikongat, sirat* (*el-, megsirat*), *tiprat, vicsorgat, villogat*.

A *-gat* képző előfordul hangutánzó-hangfestő szavakban: *cirógat* (*körül-, megcirógat*), *csicsígat, csígat, óbégat, pirongat* (*le-, megpirongat*). A többi *-gat* képzős idetartozó szó vegyes hangrendű igéből vagy névszóból származik: *állítgat, ámitgat, bizgat, bizonygat, biztatgat, bólingat, célozgat, csitítgat, hintázzgat, hívogat, igazgat* (*el-, megigazgat*), *írogat, irtogat, iszogat* (*eliszogat*), *javitgat, kacsingat, nyitogat, példázgat, sétálgat, simogat* (*meg-, végigsimogat*), *számítgat, tisztogat* (*el-, fel-, ki-, le-, megtisztogat*).

A *-tat* képzős vegyes hangrendű igék általában deverbális származékok: *biztat* (*fel-, megbiztat*), *cincogtat, csillogtat* (*megcsillogtat*), *csináltat, csíráztat, egzeciroztat, felvirágoztat, hibáztat, igazoltat, itat* (*át-, fel-, le-, megítat*), *iskoláztat, kifordíttat, kinyilatkozgat, kivirágoztat, muzsikáltat, sétáltat, tájékoztat, taníttat* (*kitaníttat*), *villogtat, vizsgálgat*. Hangutánzó-hangfestő töből keletkezett a *firtat* (*kifirtat*) és a *fitogtat*. Az *iktat* (*be-, ki-, közbeiktat*) töve pedig ma már önállóan nem él. - A *-tatik* formáns mindössze egy vegyes magánhangzójú szóban fordul elő: *méltóztatik*.

Az *-(o)lt* képző a *rikolt* és *sikolt* (*felsikolt*) szavakban található. Mindkettőben hangutánzó töből formál igét. - Az *-(a)nt* szintén hangutánzó-hangfestő igéket alkot: *nyisszant* (*lennyisszant*), *pillant* (*át-, bele-, be, fel-, félre-, ki-, le-, oda-, rá-, visszapillant*), *pislant* (*le-, végigpislant*), *rikkant, sikkant, szippant* (*felszippant*). Talán csak a *firkant* (*alá-, le-, megfirkant*) nem hangfestő eredetű. - Az *-(a)sz* képzős vegyes hangrendű igék a következők: *izzaszt* (*ki-, megizzaszt*), *hervaszt* (*el-, lehervaszt*), *riaszt* (*el-, fel-, meg-, szét-, visszariaszt*), *sikkaszt* (*elsikkaszt*), *szikkaszt, tikkaszt* (*eltikkaszt*), *virraszt* (*átvirraszt*), *zsibbaszt*. Ezekben a szavakban a képző hangutánzó-hangfestő, illetőleg ma már nem élő tövekből képez származékokat.

Az *-int* és az *-ít* végződés egyalakúak, így egyaránt járulhatnak magas és mély hangrendű tőhöz. Az *-int* képzős vegyes magánhangzójú szavakban csupán a járulék okozza a vegyes hangrendet. Hasonló a helyzet az *-ít* végűek csoportjában is, nagy részükben csupán az egyalakú képző bontja meg a hangrendet, de van vegyes hangú töből keletkező *-ít* képzős származék is.

Az *-int* képzősök között aránylag sok hangutánzó-hangfestő többől jött létre: *bólint* (*rábólint*), *csahint*, *kacsint* (*hátra-*, *oda-*, *össze-*, *rákacsint*), *kattint*, *koccint*, *kólint*, *koppint*, *pattint*, *suhint*, *tapint* (*ki-*, *meg-*, *rátapint*), *zuhint*. Deverbális származékok az alábbiak: *csavarint*, *habarint*, *kaparint* (*el-*, *megkaparint*), *nyalint* (*megnyalint*), *nyomint*, *sodorint* (*megsodorint*).

Az *-ít* vegyes magánhangzójú hangutánzó-hangfestő tövekből alkot igét a következő szavakban: *csillapít* (*lecsillapít*), *ficamít* (*kificamít*), *fintorít* (*elfintorít*), *vicsorít* (*kivicsorít*). Denominális származékok vegyes hangú névszókból: *bizonyít* (*be-*, *rábizonyít*), *biztosít* (*bebiztosít*), *csíráatlanít*, *csinosít* (*fel-*, *kicsinosít*), *elállatiasít*, *fiasít*, *fiatalít* (*megfiatalít*), *finomít* (*ki-finomít*), *fiúsít*, *hamisít* (*meg-*, *odahamisít*), *idomít* (*átidomít*), *igazít* (*be-*, *el-*, *előre-*, *hátra-*, *helyre-*, *hozzá-*, *ki-*, *meg-*, *össze-*, *visszaigazít*), *illatosít*, *iparosít*, *irányít* (*át-*, *rá-*, *vissza-irányít*), *ivartalanít*, *izmosít*, *korszerűsít*, *kristályosít*, *meghiúsít*, *nyilvánít* (*kinyilvánít*), *nyirkosít*, *okszerűsít*, *pirosít* (*kipirosít*), *silányít* (*tönkresilányít*), *szigorít* (*megszigorít*), *szilárdít* (*megszilárdít*), *tárgyasít*, *tébolyít*, *vékonyít*, *vidámít*, *világít* (*át-*, *be-*, *el-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *rávilágít*), *világosít* (*fel-*, *ki-*, *megvilágosít*), *villamosít*, *villanyosít*, *viszonyít*.

Az esetek többségében azonban képzőnk mély hangrendű tőhöz járul, és csupán a képző miatt áll elő vegyes magánhangzójú ige. Néhány szóban ma már nem élő tövet találunk: *alít*, *bódít* (*elbódít*), *bonyolít* (*le-*, *összebonyolít*), *borít* (*be-*, *el-*, *fel-*, *ki-*, *le-*, *ráborít*); *fordít* (*alá-*, *át-*, *be-*, *bele-*, *el-*, *fel-*, *félre-*, *hátra-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *rá-*, *szembe-*, *visszafordít*), *gyarapít*, *háborít* (*fel-*, *megháborít*), *hajít* (*át-*, *be-*, *el-*, *fel-*, *ki-*, *le-*, *visszahajít*), *hasít* (*át-*, *be-*, *bele-*, *el-*, *ketté-*, *ki-*, *le-*, *össze-*, *szét-*, *végighasít*), *hódít* (*el-*, *meg-*, *visszahódít*), *homlít*, *homorít*, *lódít* (*át-*, *el-*, *ki-*, *meglódít*), *megállapít*, *passzít* (*összepasszít*), *rándít* (*ki-*, *megrándít*), *sajdít*, *sápit*², *szárít* (*be-*, *fel-*, *ki-*, *le-*, *megszárít*), *szorít* (*agyon-*, *át-*, *bele-*, *be-*, *el-*, *hátra-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *oda-*, *össze-*, *rá-*, *visszaszorít*), *szundít* (*elszundít*), *tódit*, *zsugorít*. - Hangutánzó-hangfestő többől keletkeztek az alábbiak: *áhít*, *ámít* (*elámít*), *andalít* (*elandalít*), *ásít*, *buzdít* (*felbuzdít*), *csábít* (*át-*, *elcsábít*), *csordít*, *csurdít*, *gabalyít* (*ki-*, *összegabalyít*), *gombolyít* (*fel-*, *legombolyít*), *gurít* (*el-*, *ki-*, *legurít*), *hárít* (*át-*, *elhárít*), *hurít* (*meghurít*), *kondít* (*megkondít*), *konyít* (*lekonyít*), *kukorít*, *kunkorít*, *mozdít* (*el-*, *elő-*, *ki-*, *megmozdít*), *ordít* (*be-*, *el-*, *fel-*, *leordít*), *sápit*¹, *tántorít* (*el-*, *le-*, *megtántorít*), *uszít* (*ráuszít*), *zúdít* (*ki-*, *le-*, *rázúdít*).

Találunk néhány *-ít* képzős vegyes hangú deverbális származékot is: *állít* (*át-*, *be-*, *bele-*, *egybe-*, *el-*, *elő-*, *fel-*, *félre-*, *helyre-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *oda-* *össze-*, *szembe-*, *visszaállít*), *dugít*, *elfacsarít*, *fájdít* (*megfájdít*), *hajlít* (*fel-*, *ki-*, *le-*, *meghajlít*), *hunyorít* (*összehunyorít*), *szállít* (*alább-*, *át-*, *be-*, *el-*, *fel-*, *haza-*, *ki-*, *le-*, *visszaszállít*), *szólít* (*be-*, *el-*, *fel-*, *haza-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *visszaszólít*), *takarít* (*be-*, *el-*, *fel-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *összetakarít*), *taszít* (*el-*, *fel-*, *hátra-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *visszataszít*), *vásít*, *vonít*, *zsongít* (*elzsongít*). Az idetartozó szavak nagy többsége azonban névszói alapszóból keletkezett. Ha a névszó magánhangzóra végződik, akkor a tő végén levő magánhangzó kiesik, és képzőnk a kieső magánhangzó előtt levő mássalhangzóhoz járul: *bandzsít*, *barnít* (*megbarnít*), *butít* (*elbutít*), *csonkít* (*megcsonkít*), *csorbít* (*kicsorbít*), *csúnyít* (*be-*, *el-*, *lecsúnyít*), *drágít* (*megdrágít*), *durvít*, *ellustít*, *kábít* (*elkábít*), *kurtít* (*megkurtít*), *lazít* (*fel-*, *meglazít*), *legorombít*, *puhít* (*el-*, *megpuhít*), *pusztít* (*el-*, *ki-*, *pusztít*), *rondít* (*összerondít*), *sandít* (*rásandít*), *sántít* (*lesántít*), *sárgít*, *satnyít*, *szaporít* (*el-*, *megszaporít*), *tarkít*, *tompít* (*el-*, *letompít*); *kancsít*, *sunyít*; *aprít* (*bele-*, *el-*, *fel-*, *összeaprít*), *hasonlít* (*összehasonlít*), *kifakít*, *porhanyít* (*fel-*, *megporhanyít*); *domborít* (*kidomborít*), *gyanít*, *lassít* (*le-*, *meglassít*), *savanyít* (*be-*, *elsavanyít*), *szomorít* (*el-*, *megszomorít*). A névszói alapszó végén *a*, *i*, *ó* és *ú* magánhangzó áll.

Képzőnk igen sok *s* végű melléknévből hoz létre származékot. Ezekben szintén csak az *-ít* miatt lesz a hangrend vegyes: *aknásít*, *aljasít* (*elaljasít*), *álmosít* (*elálmosít*), *általánosít*, *arányosít*, *árusít* (*el-*, *kiárusít*), *azonosít*, *benyálgásít*, *bolyhosít*, *búsít*, *cukrosít*, *csoportosít* (*átcsoportosít*), *dúsít*, *elhomályosít*, *eloroszosít*, *elzálogosít*, *fásít* (*befásít*), *foganatosít*,

*folyósít (cseppfolyósít), forradalmasít, gázosít (elgázosít), gyanúsít (meggyanúsít), gyarmatosít, gyorsít (fel-, meggyorsít), hajlamosít, hasznosít, házasiít (ki-, meg-, összeházasiít), honosít, jogosít (feljogosít), kohosít, korcsosít, központosít, langyosít, laposít (ellaposít), lekozmásít, lovasít (meglovasít), magasít (felmagasít), magyarosít (el-, megmagyarosít), másít (megmásít), megkárosít, megvalósít, módosít, okosít (ki-, megokosít), összpontosít, párhuzamosít, parkosít, párosít (összépárosít), polgárosít, ráncosít, sokszorosít, súlyosít, szabványosít, szagosít, szakosít, szlávosiít (elszlávosiít), tagosít, tartosiít, tanusiít, tornyosiít, tudatosít, tudosiít, utasiít (el-, ki-, rendre-, visszautasiít). A fenti és a hozzájuk hasonló magas hangrendű szavakból azután önállósult egy -sít végződés, és a nyelv ezzel is alkot új igéket. Például *állandós* melléknév nincs, de *állandosiít* ige van: ennek alakulása tehát: *állandó + sít*. Ehhez hasonló alakulatok még: *államosít, egyenjogusiít, karcsusiít, mozgosiít, nagykorusiít, önállosiít, sokasiít (megsokasiít), társadalmasiít*. És -sít képző van a már korábban felsorolt *korszerusiít, okszerusiít* szavakban is.*

Az -*ít* képző egyéb denominális vegyes hangrendű származékai: *alacsonyít (lealacsonyít), alakít (át-, ki-, meg-, újjáalakít), alapít (megalapít), arányít, azonít, boldogít, bolondít (el-, fel-, ide-, ki-, megbolondít), bodorít (felbodorít), bátorít (felbátorít), csucsorít, csúfít (elcsúfít), elbátortalanít, elsajátít, eltávolít, fodorít (kifodorít), gazdagít, gyámolít, gyógyít (meggyógyít), halkít (lehalkít), halványít, haragít (fel-, megharagít), hasonít (áthasonít), hatálytalanít, hatástalanít, hosszabbít (meghosszabbít), javít (fel-, ki-, megjavít), jobbít, kancsalít, kanyarít (el-, ki-, körül-, le-, odakanyarít), kártalanít, kiábrándít, kiakolbólít, kijózanít, kimarjít, kisajátít, lágyít (el-, meglágyít), lapít (el-, összelapít), lázít (fellázít), lomtalanít, magyarít, mámorít, megfutamít, megjuhászít, nagyít (fel-, megnagyít), nagyobbít (megnagyobbít), nyomorít (el-, megnyomorít), nyugtalanít, okít, olcsóbbít, páratlanít, portalanít, porít, rokonít, romtalanít, rosszabbít, rútiít (elrútiít), salaktalanít, sarkít, soványít (lesoványít), súlyosbít, szabadít (fel-, ki-, meg-, rászabadít), szagtalanít, szakít (át-, el-, félbe-, fel-, ketté-, ki-, le-, meg-, széjjel-, szétszakít), számít (át-, bele-, be-, fel-, hozzá-, ide-, ki-, le-, meg-, oda-, össze-, utánaszámít), tágít (ki-, megtágít), tanít (be-, el-, ki-, megtanít), társít, torzít (eltorzít), továbbít, tulajdonít (eltulajdonít), újít (fel-, megújít), undorít (elundorít), vadít (el-, megvadít), vakít (el-, megvakít), vastagít.*

A *t* végű igék között 357 vegyes hangrendűt találtunk. Ezeknek 446 összetett változata szerepel címszóként az Értelmező szótárban, 31 ige pedig csak igekötővel fordul elő forrásunkban.

h) A *z* végű vegyes magánhangzójú igék mind képzettek, általában -*z* képzős származékok, de a -*z* elem többször magánhangzóval kiegészülve vagy képzőbokban is jelentkezik.

Ha az alapszó magánhangzóra végződik, akkor a -*z* képző közvetlenül járul a vegyes magánhangzójú tőhöz. A tővégi *a* természetesen megnyúlik: *bélistáz, beszekundáz, céduláz (kicéduláz), cenzúráz (ki-, megcenzúráz), cérnáz, cicomáz (fel-, kicicomáz), cifráz (fel-, kicifráz), csigáz (agyon-, el-, fel-, túlcsigáz), csipáz, csiráz, dekáz, deszkáz (be-, kideszkáz), elhibáz, felpántlikáz, figuráz (kifiguráz), fricskáz (fel-, megfricskáz), gerendáz, gurigáz, gyertyáz, hintáz, iskoláz (beiskoláz), karikáz (bekarikáz), karimáz, kicikornyáz, kipletykáz, kozmetikáz, krétáz (be-, megkrétáz), kukoricáz, leigáz, megbicskáz, megreguláz, megszentenciáz, megvörösceruzáz, méléz (elméléz), mintáz (le-, megmintáz), összetintáz, paprikáz (fel-, megpaprikáz), parcelláz (felparcelláz), parittyáz, parkettáz, példáz, pocskondiáz (lepocskondiáz), ráhibáz, replikáz, rubrikáz, simáz, szecskáz, szentenciáz, szirénáz, talicskáz, taligáz, tapétáz, tarisznyáz, tégláz (kitégláz), tisztáz (el-, le-, kitisztáz), tituláz, tréfáz, végigraziáz, vitláz. Némely idetartozó ige ikessé vált: *amerikázik, anekdotázik, ceremoniázik, cicázik, cigarettázik, citerázik, csigázik, csirázik (kicsirázik), devernnyázik, diétázik, éjszakázik, harmonikázik, hibázik, hintázik, hisztériázik, iázik, instanciázik, karikázik (bekarikázik), kocsikázik, konferenciázik, kozmetikázik, kvaterkázik, kukoricázik, métázik,**

pálinkázik, pikulázik, pipázik (elpipázik), plelykázik, razziázik, sikolyázik, sikonkázik, szénázik, szentenciázik, sziporkázik, taktikázik, talicskázik, tarisznyázik, teázik, teketóriázik, tétovázik, tivornyázik, trémázik, trillázik, vitázik, vitorlázik, vizsgázik (alap-, levizsgázik).

A fenti igékből elvonódott egy *-áz* végződés, amellyel mássalhangzóra végződő vegyes magánhangzójú többől is alkottak új szót: *cikázik (által-, átcikázik), furikázik, ladikázik; bifláz (bebifláz), fennhájáz, mórrikáz, pecáz, tépáz (megtépáz), vigyáz (felvigyáz).*

A vegyes magánhangzójú alapszó végződhet *é* hangra: *csetepatéz, ganéz (kiganéz), pomádéz; kávázik, parádézik.* A *morzézik* szóban *e > é* nyúlás történt a *-z* képző előtt. - Számos ige *ó* végű alapszóból keletkezett: *béklyóz (megbéklyóz), digóz, gingallóz, hernyóz, injekcióz, inspekcióz, istállóz, légóz, megvétóz, porcióz (kiporcióz), silóz, simitóz, torpedóz (megtorpedóz); bimbózik (kibimbózik), csellózik, csikózik (megcsikózik), dáridózik, deputációzik, dikciózik, dominózik, frakciózik, kacskaringózik, kaszinózik, kígyózik, kommissiózik, melózik, passziózik, pillangózik, rádiózik, tempózik, tilinkózik, vakációzik, zsidózik.* Ezek analógiájára néhány mássalhangzóra végződő vegyes hangrendű alapszóból is képződött ige *-óz* járulékkal: *ácsingózik, szállingózik (be-, el-, le-, visszashállingózik), birkózik (megbirkózik), irtózik (elirtózik).*

Az alábbi igék *i* végű névszókból keletkeztek: *bebóvliz, bedaciz, bedutyiz, cucliz, csakliz (elcsakliz), faramuciz, fásliz, frocliz, gumiz (kigumiz), írásbeliz, kurbiliz (be-, felkurbiliz), pusiz, vándliz; batyuzik, bumlizik, focizik, fusizik, hajcsizik, hokizik, kocszik (át-, kikocszik), kuglizik, kulizik, murizik, mutyizik, paklizik, papizik, ródlizik, szóbelizik, szundizik, tízórazik, ultizik.* - Egy szóban a *-z* képző előtt *ú* áll: *szivattyúz (kiszivattyúz).*

A fentiekben láttuk, hogy analogikusan kialakult a képzőnek *-áz* és *-óz* változata, amelyek mássalhangzós tőhöz járulnak. Ezekre itt, a vegyes hangrendű igék között csak néhány példát találunk. Ugyancsak ritkán fordul elő képzőnek az *a* hanggal bővült variánsa. Ez él az egyszerűtagú vegyes magánhangzójú névszókból képzett igékben: *díjaz (nyug-, kénysernyugdíjaz), héjaz, nyilaz (le-, megnyilaz), szíjaz (hozzá-, láb-, leszíjaz),* valamint a hasonló alapszavú *-alom* képzős névszók igei származékaiban: *cirkalmaz (kicirkalmaz), irgalmaz, szidalmaz, tilalmaz.* És képzőnek alsó nyelvállású palatális rövid *e*-vel bővült változata szerepel az alábbi igékben: *bankettez, kábelezz, káderez (lekáderez, koncertez, mágnesez, manőverez, revolverez; bukfencezik (felbukfencezik), pókerezik.* Ezek főként idegen névszókból képzett igék.

Gyakrabban fordul elő ez a járulék *-oz* formában, így névszóból és igéből egyaránt képezhet származékot: *ajándékoz (el-, meg-, odaajándékoz), ankétoz, árnyékoz (beárnyékoz), betonoz, borítékoz, céloz (megcéloz), ciánoz, cigányoz, csiklandoz (ki-, megcsiklandoz), csikoz, csillagoz, csínoz, elbarikádoz, esztergályoz (ki-, megesztergályoz), felszerszámoz, felvirágoz, furnéroz, gálicoz, generáloz, gitároz, indítványoz, irányoz (előirányoz), kárpitoz, kavicsoz, kiáltoz, kínoz (agyon-, megkínoz), kivirágoz, kvártélyoz (bekvártélyoz), leszerszámoz, megacéloz, megtáviratoz, palléroz (kipalléroz), páncéloz, papíroz (kipapíroz), politúroz, profiloz, púderoz, rádiroz (ki-, lerádiroz), reklámoz, ricsajoz, rigoloz, riposztóz, sikítóz, sikoltoz, sípítóz, szállítmányoz, szigonyoz, szipolyoz (kiszipolyoz), szivárványoz, tájékoz, tényéroz, táviratoz, telefonoz (át-, ki-, le-, meg-, rátelefonoz), templomoz, viaszoz, viharoz, villamoz, villanyoz (felvillanyoz), visítóz, viszonoz, vivátoz, zsibbadoz, zsinóroz, zsíroz (be-, megzsíroz); áhítózik, ásítózik, biliárdozik, cimbalmozik, cirkusozik, csibukozik, divatozik, harmóniumozik, hervadozik, illatozik, italozik, máriásozik, ordítózik, piacozik, rikoltozik, sápitózik, szándékozik, szigorlatozik (leszigorlatozik), szivarozik, vigadozik.* - És előfordul a *-z* képző *ö*-vel bővülve is vegyes magánhangzójú szavakban: *manikűröz (kimanikűröz), parfümöz, pasztőröz.*

A továbbiakban a *-z* képzőbokokban szerepel. Az *ingadozik*, *nyiladozik* szavakban egytagú vegyes hangú alapszóból képez újabb igét a *-doz* képző. A *fickándozik* és a *vickándozik* igék pedig hangutánzó-hangfestő tőből keletkeztek.

Ugyancsak járulhat vegyes hangrendű tövekhez a *-koz* képző: *beiratkozik*, *dévánkozik*, *feliratkozik*, *hivatkozik*, *imádkozik* (*el-*, *le-*, *rá-*, *végigimádkozik*), *kínálkozik* (*felkínálkozik*), *kívánkozik* (*át-*, *be-*, *el-*, *haza-*, *ide-*, *ki-*, *le-*, *visszakívánkozik*), *nyilatkozik* (*megnyilatkozik*), *nyiratkozik* (*megnyiratkozik*), *síránkozik*, *száritkozik*, *szorítkozik*, *tiltakozik*, *tréfálkozik*, *vitatkozik*.

A *-z* képzőelem előfordul az *-éroz*, *-íroz* német eredetű képzőben (vö. D. BARTHA, i. m. 133). Minthogy a képző maga vegyes magánhangzójú, akár magas, akár mély hangrendű tőhöz járul, mindenképpen vegyes hangú szó jön létre. Az *-éroz* változat mindössze két tájszóban fordul elő vizsgált anyagunkban: *dombéroz*, *kunéroz*. Az *-íroz* variáns az ÉrtSz.-ban idegen szavak járuléka: *alarmíroz*, *brillíroz*, *defilíroz*, *dresszíroz*, *egzecíroz*, *finanszíroz*, *fixíroz*, *forszíroz* (*kiforszíroz*), *frappíroz*, *frottíroz*, *gardíroz*, *garníroz*, *guvríroz*, *hazardíroz*, *kandíroz*, *kari-kiroz*, *kasíroz*, *klisíroz*, *kopíroz*, *lanszíroz*, *lavíroz*, *markíroz*, *masíroz* (*bemasíroz*), *maszíroz* (*megmaszíroz*), *maszkíroz* (*kimaszkiroz*), *morfondíroz*, *paníroz*, *parkíroz*, *paszíroz* (*átpaszíroz*), *patentíroz*, *planíroz*, *plisszíroz*, *poentíroz*, *profilíroz*, *randalíroz*, *reszkíroz* (*megreszkíroz*), *rigolíroz*, *satíroz*, *sifríroz*, *spendíroz*, *stafíroz* (*kistafíroz*), *storníroz*, *studíroz*, *szaldíroz*, *szceníroz*, *szekíroz*, *szervíroz*, *szondíroz*, *szortíroz*, *tempíroz*, *trancsíroz* (*feltrancsíroz*), *treníroz*, *vagoníroz* (*bevagoníroz*), *zseníroz*.

Néhány hangzóhiányos tövű igében közvetlenül a mássalhangzóra végződő névszói tőhöz járul a *-z* képző: *hiányzik*, *ivarzik*, *tajtézkik*, *viharzik*, (*elviharzik*), *virágozik* (*el-*, *fel-*, *kivirágozik*).

A *z* végű igék között 346 vegyes hangrendűt találtunk. Ezeknek 126 összetett változata szerepel az ÉrtSz.-ban címszóként. Ezekon kívül van még 27 olyan ige, amelyeket csak igekötővel szótároztak.

i) A vegyes magánhangzójú *dz* tövű igék szintén képzettek, *-dz*, illetőleg *-ódz* képző van bennük. Számuk mindössze 6, és van 1 igekötős változat: *fiadzik* (*megfiadzik*); *himbáldozik*, *példáldozik*, *ringatózik*, *titkolózik*, *tréfáldozik*.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy már szótári alakjában is vegyes magánhangzójú ige 2495 van az Értelmező szótárban. PAPP FERENC számításai szerint 14 986 ige van forrásunkban (vö. OMKDK. 11. sz. 106), ennek tehát 16,65 százaléka tartozik ebbe a típusba a következő megoszlás szerint:

	Egyszerű ige	Összetett változat	Csak igekötős	Összesen
<i>d</i> végű	165	58	23	246
<i>g</i> végű	37	13	-	50
<i>l</i> végű	599	207	16	822
<i>n</i> végű	9	14	2	25
<i>r</i> végű	2	8	-	10
<i>sz</i> végű	2	-	-	2
<i>t</i> végű	357	446	31	834
<i>z</i> végű	346	126	27	499
<i>dz</i> végű	6	1	-	7
Összesen:	1523	873	99	2495

Ezek a vegyes hangrendű igék mind képzettek. Az idegen szónak tekinthető igék is valamilyen képzővel illeszkednek be nyelvünk rendszerébe. A vegyeshangrendűség egyrészt függ az alapszótól, másrészt a járuléktól. A fenti igék egy része vegyes magánhangzójú alapszóból keletkezett. A vegyes hangú alapszó szókincsünknek eredeti, főként hangutánzó-hangfestő eleme, vagy jövevény, illetőleg, idegen szó. Előfordul, hogy vegyes hangrendű igénk alapszava csupán a benne előforduló egyalakú formáns miatt lett vegyes magánhangzójú (pl. *elpolgáriasodik*). Igéink másik csoportja pedig az alapszóhoz fűződő igeképző következtében válik vegyes hangrendűvé. Vannak egyalakú képzők, amelyek egyaránt járulhatnak magas és mély hangú tőhöz. Így az *-ít* és az *-int* számos vegyes hangrendű igét hoz létre veláris hangrendű alapszóból. Azután vannak vegyes magánhangzójú képzőink is: *-ibál*, *-icsál*, *-igál*, *-ikál*, *-fikál*, *-izál*, *-éroz*, *-íroz*, amelyekkel szintén sok szó alakul. Megemlítjük még, hogy az *-él* képző is formált egy vegyes magánhangzójú származékot: *alél*.

4. Milyen szabályok szerint járulnak a végződések az igeragozásban ehhez a 2495 vegyes hangrendű szóhoz?

a) Először is megállapíthatjuk, hogy ezekben az igékben az illeszkedést az utolsó szótagban levő magánhangzó szerint kell vizsgálnunk. Ha az utolsó szótagban veláris magánhangzó áll, akkor a többalakú végződéseknek mindig a mély magánhangzójú variánsa járul a tőhöz, például *izmosod + nak*, *agitál + tok*, *vihorász + unk*, *cincogtat + juk*, *birkóz + na* stb. Ez a szabály azonos a megfelelő névszók illeszkedésére vonatkozó szabállyal (vö. MMNyR. I, 97; PAPP ISTVÁN, i. m. 125).

b) Ha a vegyes hangrendű ige utolsó szótagjában magas magánhangzó van, akkor a szabály már nem ilyen egyszerű. A következő magas magánhangzók fordulnak elő az ilyen igék utolsó szótagjában: *i - í*, *e - é* és *ö*. A *g*, *n*, *r*, *sz* és a *dz* végű vegyes hangrendű igék között nincs olyan, amelynek utolsó szótagjában magas magánhangzó lenne. A *d* végűek között olyanokat találunk, amelyeknek kérdéses szótagjában *e* van (vö. **3. a**). Az *l* végűek utolsó szótagjában *é* és *i* található (vö. **3. c**), a *t* végűekében *i* és *í* (vö. **3. g**), a *z* végűekében pedig *e*, *é*, *i* és *ö* (vö. **3. h**).

Ha számszerűen vizsgáljuk a kérdést, megállapíthatjuk, hogy sokkal kevesebb az olyan vegyes hangrendű ige, amelynek az utolsó szótagjában magas magánhangzó áll, mint az olyan, amely veláris magánhangzójú utolsó szótagra végződik. A 246 *d* végű között 8, a 822 *l* végű között 3, a 834 *t* végű között 655, és a 499 *z* végű között 49 ilyen szót találunk. Amint látjuk, csak a *t* tövűek csoportjában vannak ezek többségben. Összesen 715 olyan vegyes hangrendű szó van vizsgált anyagunkban, amelynek utolsó magánhangzója palatális.

c) Az első szabály, amit ezek illeszkedésére levonhatunk a következő: ha a vegyes hangrendű ige utolsó szótagjában *ö*, tehát palatális labiális hang áll akkor a szó mindig magas magánhangzójú járulékot kap, például *manikűröz + nek*, *parfümöz + tök*, *pasztőröz + ne*. Ez a szabály is azonos a megfelelő névszókra vonatkozó szabállyal (vö. MMNyR. I, 97; PAPP ISTVÁN: i. m. 125). A különbség csupán annyi, hogy a másik palatális labiális magánhangzó, az *ü* nem fordul elő az anyagunkban szereplő vegyes magánhangzójú igék utolsó szótagjában.

d) Ha a vegyes magánhangzójú ige kérdéses szótagjában *é* van, akkor a ragozásban általában mély toldalék járul a tőhöz. Ilyen szavakat az *l* és a *z* végű igék között találunk. A *z* végűekre kivétel nélkül érvényes a fenti megállapítás. Összesen 7 ilyen szavunk van: *csetepatéz*, *ganéz*, *pomádéz kávézik*, *morzézik*, *parádézik*, *tajtézik*. Az *l* végűek között az *alél* és a *kótyavetyél* utolsó szótagjában áll *é* hang. Az *alél* mély magánhangzójú járulékokat vonz, a másik viszont magasat. Mi az oka a *kótyavetyél* kivételes viselkedésének? Az egyik ok az lehet, hogy a mai nyelvérzék ezt a szót összetételnek fogja fel (vö. TESz.), és a magas hangú utótaghoz magas

járulékokat kapcsol. De az okot kereshetjük a szó hangszerkezetében is. SZÉPE megállapítása szerint a mély magánhangzó + *e* + *é* szerkezetű idegen szavak általában magas toldalékot kapnak nyelvünkben (vö. i. m. 118). - Egyébként az utolsó szótagban *é*-t tartalmazó névszók is általában mély járulékot vesznek fel. A névszók között azonban járulékolás tekintetében ingadozó szavakat is találunk, olyanokat, amelyek magas és mély toldalékokat egyaránt felvehetnek, például *oxigénnal* ~ *oxigénnel* (vö. PAPP I., i. m. 126). Ez a típus az igéknél hiányzik. Fenti szavainkhoz a *kótyavetyél* kivételével, mindig mély végződés kapcsolódik, a *kótya-vetyél*-hez viszont mindig magasak.

e) Az *l* és a *z* végű vegyes magánhangzójú igék egy részében rövid *i* szerepel az utolsó szótagban, a *t* végűek utolsó szótagjában pedig lehet rövid és hosszú is. Az *l* tövűek között mindössze egy ilyen szó van, a *puszil*, a *z* végűek között 37 (vö. 3. h). A *t* végűek csoportjában, amint már említettük, 655 olyan vegyes hangú ige van, amelynek utolsó szótagjában palatális magánhangzó áll. Ebből 626 *-ít* képzős szó, 29-ben pedig az *-int* formáns van a szó végén (vö. 3. g). Összesen 693 vegyes magánhangzójú ige utolsó szótagjában van *i* vagy *í*. Ezek általában mély hangú járulékokat kapnak a hasonló szerkezetű névszókhoz hasonlóan: *puszil* + *tok*, *cucliz* + *nak*, *kugliz* + *na*, *tanít* + *unk*, *kacsint* + *nak* stb. A névszóknál azonban előfordul ingadozás: *pozitívnak* ~ *pozitívnek* (vö. PAPP I., i. m. 126; SZÉPE, i. m. 114-25). Ilyen ingadozó alakok az igeragozásban nincsenek. Ellenben van ebben a típusban is néhány ige, amely magas magánhangzójú járulékot kap. Ezek a következők: *korszerűsít*, *okszzerűsít*; *írásbeliz*, *szóbelizik* (*korszerűsít* + *ünk*, *írásbeliz* + *nek* stb.). Ingadozás itt sincs, ezek következetesen magas toldalékokat vonzanak. Mi az oka annak, hogy a csaknem 700 hasonló ige közül csupán ez a 4 viselkedik kivételesen? Nyilván az, hogy a *-(s)ít*, illetőleg *-z* képzők előtt egy másik járulék, a *-szerű*, valamint a *-beli* áll. Ezek pedig viszonylag fiatal végzések. D. BARTHA KATALIN írja az előbbiről, hogy „néhány régebbi adatban már képzőnek érezzük, alkalmilag formált újabb kapcsolatokban még mindig inkább önálló szónak hat, illetve összetétel utótagjának” (i. m. 125-6). PAPP ISTVÁN szerint pedig ezek a járulékok funkciójukban már képzőként viselkednek, alakjukban azonban még önálló szóként (i. m. 127). Ezt bizonyítja az is, hogy a végzések hozzájuk illeszkednek.

f) Végül azokat a vegyes hangú igéket vizsgáljuk meg, amelyeknek az utolsó szótagjában *e* áll. Ilyeneket a *d* és a *z* végűek között találunk: *kóklerkedik*, *konfidenskedik*, *korhelykedik*, *korteskedik*, *kotnyeleskedik* (*belekotnyeleskedik*), *krakélereskedik*, *kupeckedik*; *bankettez*, *kábelezt*, *káderez* (*lekáderez*), *koncertez*, *mágnesez*, *manőverez*, *revolverez*; *bukfencezik* (*felbukfencezik*), *pókerezik*. Egyöntetű szabályként vonható le az, hogy a fenti igékhez magas magánhangzójú végzések járulnak: *kóklerked* + *nek*, *korhelyked* + *ne*, *kábelezt* + *ünk*, *bukfencezt* + *tek* stb. Ingadozás nincs. A fenti szavak származékszavak, és az illeszkedés már eldől az illető szóban levő képző, illetőleg képzők kiválasztásával.

Így a *d* végűek csoportjában például a vegyes magánhangzójú névszói alapszóhoz *-ked*, magas magánhangzójú igeképző járul: *kotnyeles* + *ked(ik)*. Némelykor a *-kod* változat is megfelelne, az Értelmező Szótár azonban a fenti *d* végű igéknek a *-ked* képzős változatát vette kivétel nélkül címszónak. Csupán a *kupeckedik* mellett szerepel a szócikkfejlében a *kupeckodik* minden minősítés nélkül, tehát a szótár szerzői ugyanúgy helyesnek tartják, mint az előbbi. A többi szócikkfejlében nem említik a *-kod* képzős alakot, pedig a *korteskodik*, *korhelykodik* él a népnyelvben (vö. SzegSz.), tehát „tájnyelvi” minősítéssel meg lehetett volna említeni őket. Mi hallottuk már a *kóklerkodik* változatot is. A többi ige nemigen van *-kod* képzős alakja. - Hasonló a helyzet a *z* végűeknél is. Itt mindössze a *bankettoz* és a *káderez* szerepel a szócikkfejlében minden megszorítás nélkül. Kétségtelenül él azonban a *kábeloz*, *koncertozt* és a *mágnesoz* is. Ezekről nem esik szó forrásunkban. Meg kell viszont említenünk, hogy 2 szónak

a mély toldalékos változatát vették címszónak: *ankétoz*, *púderoz*, ezek magas variánsai a szócikkfejbe kerültek.

Az Értelmező szótár itt tehát észrevehetően a magas változatokat részesíti előnyben. És a szakemberek nagy része is hasonló esetekben a magas változatokat pártfogolja. (A kérdés irodalmát l. SZÉPE, i. m. 111-3). Ez azonban - amint erre DEME LÁSZLÓ már 1954-ben felhívta a figyelmet - „nem szerencsés törekvés” (Nyr. 78: 307, 449). A *-kod* és az *-(o)z* képzős alakok használatával csökkenteni lehetne az *e* hang amúgy is nagy megterheltségét. Ha ugyanis a képző magas magánhangzójú, akkor az utána következő összes járulék az lesz: *kupeckedjenek*, *kupeckedésekkel* stb., és ezek tovább növelik az *e* hangok számát. A mély képzőváltozat alkalmazásával ezt elkerülhetjük: *kupeckodjanak*, *kupeckodásokkal*.

A fentiekben együtt láthattuk az Értelmező szótárban található vegyes magánhangzójú igéket. A belőlük levonható illeszkedési szabályok elég világosak és egyszerűek, nincs sok kivétel, és azok is jól megmagyarázhatók. A megfelelő névszók illeszkedésében észlelt ingadozások itt teljesen hiányoznak.

Köznyelvünk hangzóhiányos igei⁹

Ebbe a tőtípusba soroljuk az *őriz ~ őrz-ök, tékozol ~ tékozl-ok, boml-ik ~ bomol-jon* stb. igéket, amelyekben a tő végső mássalhangzója előtt levő magánhangzó bizonyos végződés előtt hiányzik. Történeti szempontból - amint tudjuk - ebben a tőtípusban kétfajta tóváltozat egyesült, az úgynevezett hangzótoldó és az úgynevezett hangzóvesztő tő (vö. BÁRCZI, A szótövek 47-50). A MMNyR. ezt a tőtípust tisztán leíró megfontolások alapján a többalakú tövek között tartja számon, és hangzóhiányos változatú tőnek nevezi (I, 314-7). Ezt az elnevezést tartja meg A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv is (96-8). Annak idején a TMNy. ezt a tövet hangzóvesztő igei tőnek nevezte el (246).

A kérdés tárgyalása előtt tisztáznunk kell, mit nevezünk *s z ó t á r i* tőnek. Szerintünk az a szórész tekinthető szótári tőnek, amely a szótárakban előfordul, tehát alanyi ragozás kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben az iktelen és ikés igéknél egyaránt. Ezt azért szükséges kiemelnünk, mert a MMNyR. szótári tőnek ebben a tőtípusában azt a tövet veszi, amelyből a magánhangzó nem hiányzik, tehát szembeállítja a hiányos tővel: *seper, romol- ~ sepr-, roml-* (vö. I, 315). A mi felfogásunk szerint az ikés igei szótári tővének is azt a szórészt kell vennünk, amely az egyes 3. személyű *-ik* rag előtt áll.

Ha már most közelebbről megvizsgáljuk a típushoz tartozó szavakat, akkor világosan két csoportra oszthatjuk őket. Az egyik csoportba azok az igei tartoznak, amelyeknek szótári töve magánhangzó + mássalhangzóra végződik, és a magánhangzó bizonyos esetekben kiesik: *őriz ~ őrz-* stb. Mi ezt *h a n g z ó v e s z t ő* tőnek nevezzük, minthogy a szótári változathoz egy magánhangzó kiesett. Megtartjuk tehát a TMNy. és BÁRCZI elnevezését, de más tartalommal töltjük meg. A második csoportba soroljuk azokat a töveket, amelyeknek szótári alakjuk két mássalhangzóra végződik, tehát eleve hangzóhiányosak, bizonyos járulékok előtt azonban ez a mássalhangzó-torlódás egy magánhangzó közbeiktatásával megszűnik: *boml-ik ~ bomol-jon*. Ezt a típust *h a n g z ó t o l d ó* tőnek nevezzük. Amint látjuk, itt is új értelmet kapott a régi név. A két tőtípus elkülönítése tehát pusztán a leíró szemlélet alapján történik.

Hangzóvesztő igei tővek

A hangzóvesztő igei tőveknek két tövük van, a *s z ó t á r i* tő (*őriz*) és a *h i á n y o s* tő (*őrz-*). Ebbe a típusba tartozik a *g, l, m, r* és *z* végű igei rész. Több ezer ilyen igei van, melyek közülük a hangzóvesztő tövűek? Az alábbiakban erre a kérdésre válaszolunk az Értelmező szótárban előforduló igei vizsgálata alapján.

a) A *g* végű szavak közül változók először is az összes három szótagú, magánhangzó + *g*-re végződők. A magánhangzó mindig *o/e/ö*: *társalog ~ társalg-*.

Idetartoznak a *log/leg/lög* trigrammára végződő igei, amelyekben a magánhangzó kiesése után *lg* mássalhangzó-kapcsolat kerül a tő végére: *andalog, bájolog, fanyalog, oldalog (be-, el-, kioldalog), párolog (el-, kipárolog), társalog; díszeleg, édeleg, enyeleg, érzeleg, feszeleg, hízeleg (körülhízeleg, behízelegi magát), incseleg, kéjeleg, képzeleg, közeleg (elközeleg), ögyeleg, szédeleg, szenveleg, szépeleg, tetszeleg, tiszteleg; büzőlög, füstölög (elfüstölög), gőzőlög (el-, kigőzőlög)*. Összesen 25 ige és ezeknek 9 igei kötös összetétele.

⁹ Megjelent a Magyar Nyelvjárások 18: 53-60. lapján.

Változóak az összes *lyog/lyeg/lyög* (a kiejtésben *jog/jeg/jög*) végű igék: *ámolyog, bazsalyog, gomolyog, imbolyog, kóvályog, mosolyog* (*le-, meg-, össze-, rámosolyog*), *nyavalyog, somolyog, sompolyog* (*be-, el-, le-, odasompolyog*), *támolyog* (*be-, elő-, ki-, letámolyog*), *tébolyog, viszolyog; émeleg, tévelyeg; hömpölyög*. Ezek - amint látjuk - három szótagú szavak, de szintén hangzóvesztő tövű az egyetlen két szótagú *lyog* végű ige: *bolyog ~ bolygott*. És ugyancsak ebbe a típusba tartozik az összes *jog*-ra végződő ige is: *sajog, zajog, zsvajog*. (Megjegyezzük, hogy *jeg/jög* trigrammára végződő ige nincs az ÉrtSz.-ban.) Ha azonban a szóvég *j* eleme hosszú, akkor a tő változatlan: *vijjog*. Ebben a csoportban van 19 szó és 12 igekötős változat. A szóvég magánhangzójának kiesése után a tő *lyg, jg* (a kiejtésben mindkettő *yg*) mássalhangzó-kapcsolatra végződik.

Mindössze 3 ige végén találunk *nog/nög* trigrammát az ÉrtSz.-ban. Ezek két szótagból állnak, közülük az *inog* (*meginog*) hangzóvesztő, a *donog* és a *dönög* változatlan tövű. Itt a hiányos tő végén *ng* mássalhangzó-kapcsolat van.

Ugyancsak változó minden három szótagú *rog/reg/rög* végű igető: *acsarog, ácsorog* (*elácsorog*), *bódorog, csámborog, csavarog* (*elcsavarog*), *csikorog, fintorog, háborog, hunyorog, kanyarog, kavarog, kóborog* (*elkóborog*), *kódorog, koncsorog, kucorog, kujtorog, kuncorog, kuncsorog, kunkorog, kuporog, mocorog, motyorog, nyikorog, nyomorog*, (*elnyomorog*), *sanyarog, sustorog, sóvárog, sunyorog, szivárog* (*át-, be-, el-, fel-, haza-, ki-, le-, visszaszivárog*), *szomorog, tántorog* (*el-, ki-, letántorog*), *toporog, vánszorog* (*visszavánszorog*), *vicsorog, vigyorog, zavarog, zaborog; bizserog, csepereg, csicsereg, didereg, fentereg, hempereg, (meghempereg), hencsereg, henterog, kecmereg* (*ki-, lekecmereg*), *kesereg, kevereg, nyekereg, pityereg, sistereg, szemereg, szendereg, sziszereg, tekereg, ténfereg; dübörög, hóbörög, könnyörög* (*kikönyörög*), *lödörög, nyöszörög, sündörög, ücsörög*. A hasonló végű kétszótagú tövek túlnyomó része is hangzóvesztő: *csorog* (*be-, el-, ki-, lecsorog*), *forog* (*el-, fenn-, körül-, leforog*), *korog, morog* (*megmorog*); *pereg* (*ki-, le-, szétpereg*); *csörög, dörög* (*menny-, túldörög*), *dürög, görög, hörög, pörög, sürog, zörög*. Csupán a *károg* kivétel, amely változatlan tövű. És természetesen változatlan a tő akkor is, ha a szóvég *r* eleme hosszú: *durrog, kurrog, lehurrog, surrog; berreg, cserreg, csirreg, herreg*. - Ebben a típusban a szóvég magánhangzójának kiesése után *rg* mássalhangzó-kapcsolat kerül a hiányos tő végére. Összesen 76 ige és ezeknek 34 összetett változata alkotja ezt a csoportot.

Van 5 *zog/zeg* végű igénk. Ezek két szótagból állnak. Közülük 3 hangzóvesztő tövű: *buzog* (*felbuzog*), *mozog; rezege* (*átrezege*). A *zizeg* töve változatlan, és ugyancsak nem változik a *duzzog* szótári alakja, mert a szóvég *z* hangja hosszú. Ebben a típusban a hiányos tő *zg* kapcsolattal zárul: *mozg-*.

Végül 6 *zseg/zsög* végű igénk is van, amelyek szintén két szótagból állnak. Közülük változó tövű a *pezseg, pizseg* és a *nyüzsög*, változatlan a *bizseg, hemzseg* és a *zsizseg*. Ebben a csoportban a hiányos tő *zsg* kapcsolatra végződik: *pezsg-*.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a *g* végű igék közül 127 egyszerű ige és ezeknek 58 összetett változata tartozik a hangzóvesztő tövek csoportjába.

b) Magánhangzó + *l* végű igék nagy számban fordulnak elő nyelvünkben, de csupán az *ol/el/öl* végűek között találunk változó tövéket. Itt már nem jelenthetjük ki, hogy a három vagy esetleg több szótagból álló *ol/el/öl* végűek mind a változó típusba tartoznak, mert vannak köztük szép számmal változatlanok is. A hangzóvesztő tövekben a szóvég *o/e/ö* magánhangzója kiesik bizonyos helyzetekben, és a hiányos tő végére mássalhangzó-kapcsolat kerül.

Az idetartozó szavakat két csoportba oszthatjuk. Az első típust azok az igék alkotják, amelyeknek a töve a ragozás során változik: *énekel ~ énekl-em*. A másik csoportba azok az igék tartoznak, amelyeknek csak bizonyos, főképp névszói származékaikban fordul elő a hiányos *tő*, a ragozásban nem: *gátol ~ gátl-ó*, *érezkel ~ érzékl-et* stb. Az igeragozás szempontjából tehát ez utóbbiak változatlan tövű szavak.

Először a ragozásban is változó tövű igéket mutatjuk be. A hiányos *tőben* az *l* a következő mássalhangzó-kapcsolatban szerepel: *gl, gyl, lyl (jl), kl, ml, nl, nyl, pl, rl, sl, szl, tl, zl*. A csak származékokban változó tövek hiányos variánsában előfordul még *bl, csl, dl* és *zsl* kapcsolat is (vö. MNyj. 15: 82-3). Négy *-ll* képzős ige is tartozik ide: *csekélyell, kevesell, kicsinyell* és *nehezell*. A hiányos *tőben* ezek *ll* hangja természetesen megrövidül.

Az igeragozásban is változó tövű igék a következők: *gl: elégel (megelégel), vendégel (megvendégel); gyl: irigyel (megirigyel); lyl: csekélyell; kl: énekel, érdekel, érezkel, indokol (megindokol), könyököl (fel-, kikönyököl), mellékel (visszamedellékel), mérsékel, nyeldekkel, öldököl, örököl (át-, megörököl), szándékol, vezekel; ml: érdemel (ki-, megérdemel), káromol; nl: előzőnöl, igenel (megigenel); nyl: igényel (ki-, visszaigényel), kicsinyel (lekicsinyel), kicsinyell, méltányol, vezényel (el-, kivezényel); pl: csépel (el-, kicsépel), ünnepel (megünnepel); rl: becsmérel (lebecsmérel), bérel (fel-, kibérel), bitorol, búvárol, fecsérrel (elfecsérrel), hengerel (ki-, le-, meghengerel), ingerel (felingerel), kóborol (be-, elkóborol), megkísérrel, ócsárol, őröl (be-, fel-, ki-, le-, megöröl), perel (be-, el-, visszaperel), torol (meg-, visszatorol), töröl (bele-, el-, fel-, ki-, le-, megtöröl), vándorol (át-, be-, ki-, le-, visszavándorol), vezérel; sl: helyesél, javasol, jósol (megjósol), kevesell; szl: panaszol (be-, el-, felpanaszol); tl: ismétel (át-, el-, megismétel), kétel; zl: eszközöl (kieszközöl), közöl (leközöl), megbűzöl, nehezell, tékozol (eltékozol), üdvözöl. Összesen 53 ige és ezeknek 61 összetétele fordul elő fenti összeállításunkban, ezeken kívül még említettünk 3 igét, amelyek csak igekötővel szerepelnek címszóként az ÉrtSz.-ban (*előzőnöl, megkísérrel, megbűzöl*).*

Az alábbi igék hiányos töve csak származékokban fordul elő: *abárol (abárló), becsül (becslő), birtokol (birtokló), bujdosol (bujdosló), ebédel (ebédlő), elnököl (elnöklő), esdekel (esdeklő), gátol (gátlás), gázol (gázló), gyalogol (gyalogló), hajol (hajló), kerepel (kereplő), kuruzsol (kuruzsló), mángorol (mángorló), merészel (merészlő), mészárol (mészárlás), ostromol (ostromló), párol (párló), pazarol (pazarló), pótol (pótló), rabol (rabló), remekel (remeklő), szerepel (szereplő), tárol (tárló), térdepel (térdeplő), tolvajol (tolvajlás), udvarol (udvarló), vádol (vádló), varázsol (varázsló), vásárol (vásárló), zarándokol (zarándokló). Az ÉrtSz. szerint a *lovagol* és *orvosol* igék hangzóhiányos töve egyéb névszói származékaikon kívül még főnévi igenevükben is él. De a *lovaglani* változat a szótár szerzői szerint is ritka és régies. Szerintünk az *orvoslani* sem tekinthető köznyelvinek. Összesen 33 olyan igénk van, amelynek a töve a ragozásban változatlan, de egyes származékaiban megőrződött a hangzóvesztő változat.*

c) Mindössze egy *m* végű hangzóvesztő tövű igét találunk nyelvünkben: *terem ~ term-ett*. Igekötős változatai közül az *előterem, megterem* és az *újjáterem* szerepel címszóként az Értelmező Szótárban. A hiányos *tő* végén *rm* mássalhangzó-kapcsolat áll.

d) A kétszótagú *r* végű igék közt fordul elő változó tövű. Hangzóvesztő minden *or/ör* végű: *gyötör (el-, meggyötör), kotor (elő-, ki-, összekotor), pödör (ki-, megpödör), sodor (be-, bele-, egybe-, el-, fel-, le-, meg-, összesodor), söpör (be-, el-, ki-, le-, össze-, végigsöpör), tipor (el-, ki-, le-, meg-, össze-, széttipor)*. Megemlítjük, hogy a *pödör* és a *söpör* igéknek illabiális *peder* és *seper* változatuk él a köznyelvben is. Természetesen ezek is hangzóvesztő típusúak.

Összesen 6 ige és ezeknek 27 igekötős változata tartozik ide. A hiányos tő végén *dr*, *pr* és *tr* mássalhangzó-kapcsolat lehet.

e) A magánhangzó + z-re végződő tövek közül csak az *oz/ez/öz*, valamint az *iz* végűek között találkozunk hangzóvesztő tövűekkel. A hiányos tövek végén *bz*, *gz*, *gyz*, *lz*, *lyz* (*yz*), *mz*, *nz*, *nyz*, *pz*, *rz* mássalhangzó-kapcsolat állhat. Csupán az *őríz* (*ellen-*, *megőríz*) változó tövű az *iz* végűek közül, a másik fajtából már több található. Hangzóvesztő tövűek a következő *oz* végű szavak: *céloz* (*megcéloz*), *horgonyoz* (*lehorgonyoz*), *irányoz* (*előirányoz*), *kínoz* (*agyon-*, *megkínoz*), *koboz* (*elkoboz*), *szoroz* (*be-*, *meg-*, *összeszoroz*), *toboroz* (*összetoboroz*), *túloz* (*eltúloz*), *viszonoz*; *ez* végűek: *bélyegez* (*fel-*, *felül-*, *le-*, *megbélyegez*), *cserez* (*kicserez*), *ellenez*, *érez* (*át-*, *bele-*, *fel-*, *ki-*, *megérez*), *hímez* (*ki-*, *ráhímez*), *jegyez* (*alá-*, *be-*, *el-*, *ellen-*, *elő-*, *fel-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *túljegyez*), *jellemez*, *képez* (*át-*, *ki-*, *továbbképez*), *rétegez*, *sebez* (*fel-*, *megsebez*), *segélyez* (*felsegélyez*), *szemez*³ (*beszemez*), *szerez* (*be-*, *el-*, *hozzá-*, *meg-*, *össze-*, *visszaszerez*), *végez* (*be-*, *el-*, *kivégez*), *versenyez*; *öz* végűek: *elfüggönyöz*, *lefüggönyöz*, *öszönöz*, *rögtönöz*. A *z* végűek között összesen 27 hangzóvesztő tövű ige van, és ezeknek 51 igekötős összetételük fordul elő címszóként az ÉrtSz.-ban. Az *elfüggönyöz*, *lefüggönyöz* szavak pedig csak igekötővel szerepelnek a szótárban.

Néhány *oz/ez* végű igenek a köznyelvben csak a származékaiban él a hiányos tő: *osztályoz* (*osztályzás*), *szegélyez* (*szegélyzet*), *vonalmaz* (*vonalzó*). Ezek a ragozás szempontjából ma már változatlan tövűek.

f) Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy összesen 214 ige tartozik a hangzóvesztő tőtípushoz. Ezeknek van 200 összetett változatuk, 5 szó pedig csak igekötővel fordul elő vizsgált szótárunkban. Ezekon kívül pedig 36 olyan ige van, amelyeknek csak a származékaikban él a hiányos tőváltozat. A ragozásban is hangzóvesztő tövek megoszlása:

Tővég	Egyszerű ige	Összetett ige	Csak igekötős ige	
<i>g</i> végű	127	58	-	185
<i>l</i> végű	53	61	3	117
<i>m</i> végű	1	3	-	4
<i>r</i> végű	6	27	-	33
<i>z</i> végű	27	51	2	80
Összesen:	214	200	5	419

A fentiekben azt is láttuk, hogy a szótári töből kieső magánhangzó általában *o/e/ö*. Csupán az *őríz* és a *becsül* szavakban találunk más kieső hangot. De tudjuk, hogy az *őríz*-nek is volt a régiségben, és van a nyelvjárásokban *öröz* változata (vö. NySz., MTsz.). A *becsül* a ragozás szempontjából változatlan tövű. Szólnunk kell a kieső *e* hang hangszínéről is. Kétségtelen, hogy a mai köznyelvi kiejtésben ez minden szóban nyílt *e*. Az *ë-ző* nyelvjárást beszélők azonban ma is legtöbb idetartozó szóban zárt *ë-t* ejtenek. Így ezekben a nyelvjárásokban következetesen zárt a kieső *ë* az *m* és *g* végűek csoportjában (*terëm*; *díszelég*, *édelég*, *enyelég* stb.). Az *l* végűek túlnyomó többségében is zárt *ë* van (*énekël*, *érdekël*, *fecsérël* stb.). Kivételt képez a *kevesell* és a *nehezell*. Ezekben a kieső hang nyílt. Érdekes, hogy mindkét ige alapszava a hangzórövidítő tőtípushoz tartozik (*kevés* ~ *keves-*), és a rövid váltóhangú tőváltozattól jöttek létre a fenti igei származékok. Talán ez lehet az oka, hogy ebben a két szóban nyílt *e-t* találunk. Ha ugyanis a hosszú váltóhangú töből keletkezik az ige, akkor a kieső magánhangzó zárt: *elégël*. Nyílt *e*-vel jelöli az ÉrtSz. a *kétel* ige *e* hangját, de azt, hogy ebben az alakban nyílt vagy zárt *ë* van-e, nehéz eldönteni mert a *kétel* nem élő alak. Ezt a szót tulajdonképpen csak tárgyas ragozásban használjuk. Végül a *z* végű igeik többségében is zárt *ë*

a kieső hang (*bélyegéz, cseréz, ellenéz* stb.). Három szóban azonban nyílt *e* van: *jegyéz, képez, végez*. Megjegyezzük, hogy az ÉrtSz. a *jegyéz* kieső *e*-jét is zártnak jelöli.

Hangzótdó igetövek

A hangzótdó tőtípushoz tartozó igék mind ikesek. Szótári tövükben az *-ik* rag előtt két mássalhangzó áll, bizonyos járulékok előtt azonban ez a mássalhangzó-torlódás egy úgynevezett bontóhang segítségével megszűnik. Ebben a típusban is két tőváltozat van, egyik a szótári tő (*boml-ik*), másik a kiegészült tő (*bomoljon*). A *d, l, r* és *z* végű igék közül kerülnek ki a hangzótdó tövűek. Természetesen nem minden olyan ikes ige hangzótdó tövű, amelynek a szótári töve két mássalhangzóra végződik. Van közöttük változatlan tövű is, például *csiklandik, mosdik* stb. Megjegyezzük, hogy az ÉrtSz.-ban előforduló iktelen *rivalg* és *uralg* igék is ebbe a tőtípusba tartoznának. A szótár az előzőnek *rivalog* alakváltozatát is megadja a szócikkfejen. Minthogy ezek az igék a mai nyelvünkben nem használatosak, tárgyalásuktól eltekinthetünk.

a) A *d* végű igék csoportjában csak egyetlen hangzótdó tövűt találunk: *fürd-ik* (*füröd-nek*). Tehát csupán ez az ige és igekötős változata (*megfürdik*) alkotja ezt a típust.

b) Az *r* végűek között szintén egy ige, az *ugrik* hangzótdó tövű. Ennek számos összetétele szerepel címszóként forrásunkban: *át-, bele-, be-, elő-, előre-, el-, félre-, fel-, hátra-, helyre-, ki-, le-, meg-, neki-, oda-, össze-, rá-, széjjel-, szét-, visszaugrik*.

c) Az *l* végűek között nagyobb számban találunk hangzótdó tövűeket. Az *nl, tl* és *zsl* mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek mind hangzótdók. A többi mássalhangzó + *l* végű igék között van változatlan tövű is. A hangzótdó típusba tartozókat az alábbiakban mutatjuk be. A szótári tő végén *dl* kapcsolat áll: *ködlük* (*felködlük*); *gl*: *döglük* (*be-, bele-, el-, ki-, megdöglük*), *sereglük* (*be-, egybe-, oda-, összesereglük*), *világlük* (*kiviláglük*); *jl*: *hajlük* (*alá-, át-, be-, el-, előre-, fel-, ki-, le-, meg-, össze-, rá-, szét-, visszahajlük*), *zajlük*, (*lezajlük*); *kl*: *bicsaklük* (*ki-, megbicsaklük*), *csuklük* (*el-, előre-, le-, összecsuklük*), *fuldoklük*, *haldoklük*, *kéklük*, *tündöklük* (*feltündöklük*); *ml*: *áramlük* (*be-, kiáramlük*), *bomlük* (*el-, fel-, ki-, meg-, szétbomlük*), *csillámlük*, *csuszamlük* (*megcsuszamlük*), *hámlük* (*fel-, ki-, lehámlük*), *háramlük* (*át-, visszaháramlük*), *iramlük* (*eliramlük*), *omlük* (*be-, el-, ki-, le-, össze-, szétomlük*), *ömlük* (*át-, bele-, el-, ki-, le-, meg-, össze-, szét-, végigömlük*), *romlük* (*el-, le-, megromlük*), *sikamlük*, *sillámlük*, *türemlük* (*be-, fel-, kitüremlük*), *villámlük*; *nl*: *özönlük* (*át-, be-, el-, ki-, le-, szét-, visszaözönlük*); *nyl*: *aránylük*, *fénylük* (*visszafénylük*), *örvénylük*; *sl*: *feslük* (*el-, fel-, ki-, lefeszlük*), *vöröslük*; *szl*: *foszlük* (*el-, ki-, le-, szerte-, szétfoszlük*), *oszlük* (*el-, fel-, ketté-, meg-, szétoszlük*); *tl*: *botlük* (*be-, bele-, el-, megbotlük*), *hanyatlük* (*alá-, el-, hátra-, le-, visszahanyatlük*), *kotlük* (*megkotlük*), *ötlük* (*fel-, kiötlik¹, kiötlik²*), *sötétlük*; *zl*: *büzlük*; *zsl*: *parázlük*. Összesen 41 igét és ezeknek 102 összetett változatát soroltuk itt fel. Ezekon kívül idetartozik még 4 olyan szó, amelyek csak igekötővel szerepelnek a vizsgált szótárban: *felgyülemlik, megfeneklik, meghasonlik, megszólamlük*.

d) A mássalhangzó + *z* végű ikes igék között is szép számmal találunk hangzótdó tövűt. A szótári tő végén *bz, gz, jz, kz, lz, mz, nz, nyz, rz* mássalhangzó-kapcsolatok fordulnak elő. A következő szavak alkotják ezt a típust: *bz*: *habzik*; *gz*: *hangzik* (*át-, egybe-, el-, fel-, ide-, ki-, össze-, össz-, vissza-, visszhangzik*), *hólyagzik* (*felhólyagzik*), *lélegzik* (*be-, fel-, kilélegzik*), *magzik* (*felmagzik*), *pattogzik* (*fel-, ki-, lepattogzik*), *vérezzik*, *virágozik* (*el-, fel-, kivirágozik*); *jz*: *fajzik* (*el-, visszafajzik*), *rajzik* (*elő-, kirajzik*); *kz*: *patazik*, *tajtékzik*; *lz*: *nyálik*; *mz*: *hullámlük*; *nz*: *burjánzik* (*el-, fel-, túlburjánzik*); *nyz*: *dohányzik*, *hiányzik*; *rz*: *bogárzik*, *érezik* (*ide-, ki-, megérezik*), *ivarzik*, *párlük*, *porzik*, *sugárzik* (*át-, be-, ki-, le-, visszasugárzik*), *vérzik*

(*át-, elvénzik, viharzik (elviharzik)*). Az itt felsorolt 25 ige és ezeknek 39 összetétele, valamint a *befellegzik*, amely csak igekötővel fordul elő az ÉrtSz.-ban, tartozik ebbe a tőváltozatba.

e) A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a hangzótdó tőtípust 68 egyszerű ige és ezeknek 162 igekötős változata, valamint 5 csak igekötővel szereplő szó alkotja az alábbi megoszlásban:

Tővég	Egyszerű ige	Összetett ige	Csak igekötős ige	
msh + <i>d</i>	1	1	-	2
msh + <i>r</i>	1	20	-	21
msh + <i>l</i>	41	102	4	147
msh + <i>z</i>	25	39	1	65
Összesen:	68	162	5	235

A szótári tő végén levő mássalhangzó-kapcsolatot felbontó magánhangzó *o/e/ö*. Az *e* a köznyelvben természetesen itt is nyílt. Az *ë-ző* nyelvjárásokban azonban zárt ez a hang ma is (*lélegëzzën, érézzën* stb.). Csupán a *kéklík* szóban van nyílt bontóhang: *kékeljen*.

A változó igeik néhány problémája¹⁰

Ebből a témakörből már korábban foglalkoztam a hangzóhiányos típusal (MNy. 18: 53-60). Újabban KESZLER BORBÁLA „Az igeik kvantitatív vizsgálata” című dolgozatában bemutatja a VégSz. alapján, hogy az Értelmező szótárban található igeik között milyen arányban fordulnak elő a változatlan és a különböző változó típusú igeik (RÁCZ ENDRE-SZATHMÁRI ISTVÁN, Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakana köréből. Bp., 1974, 91-8). Az alábbiakban néhány problémát tárgyalok a változó igeik témaköréből.

1. A MMNyR. a változó igeik között nem szerepelteti az *ad ~ ád* típust. Nyilván azért, mert nem tekinti köznyelvinek. Hasonlóképpen jár el „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv is (103). Így nem vesz róla tudomást KESZLER BORBÁLA sem idézett tanulmányában. Az ÉrtSz.-ban az *ad, hagy, kel* és a *vesz²* igeik fordulnak elő egyes szám 3. személyben alanyi ragozásban *ád, hágy, kél, vész* formában is, tehát hosszú magánhangzóval. A hosszú változatokat azonban a szótár népiesnek és régiesnek minősíti, így véleménye egyezik a fent említett nyelvtanok véleményével. Szerintem azonban a *vesz²* ige hosszú magánhangzós alakját nem lehet tájnyelvinek vagy régiesnek minősíteni. Tájnyelvinek tekinti egyébként a Magyar értelmező kéziszótár is. A szó egyes igeikötös összetételeinek stílusminősítése azonban már az ÉrtSz.-ban sem egyértelmű. A *kivész* régies, népies és kissé választékos, az *odavész, ottvész* kissé választékos, az *összevész* pedig a kissé régies minősítést kapta. A *megvész* gyakran használatos a szótár szerint, a *belevész* és az *elvész* mellett nincs semmi megszorítás, tehát a forrás szerint azonos értékűek a rövid magánhangzós címszóval. Szerintem a hosszú magánhangzós változat, a *belevész* és az *elvész* a fő variáns. Hogy általában ezeket használjuk, arra csak egy példát legyen szabad idéznem. Az *odavesz²* jelentésének a meghatározásában az ÉrtSz. is és a ÉKsz. is az *elvész* alakot használja, nem pedig az *elvesz* formát. És ez az eljárás nagyon is érthető, minthogy a rövid magánhangzós alak jelentése nem egyértelmű. A szót tehát így ragozzuk: *elveszek, elveszel, elvész, elveszünk, elvesztek, elvesznek*. Csak alanyi ragozás kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben él a hosszú váltóhangú alak, de él. A *vész, belevész, elvész* stb. formák feltétlenül köznyelvi, és használatukban nemcsak stilisztikai különbség, hanem a megfelelő alakpárban a hosszú magánhangzónak jelentésselkülönítő szerepe is van: *vesz ~ vész, belevesz ~ belevész, elvesz ~ elvész* stb. Igaz, hogy ez a különbség csak egyetlen személyben van meg, de éppen ez a legfontosabb és leggyakrabban használt igealak.

Ugyancsak gyakori a *kel* igenek *kél* változata. Előfordulásainak 80%-ában a hosszú váltóhangú variáns szerepel. A hosszú magánhangzós változatot itt az támogatja, hogy a *kel ~ kell* pár így jobban elkülönül. Hisz az *ll* hosszúsága azonnal eltűnik a kiejtésben, ha utána mássalhangzóval kezdődő szó következik. Ezt a feltevést bizonyítja még az, hogy az ige összetett változatait nem találtam hosszú magánhangzóval: *átkel, egybekel, elkel, felkel, kikel, megkel, összekel*. Úgy látszik, az *átkél* stb. formákat inkább nyelvjárási vagy régiesnek érzik az emberek, minthogy ezek használatát már nem támogatja a funkcióelkülönítés igénye. Tehát a *kel ~ kél* alakpár tagjait azonos értékűeknek tekinthetjük, a hosszú váltóhangú variáns alkalmazása sokszor indokoltabb is, mert egyértelműbbé teheti beszédünket.

A *kell* igenek is van hosszú magánhangzós töváltozata, ugyancsak 3. személyben, de nem a kijelentő módban, hanem a feltételesben: *kéne ~ kék ~ kellene*. A többesj magánhangzó időtartamának változásán kívül az *ll* is kiesik a többől a *kéne* változatban. A *kék* még jobban redukálódott, és csak a nyelvjárásokban él. A *kéne* alakot - bár az ÉrtSz. szerint népies -

¹⁰ Megjelent a Magyar Nyelvjárások 21: 67-73. lapján.

minden nap halljuk, sőt használjuk, nemcsak mi, hanem íróink is (vö. Kortárs 1972. 8. sz. 1228; Alföld 1972. 5. sz. 16, 26; Valóság 1973. 4. sz. 2, 48; Élet és Irodalom 1973. ápr. 14. 16. l.), sokkal gyakrabban mint a hosszabb, *kellene* formát. Kétségtelen, hogy ma már a *kéne* köznyelvi.

Az *ad* ~ *ád*, *hagy* ~ *hágy* alakpárok viszont már nem egyértékűek. Stilisztikai különbség van köztük, az *ád*, *hágy* változatok régies és nyelvjárási színezetűek (vö. MNyelvh.² 183).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy ezt a tőtípust nem lehet száműzni a leíró nyelvtanokból. Talán nevezhetnénk magánhangzó időtartamot váltakoztató igeformák.

2. Az úgynevezett *v* tövű igeformák a magyar nyelv különböző rétegeiben a következő változatai vannak: **a)** magánhangzó + *v* változatú tö (lő ~ lövö-), **b)** *v*+*j* változatú (fúj ~ fuv-), **c)** *l*+*v* változatú (fől ~ főv-), **d)** *sz*+*v*-s tö (tesz ~ tev-), **e)** *sz*+*d*+*v* változatú (alsz- ~ alud- ~ alv-) (BÁRCZI, A szótövek 50-63). A *jön* ige - érthető módon - BÁRCZI az első típusban tárgyalja (i. m. 51), de a MMNyR. is ebben a fejezetben foglalkozik vele (I, 318). Az egyetemi tankönyv viszont a *megy* és a *van* szavakkal együtt az *n*-es változatú tövek közé sorolja (102), és ezt a felosztást veszi át KESZLER BORBÁLA (i. m. 96). Szerintünk a *jön* ige nemcsak történetileg, hanem leíró szempontból is a *v*-s tövek között van a helye. Az egész ragozási rendszere közelebb áll a *lő*, *sző* stb. ragozásához, mint a *megy* vagy a *van* szavakéhoz. Talán nevezhetnénk magánhangzó + *n* + *v* változatú töveknek.

3. A fent felsorolt *v*-s tövű változatok közül a leírónyelvtanok csak a magánhangzó + *v*, az *sz* + *v* és az *sz* + *d* + *v* változatokat tekintik köznyelveknek (MMNyR. I, 318; MMNy. 98-101). Az *sz* + *v* típusról általában megjegyzik, hogy 7 ige (*tesz*, *vesz*, *lesz*, *eszik*, *iszik*, *hisz*, *visz*) tartozik bele (MMNyR. I, 318; MMNy. 99). Az Értelmező szótárban azonban 8 ilyen szót találunk. A szótár ugyanis külön címszónak veszi az *esz* ige és annak *felesz*, *megeesz*, *teleesz* összetett változatait. Hasonlóképpen jár el a Magyar értelmező kéziszótár is. Az *esz* és az *eszik* tehát két külön szó, nemcsak alakban térnek el egymástól, hanem jelentésben is, az előbbi jelentése 'mar, pusztít' (ÉKsz.). Indokolt lenne tehát, ha nyelvtanírásunk is tudomást venne erről.

4. Az Értelmező szótárban 13 *sz* + *d* + *v* tövű ige található (vö. KESZLER, i. m. 96-7). Ezek két csoportra oszlanak. Az egyik típust azok alkotják, amelyeknek a szótári tövében *sz* van: *alszik*, *fekszik*, *haragszik*, *nyugszik*, *alkuszik*, *esküszik*; a másikat pedig azok, amelyeknek a szótári tövében *d* áll: *cselekedik*, *dicsekedik*, *gyanakodik*, *menekedik*, *növekedik*, *tolakodik*, *törekedik*. Ez utóbbiak *-kod/-ked* képzős származékok. Az első típusba tartozóknak a jelen időben nincs *d*-s tövük, illetőleg a *d* újabban igyekszik a jelen időbe is behatolni. Az Értelmező szótár már elfogadja az *alkusztok*, *alkusznak* mellett az *alkudtok*, *alkudnak* és a *haragusztok* mellett a *haragudtok* formákat. De széles körben élnek már a *nyugodtok*, *esküdtök*, *nyugodnak*, *esküdnék* alakok is.

A másik típusban viszont jelen időben minden szónak két változata él: *cselekedik* ~ *cselekszik*, *dicsekedik* ~ *dicsekszik* stb. Az ÉrtSz. a *d*-s változatokat veszi címszónak, annak ellenére, hogy a *dicsekedik*, *gyanakodik*, *növekedik* alakokról megjegyzi, hogy jelen időben ritkán fordulnak elő. A szótár az *sz*-s változatot csak a szócikkfejlébe és utalószóként közli. A két típusba tartozó szavak - amint tudjuk - nemcsak leíró szempontból, hanem történetileg is különböznek egymástól. Kölcsönösen egymásra hatottak, és így kerültek végül is egy tőtípusba (vö. BÁRCZI, i. m. 58-63). A kölcsönhatás ma is tart, a *d*-s forma terjed az *alszik* típus szavainak jelen idejében.

Az *alszik*, *fekszik*, *haragszik*, *nyugszik*, valamint az *alkuszik*, *esküszik* szavak különböznek egymástól. Az utóbbi kettőben az *sz* előtt magánhangzó áll, az előbbieken viszont mássalhangzó. Ma is él azonban az *aluszik*, *feküszik*, *haragszik*, *nyugoszik* változat a

nyelvjárásokban. A *kialussza magát* kifejezés megvan a köznyelvben. Kétségtelen, hogy az *sz* elem ezekben is a tövéghangzóhoz járult, és a kétnyíltszótagos törvény értelmében esett ki előle a vokális. Az *alkuszik*, *esküszik* szavakból azonban nem eshetett ki, mert nincs bennük két nyílt szótag. Ugyancsak a kétnyíltszótagos törvény hozta létre az *al-*, *fek-*, *nyugtó*-változatokat az *altat*, *alhat* stb. származékokban. Egyébként az *esket* szóban csak *-t* a képző, a szónak tehát *eskü-*, *eske-* töve volt. Az *eskü* főnév nyelvújítási elvonás (TESz.).

5. Az *sz + d* tövű igéket szintén két csoportba oszthatjuk. Az egyikbe tartoznak az *-od/-ed* képzősök: *gazdagodik ~ gazdagszik*, *gyarapodik ~ gyarapszik*, *hidegedik ~ hidegszik*, *le-/megbetegedik ~ le-/megbetegszik*, *lerészegeedik ~ lerészegszik*, *megelégedik ~ megelégszik*, *melegedik ~ melegszik*, *öregedik ~ öregszik*, *telepedik ~ telepszik*, *ülededik ~ ülepszik*, *vastagodik ~ vastagszik*. A másik csoportot a *-kod/-ked* képzősök alkotják: *dulakodik ~ dulakszik*, *furakodik ~ furakszik*, *kenekedik ~ kenekszik*, *kötekedik ~ kötekszik*, *marakodik ~ marakszik*, *mosakodik ~ mosakszik*, *tanakodik ~ tanakszik*, *verekedik ~ verekszik*, *veszekedik ~ veszekszik*, *vetekedik ~ vetekszik*. Ez összesen 21 ige (vö. KESZLER BORBÁLA, i. m. 96-7). Megjegyezzük, hogy a nyelvjárásokban több ilyen szó található. A fentiek közül sem mind köznyelvi. A *dulakszik* és *tanakszik* az ÉrtSz. szerint népies, a *hidegszik* ritka, a *kötekszik* nem is található a szótárban, pedig elég általános.

6. A MMNyR. szerint az *sz + d + v* tövű igék egy része *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik)* képzős (I, 318), az *sz + d* tövűek ugyancsak *-kod/-ked -köd* vagy *-od/-ed/-öd* képzősök (I, 319). A fenti összeállításokból azonban kiderül, hogy *-köd*, illetőleg *-öd* képzős szavak nem tartoznak ezekbe a tőtípusokba.

Felmerül a kérdés, hogy miért nincs *-köd*, illetőleg *-öd* képzős változó tövű ige. Hogy a kérdésre válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk e szavak hangtani felépítését.

A változó *-kod/-ked* képzős szavakról először is megállapíthatjuk, hogy a szótári, *d*-s tövűk 3 szótagból áll, az *sz*-s tövűk kettőből: *cseleked-* ~ *cseleksz-*, *dulakod-* ~ *dulaksz-*. A ragozás során azonban egy magánhangzóval bővül mindkét tő: *cselekede-m* ~ *cseleksze-m*. A kétnyíltszótagos törvény érvényesülése miatt nincs meg az utóbbiban a *k* és az *sz* között a magánhangzó.

A következő, amit megállapíthatunk az, hogy a *-kod/-ked* ezekben az igékben a teljes tőhöz járul: *dicse+ked-*, *fura+kod-*. Azok az igék, amelyekben a *-kod/-ked* mássalhangzó után járul, mind változatlan tövűek: *árulkodik* stb. Ezekből nem alakulhatott ki az *sz*-s tő, mert egyrészt nem működhet bennük a kétnyíltszótagos törvény, de másrészt analogikusan sem jöhetett létre *sz*-s változat, mert 3 mássalhangzó került volna egymás mellé.

Végül azt is láthatjuk, hogy a *-kod/-ked* képző előtt ezekben a változó tövű szavakban mindig *a* vagy *e* hang áll: *gyanakodik*, *verekedik*. Ebből következik, hogy minden magashangrendű szóban *e* van a kérdéses helyen, függetlenül attól, hogy a töben labiális vagy illabiális magánhangzó van: *verekedik*, *növekedik*, *törekedik*, *kötekedik*. Viszont a *-köd* változat csak akkor kapcsolódhat a tőhöz, ha az előtte levő szótagban labiális palatális magánhangzó áll, mint ahogy ez van például az *öltözködik*, *kötözködik*, *szörnyűködik* ~ *szörnyűlködik* szavakban. - Ezekből következik, hogy *-köd* képzős változó tövű igénk azért nincs, mert nincs olyan szó, amely a fenti követelményeknek megfelelne, vagyis amelyben a *-köd* előtt *a/e* lenne, és két-három nyílt szótag lenne benne.

Az *-od/-ed* képzősök szótagszáma megegyezik az előbbiekével. Az is közös vonás, hogy a képző előtti szótagban *a*, illetőleg *e* hang van: *gazdagodik ~ gazdagszik*, *melegedik ~ melegszik*. Kivétel csak a *megelégedik ~ megelégszik*, amelyben *é* van a szóbanforgó helyen. Legtöbbjük abban is megegyezik a *-kod/-ked* képzősökkel, hogy az *sz*-s töben *ksz* kapcsolat jön

létre. Az írott *gsz* kapcsolatot ugyanis *ksz*-nek ejtjük: *gazdakszik, hidekszik, betekszik, részekszik, elékszik, melekszik, örekszik, vastakszik*. Mindössze két szóban keletkezik *psz* hangkapcsolat: *gyarapszik, telepszik*.

Több olyan *-öd* képzős igénk is van, amelyek megfelelő számú szótagból állnak, és a nyílt szótagok is megvannak bennük: *büüdösödik, csüicsörödik, ködösödik, örökösödik, rökönyödik, tömörödik, töpörödik, vörösödik*. Még sincs köztük *sz + d* tövű! Azért, mert a többi követelménynek nem felelnek meg. A képző előtti szótag magánhangzója nem *a/e* vagy esetleg *é*, és ami talán fontosabb: az *sz-s* töben egyikben sem jönne létre a megszokott *ksz* vagy a ritkább *psz* kapcsolat. Az *-öd* képzős igék között tehát nincsen olyan, amelynek a hangtani felépítése lehetővé tenné azt, hogy az *sz + d* tövű igék közé beilleszkedjék.

7. Megfigyelhetjük, hogy egyes *-od/-ed* képzős *sz + d* tövű igék mellett él vagy élt *-ul/-ül* képzős származék is: *gyarapodik ~ gyarapul, hidegedik ~ hidegül, betegedik ~ betegül, elégedik ~ elégül, melegedik ~ melegül, öregedik ~ öregül, részegedik ~ részegül, telepedik ~ települ*. Egy *-ked* képzős szónak is van *-ül* képzős párja: *menekedik ~ menekül*. Az *-ul/-ül* képzős származékok keletkezési ideje különböző: a *betegül* a Jókai-kódexből, *elégül* 1517-ből, *gyarapul* 1770-ből, *hidegül* 1466-ből, *melegül* 1527-ből, *öregül* 1808-ből, *részegül* 1508-ből, *települ* 1833-ből és a *menekül* 1841-ből van adatolva (vö. TESz., NySz., NyÚSz.). Az adatokból láthatjuk, hogy a régiek (*betegül, elégül, hidegül, melegül, részegül*) mintájára a nyelvújítás korában is keletkeztek újabb származékok. Elvileg a *gyarapszik, telepszik* stb. mellé a *gyarapul, települ* stb. változatokból is megalkothatók a hiányzó alakok. Tehát a *gyarapszik ~ gyarapul, telepszik ~ települ* stb. párok alapján egy *sz+l* tőtípust is fel kellene vennünk az ige-tövek rendszerébe. Erre azonban a nyelvtanírók eddig nem gondoltak, valószínűleg azért, mert az *-ul/-ül* képzős változatokat teljesen függetlennek tekintették. Van azonban egy igénk, az *alapszik ~ alapul*, amely indokolja az *sz + l* tőtípus felvételét. Itt nem él *-od* képzős származék, amely az *alapszik*-nak párja lehetne. Az *alapszik ~ alapul* ugyanúgy kiegészíti egymást a ragozásban, mint például a *melegszik ~ melegedik*. Az *alapszik ~ alapul* nyelvújítási alkotás, 1830-ból idézi a TESz. A fenti példák mintájára alkották nyelvújítóink, csupán az *-od* képzős változatról feledkeztek el. Maga az *alap* sem sokkal idősebb, 1774-ből van rá első adatunk (TESz.).

8. KESZLER BORBÁLA egy korábbi tanulmányában is foglalkozott már az *sz-s* és *z-s* változatú ige-tövel (MNY. 68: 209-10). A VégSz. alapján az *igyekezik ~ igyekszik* és az *emlékezik ~ emlékszik* szavakat sorolja ide. Fentebb idézett tanulmányában szintén csak ezt a két szót tárgyalja ebben a tőtípusban. A VégSz. szerkesztői sem figyeltek fel rá, hogy még egy ige tartozik ide, ez a *szándékozik ~ szándékszik*. Az ÉrtSz. a következőket írja róla: „a jelentő mód jelenben gyak.: szándékszik”. A VégSz. munkatársai az Értelmező szótár megjegyzését nem vették figyelembe, és változatlan tövűnek minősítették szavunkat. Megemlítjük, hogy a nyelvjárásokban a *gyülekezik*-nek is van *gyülekszik* változata, ezt azonban az ÉrtSz. nem említi. Így tehát eddigi tudomásunk szerint a köznyelvben 3 ige tartozik ebbe a tőtípusba. A *szándékozik* az *emlékezik*-hez kapcsolódik, minthogy nincs *v-s* tövű változata, mint az *igyekezik*-nek (*igyekv-ő*).

Az *emlékezik* és az *igyekezik -kez* képzős származék. Az előbbi az ismeretlen eredetű *emle-* tövből, az utóbbi pedig az *igy ~ ügy* szóból származik (vö. TESz.). Az *emlék* nyelvújítási elvonás (uo.). A *szándékozik -z* képzős ige. Mindhárom szónak a *z-s* változata jelentkezik először, az *emlékezik* és az *igyekezik* a XIV. században (JókK.), a *szándékozik* a XVI-ban (SzófSz.). Az *sz-s* tövek később keletkeztek. A *-kod/-ked* képzős szavak mintájára a *-koz/-kez* képzősök mellé is megszülettek az *sz-s* variánsok. Az *igyekszik* a XVI. század végén fordul elő először, az *emlékszik* a XIX. században Petőfi nyelvében (TESz.). A *szándékozik*, bár *-z*

képzős származék, beilleszkedett ebbe a típusba, mert a tő végén *-koz* hangsor áll. A *szándékszik* változat talán még az *emlékszik*-nél is fiatalabb, mindenesetre BALASSA már szótározza 1940-ben (A magyar nyelv szótára).

Felvetődik a kérdés, miért van az *igyekezik*-nek *v-s* töve is, és miért nincs a másik kettőnek. Az talán nem kielégítő válasz, hogy az előbbinek az *sz-s* töve már korán kialakult, és az analógia a *v-s* variánst is létrehozta a XIX. században. A másik kettőnek viszont az *sz-s* töve is igen fiatal, így a *v-s* tő megszületéséhez még nem volt elég idő. A helyes magyarázatot valószínűleg a szavak hangtani felépítésében kell keresnünk. A *v-s* tövű *-kod/-ked* képzős szavakban - amint láttuk - a járulék *a/e* tövéghangzóhoz járul: *gyanakodik ~ gyanakvó, törekedik ~ törekvő*. Ennek a követelménynek megfelel az *igyekezik*, képzője előtt rövid *e* hang áll, így a *v-s* tő létrehozását számos minta segítette elő. A másik két szóban azonban hosszú *é* áll az említett helyen. Olyan *-kod/-ked* képzős *v* tövű ige viszont nincs, amelyben a toldalék előtt *é* lenne. A változó tövű *-od/-ed* képzősök között előfordul a megfelelő helyen *é* hang, például *megkeményedik ~ megkeményszik*, de *v-s* tövűk ezeknek sincs. Felvetett kérdésünkre tehát azt válaszolhatjuk, hogy nincs olyan felépítésű *v* tövű ige, amelynek az analógiájára az *emlékezik* és *szándékozik* szavakban *v-s* tövváltozat jöhetett volna létre.

9. Végül van még egy másik tőtípus, amelyről a leíró nyelvtanok hallgatnak, ez a *tsz (cc) + t* változatú tő. A *hallatszik, látszik, tetszik* és a *metsz* igék tartoznak ide. Ezekben a *tsz (cc) t*-vel váltakozik az igeragozásban: *hallatsz- ~ hallat-, látsz- ~ lát-, tetsz- ~ tet-, metsz- ~ met-*. A ragozás során a *t-s* tő a felszólító módban kap szerepet. A tő végén levő *t* a módjellel összeolvad, és hosszú *ss* lesz: *hallassék, lássék, tessék, messen*. Ma már ezek az alakok a szótári töből is létrejöhetnek: *hallatsszék ~ hallatsszon, látsszék ~ látsszon, tetsszék ~ tetsszen, metsszen*. Az ÉrtSz.-ban mindkét változatot megtaláljuk mindenféle korlátozó stílusminősítés nélkül. Helyesírási szabályzatunk is elfogadja mindkét formát. A *hallatszik* és a *látszik* igéknek a *t-s* töből alakuló felszólító formái egyre inkább háttérbe szorulnak, mert iktelen változatukban egybeesnek a *hallat*, illetőleg a *lát* megfelelőivel. A másik két igenek a *t-s* tövéből létrejövő felszólító módját azonban még köznyelvinek kell tekintenünk. Így az ige-tövek rendszerében a *tsz (cc) + t* változatú típusról sem szabad elfeledkeznünk.

Egy hangtani változás rendszertani következményei¹¹

Jön igénk finnugor eredetű. Finnugor alapalakját a TESz. és a MSzFgrE. *j̥ŋɜ-, az UEW. pedig *j̥ŋɜ, *j̥ŋɜ, *(j̥kɜ-) formában következteti ki. Ezekből szabályos hangtani fejlődéssel alakult ki a szónak *jő-* és *jövö-* töve az ómagyar korban (vö BÁRCZI, Szótöv. 52).

A XVI. században szavunk a *fő, lő, nő, nyű, rí, ró, sző* igékkel együtt az ún. tiszta *v* tövű igék csoportjába tartozott, alapalakja, azaz jelen idő egyes szám 3. személye *jő* volt. S ugyanúgy ragozták, mint ahogy napjainkban is ragozzák a csoport többi tagját. Emlékeztetőül álljon itt a *lő* és a *jő* ragozása:

<i>lövök</i>	- <i>jövök</i>	<i>lőttem</i>	- <i>jőttem</i>	<i>lőnék</i>	- <i>jőnék</i>	<i>lőjek</i>	- <i>jőjek</i>
<i>lősz</i>	- <i>jősz</i>	<i>lőttél</i>	- <i>jöttél</i>	<i>lőnél</i>	- <i>jőnél</i>	<i>lőj(él)</i>	- <i>jőj(él)</i>
<i>lő</i>	- <i>jő</i>	<i>lőtt</i>	- <i>jött</i>	<i>lőne</i>	- <i>jőne</i>	<i>lőjön</i>	- <i>jőjön</i>
<i>lövünk</i>	- <i>jövünk</i>	<i>löttünk</i>	- <i>jöttünk</i>	<i>lőnének</i>	- <i>jőnének</i>	<i>lőjünk</i>	- <i>jőjünk</i>
<i>lőtök</i>	- <i>jőtök</i>	<i>löttetek</i>	- <i>jöttetek</i>	<i>lőnétek</i>	- <i>jőnétek</i>	<i>lőjetek</i>	- <i>jőjetek</i>
<i>lőnek</i>	- <i>jőnek</i>	<i>lötték</i>	- <i>jötték</i>	<i>lőnének</i>	- <i>jőnének</i>	<i>lőjenek</i>	- <i>jőjenek</i>

A XV. században még kétségkívül így ragozták igénket. A *jön* alakra a TESz. 1657-ből hozza az első példát. Ennek keletkezéséről a szótár a következőket írja: „A *v* nélküli *tő* diftongusból lett korábbi hosszú *ő*-je a legtöbb nyelvjárásban és a köznyelvben megrövidült, részben a *v*-s *tő* *ő*-jének hatására, részben időtartam-átváltás eredményeképpen (*jőni* > *jönni*, *jőtek* > *jöttek*, *jőnek* > *jönnnek* stb.). A korábbi *jő* helyébe lépő *jön* változat a *jönnnek*-ből való elvonás eredménye”.

Ez a megállapítás több kérdést is felvet, ha a szóban végbemenő változást nem a többi idetartozó igétől függetlenül szemléljük. Először is a többi szóban miért nem rövidült meg az *ő* a *v*-s *tő* *ő*-jének hatására? Mindegyikben hosszú ez a hang mind a mai napig. Másodszor miért történt időtartam-átváltás, miért lett a *jőni*-ből *jönni*, a *jőnek*-ből *jönnnek*? A többi igében ez a változás nem ment végbe. Harmadszor pedig megállapíthatjuk, hogy a múlt időben a többi tiszta *v* tövű igében is hosszú *-tt* jel van, a többeli magánhangzó viszont megmaradt hosszúnak: *főtt*, *lőtt*, *nőtt*, *szőtt* stb. A *jön* ige megfelelő alakjaiban azonban a rövidülés megtörtént (*jött*). Miért?

A fenti kérdésekre a választ akkor adhatjuk meg, ha tudjuk, miért jöttek létre a hosszú *nn* hangot tartalmazó (*jönnnek*, *jönnne*, *jönnni*) alakok. Ez a változás ugyanis az ige különböző alakjaiban végbemenő összes többi változásnak az elindítója. A jelenséget egyszerű geminációval nemigen magyarázhatjuk, hisz a többi szóban is ugyanilyen hangtani helyzetben van az *n*, és azokban a nyúlás nem történt meg (*lőnek*, *lőne*, *lőni*). KRÄUTER FERENC 1913-ban azt írta, hogy a „*jönnnek*, *jönnék*, *jönni* alakok pl. véleményem szerint a *mennek*, *mennél*, *menni* hatása alatt keletkeztek, a *jön* pedig a *jönnnek* alakból van elvonva” (NyK. 42: 329). Hasonlóképpen vélekedik később BÁRCZI is (Szótöv. 51-2). Az *n* nyúlását tehát analógia idézte elő. Nyilvánvaló, ezt az analógiát elősegítette, hogy a két ige laza mellérendelő összetételt is alkotott: *jő-megy*. A *jőnek-mennek*, *jőne-menne*, *jőni-menni* összetételekben jött létre a *jönnnek-mennek*, *jönnne-menne*, *jönnni-menni* forma. S az *n* nyúlásával együtt járt az *ő* megrövidülése, így a kapcsolat ritmusa megmaradt. A többi ige nem szerepelt ilyen

¹¹ Megjelent a Folia Uralica Debreceniensia 1: 25-8. lapján.

összetételben, ezért ilyenfajta analógia rájuk nem hathatott, ezért alakjuk nem változott meg. A *jönnek, jönne, jönni* formákból azután a nyelvérzék elvonta az új, a *jön* alapalakot.

A régi *jő* és az új *jön* évszázadokon át egymás mellett él (vö. Petőfi-szótár). Napjainkban a *jő* változatot az ÉrtSz. tájnyelvinek és régiesnek minősíti. Hasonló minősítést kap a *jő-megy* összetétel is.

Azzal, hogy a magánhangzós és a *v*-s tő mellé kialakult az *n*-s tő, a szó kiszakadt a tiszta *v* tövű igék csoportjából. Kivétel lett, azaz az igetövek rendszerében új típus született. Az *n*-s tő azonban ma is csak ott fordul elő, ahol *n*-nel kezdődő járulék követi emlékeztetve arra, hogy ebben az összefüggésben keletkezett.

Fentebb említettük, hogy a TESz. a *jön* alakot a XVII. századból idézi. A hosszú *nn*-t tartalmazó adatok azonban már a XVI. század közepén élnek. A *ki iünni* alakot Székely István „Kronika ez világnak jeles dolgairól” című 1559-ben megjelenő művéből idézi a NySz. A TESz. ugyancsak ebből az évből hozza a *iüennenec* példát. Az természetes, hogy ezek a formák korábban megjelentek, hisz a *jön* elvonásához idő kellett. Egy ideig a régi és az új alakok egymás mellett éltek: *jőnek ~ jönnek, jőne ~ jönne, jőni ~ jönni stb.* A nyelvterület nagyobb részén azonban az újak kezdtek állandósulni, s ezzel az ige ragozása a következőképpen alakult:

<i>jövök</i>	<i>jöttem</i>	<i>jönnék</i>	<i>jőjek</i>
<i>jössz</i>	<i>jöttél</i>	<i>jönnél</i>	<i>jőj(él)</i>
<i>jön</i>	<i>jött</i>	<i>jönne</i>	<i>jőjön</i>
<i>jövünk</i>	<i>jöttünk</i>	<i>jönnénk</i>	<i>jőjünk</i>
<i>jöttök</i>	<i>jöttetek</i>	<i>jönnétek</i>	<i>jőjetek</i>
<i>jönnek</i>	<i>jöttek</i>	<i>jönnének</i>	<i>jőjenek</i>

A jelen idő egyes és többes 2. személyében, a múlt időben és a felszólító módban egyelőre megmaradt a szó tövében a hosszú *ő*. A továbbiakban az ún. belső analógia hatott, azaz a szó rövid magánhangzós alakjainak mintájára rövidültek meg a még hosszú *ő*-t tartalmazó formák.

A kijelentő mód jelen idejének két 2. személyében is megrövidült a következő lépésben a többeli magánhangzó. De az egyes számban a rövidülés ellentételezésekképpen megnyúlt az *-sz* rag, a többesben pedig megnyúlt a végződés *t* eleme. Ezzel itt kiegyenlítődött a sor, mindenütt rövid az *ő*: *jövök, jössz, jön, jövünk, jöttök, jönnek*. Ugyanakkor azonban változás történt az ige-ragozási rendszerben. Olyan járulékok keletkeztek, amilyenek eddig nem voltak. A *jössz* alakban levő *-ssz* és a *jöttök*-ben élő *-ttök* más szóban nem fordul elő, az igeragozási rendszerben mindkettő kivétel.

A belső analógia tovább működött, a rövid magánhangzó bekerült a felszólító módba is. Az *ő* megrövidülésével együtt járt a módjel nyúlása: *jőjtek, jőjj(él), jőjjön, jőjjünk, jőjjetek, jőjjenek*. Az időtartam-átváltás itt is rendszertani változást idézett elő. Létrejött ugyanis a hosszú *-jj* módjel, amely kivételképpen csak ebben az egy igében él.

Ismeretes, hogy eredetileg rövid *-t* volt a múlt idő jele, amely magánhangzók között geminálódott, majd magánhangzó után szóvégi helyzetben is megnyúlt (vö. BÁRCZI, A HB. nyelvtört. elemzése 57). Az első geminálódott példa már a Halotti Beszédben jelentkezik: *odutta*. A Jókai-kódexben a *jő* igében magánhangzók között is rövid *-t* van: *jewtel ide* (45). A Bécsi-K.-ben viszont hasonló helyzetben már következetesen hosszú *-tt*-vel fordulnak elő az ige múlt idejű alakjai: *ipttel* (4, 33, 58), *ipttec* (119, 176, 317), *ipttenec* (142. 193) stb. Szóvégi

helyzetben azonban még mindig rövid a *-t* magánhangzó és mássalhangzó előtt egyaránt: *iot* (73, 107, 204, 228, 286) stb. A példákat mindkét típusra még hosszan idézhetnénk (vö. KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana 69). Az adatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a kódex korában szó belsejében hosszú, szó végén azonban rövid volt az időjel. A többeli magánhangzó azonban hosszú volt, ezek az adatok tehát így hangzottak: *jöttem, jöttél, jőt* stb. Az egyes 3. személyben később a többi személy mintájára megnyúlt a jel: *jött*. A többeli magánhangzó megrövidülése itt is a belső analógia eredménye, és a felszólító módban végbemenő változással párhuzamosan zajlott le.

Ezzel a nyelvterület nagy részén és a köznyelvben is a hosszú magánhangzós *tő* eltűnt az ige ragozásából. Napjainkban talán csak két helyen él még, a *jődögél* gyakorító származékban és a *jőve* határozói igenévben. Mindkettő akkor keletkezett, amikor még *jő* volt az ige alapalakja. A rövidülés nem hatott rájuk. A *jődögél* elszakadt alapszavától, az igenévben pedig nyilván azért nem érvényesülhetett az analógia, mert a *jőve* az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyű alakja volt.

A fentiekben láttuk, hogy az analógiás hangváltozás, amely a *jőnek-mennek* > *jönnek-mennek* stb. alakokban végbement, több rendszertani változás kiváltója, ún. kivételek létrehozója lett. Ezekkel azonban még nem fejeződött be az ige alaki formálódása. Mindenki hallotta, esetleg használta is már a többes 2. személyű *jöszök* formát. Érdekes megvizsgálunk, hogyan keletkezett ez az egyre többször hallható szóalak. Amint bemutattuk, az időtartam-átváltás következtében megszületett a hosszú *-ssz* és a *-ttök* egyes, illetőleg többes 2. személyű rag. Ezek az igeragok rendszerében kivételek, ezt nyilván érzik a beszélők, és önkénytelenül is igyekeznek ezt a rendellenességet megszüntetni. Minthogy az egyes számú végződés szabályos formája rövid *-sz*, ezt érzik a *jössz* alakban is, és így elemzik: *jössz+sz*, vagyis egy *jössz-* tövet következtetnek ki belőle. Azután ebből a töből képezik meg a többes 2. személyű *jöszök* alakot. Ez természetesen még nem általános, az ÉrtSz. például még meg sem említi. Kétségtelen azonban, hogy él. És azokon a nyelvterületeken, ahol ezt használják, megszűnt a két kivételes rag, visszaállt a korábbi rend (*-sz*, *-tök*). Ugyanakkor azonban igénznek az eddigi magánhangzós, *v-s* és *n-s* töve mellé született egy *-sz-s* tövváltozata is. Igénk ragozási sora jelen időben érdekes szimmetrikus szerkezetet mutat: *jövök - jöviünk, jössz - jöttök* vagy *jössz - jöszök, jön - jönnek*, vagyis az azonos személyek egyes és többes számban azonos töből jönnek létre.

A *jön* ige újkori történetéből láthatjuk, milyen rendszertani következményei lehetnek egy analogikus hangváltozásnak. Azt is megfigyelhettük, hogyan születnek a rendszertől eltérő kivételes formák. Az itt tárgyalt kivételeket meg tudjuk magyarázni, de szép számmal vannak olyanok is minden nyelvben, amelyeknek eredetét nem ismerjük, mert a nyelvek régi rendszeréről csak hiányos adataink vannak. Az uralisztika művelője is gyakran áll „érthetetlen”, kivételes jelenségekkel szemben, amelyek nem illenek bele a szabályos képbe, ilyenkor nem szabad elfelejtenünk arról, hogy a nyelvek fejlődése nemcsak szabályos hangváltozásokból áll.

A felszólító módjel kérdéseihez¹²

1. A közelmúltban PAPP ISTVÁN foglalta össze a felszólító módjel problémáit (vö.: FUF. 32: 282-301; MNyj. 4: 25-36). PAPP ISTVÁN összefoglalását BÁRCZI GÉZA is igen hasznosnak tartja, bár több ponton más véleményen van (vö.: MNy. 53: 117-27). Bizonyára nem érdektelen, ha megvizsgáljuk, hogy a XVI. század végén hogyan viselkedik a felszólító módjel egy nyelvelméünkben, illetőleg annak nyelvjárásában. Erre a célra igen alkalmasnak látszik a „XVI. századi magyar orvosi könyv” címmel nyomtatásban megjelent kódex, amely Lencsés György alkotása (vö.: ALFÖLDI REZSŐ: IrtörtKözl. 54: 62-8; FARCZÁDY-SZABÓ T. ATTILA: MNy. 57: 173-83; JAKAB LÁSZLÓ: MNy. 58: 76-7; UŐ: MNyj. 8: 29-36). Lencsés ugyanis, miközben leírja az egyes recepteket, tanácsokkal látja el az olvasót az orvosságok készítésére, alkalmazására stb. vonatkozólag, s így érthető módon sok felszólító módú állítmányt használ. Könyvében tehát sok adatot találunk a felszólító módjelére, s minthogy a kódex néhány kiegészítéstől eltekintve, végig Lencsés keze írása, ezek az adatok jellemzőek lehetnek a szerző nyelvjárására is.

PAPP ISTVÁN a felszólító módjel alakjának következő típusait különbözteti meg: **a)** *j* + magánhangzó; **b)** *-j*, *-ǰ*; **c)** *-Ø*; **d)** a *j* összeolvadása a tövégi mássalhangzóval; **e)** a módjel teljes hasonlása; **f)** a *t* végű igék felszólító módja; **g)** *-gy* (*-ggy*) az *sz*-szel bővülő *v* tövűeknél; **h)** *-gy* (*-ggy*) az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igéknél (MNyj. 4: 25). Ezt a felosztást még kiegészíthetjük a *j*-re végződő tövekkel, amelyekben a *j* módjel a tövégi mássalhangzóval együtt hosszú, illetőleg kettőzött *jj*-t eredményez, pl.: *vájj* ~ *vájjad*, *tojj* ~ *tojjon* stb. A felszólító módjel problémái közül természetesen csak azokat érintjük, amelyekre vonatkozólag az Orvosi könyv anyaga alapján valamilyen következtetést vonhatunk le.

2. A felszólító módjel nyelvelméünkben a csonka tőhöz járul. Az utána következő magánhangzóval *-jo/-jő-*; *-ja/-je-* formát alkot. Pl.: *ch̄ȳoroḡyon* (OrvK. 80, 98); *for̄yon* (286); *ȳar̄yon* (34); *raḡyon* ‘rágjon’ (44); *vaḡion* ‘vágjon’ (524); *eḡȳen* ‘égjen’ (101, 259); *er̄ȳen* (610); *fer̄yeon* (47); *bele fer̄ȳen* (259); *Pw̄z̄eḡȳen*, (104); *ter̄em̄ȳen* (290); *el twr̄ȳen* (43) stb.; minthogy a kódex *ö*-zű, a *-j̄e* változat nem fordul elő (vö.: MNyj. 8: 36-59); *be duḡyad* (86, 294); *megh fach̄yar̄yad* (25); *n̄yom̄yad* (276); *raḡyad* ‘rágjad’ (114, 123, 517); *zab̄yad* (32); *takar̄yad* (142, 293); *var̄yad* ‘várjad’ (28); *raḡya* ‘rágja’ (141); *ȳar̄yanak* (45); *kewer̄yed* (57, 258, 451, 572); *el n̄yried* (42); *z̄wr̄yed* (409); *t̄er̄yed* (57, 65, 73) stb.

Ugyancsak ezekkel a magánhangzókkal fordul elő a módjel a *v* tövű igékben: *k̄ȳ ȳwīen* (65); *Neoȳen* (447); *fuyad* (9, 97, 99, 141); *megh ōyad* (113, 397); *ȳiyad be* (140, 141); *leōyed* (320); *ȳwienek* (604). A *-j* a *j̄on*, *f̄új* szavakban rövid, minthogy ezeknek a töve a kódex nyelvjárásában *j̄ü-*, *f̄ü-*. A *v* nélküli tőhöz járul, és rövid a módjel az *óv*, *szív* igékben is.

A felső nyelvválású (*-ju/-jü-*) és a hosszú magánhangzós (*-já/-jé-*) változatra nincs adatunk.

¹² Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Debreceni Csoportja által Bárczi Géza 70. születésnapja alkalmából rendezett felolvasó ülésen. Megjelent a Magyar Nyelvjárások 10: 37-50. lapján.

3. A felszólító módjél magánhangzó nélkül, pusztán *-j* formában az alanyi ragozás egyes második személyében fordul elő: *fachyary* (79, 103, 260); *furý megh* (107); *habary eozve* (85, 115, 525); *nyomy* (339); *ragy* ‘rágj’ (105, 112); *takary be* (36); *téry megh* (86, 120, 271); *téry ézwe* (618, 635, 642); *vagy* ‘vágj’ (638, 641); *lwý megh* (403).

A harmadik személyű tárgyas alakokban látszólag szintén pusztán *-j* a módjél, de a személyranggal egybeolvadva megvan a jelvéghangzó is (vö.: MNy. 53: 119); *dugya* (376); *ragya* ‘rágja’ (107, 135); *oya* (34, 62, 299); *feol fuya* (32, 312), többes számban: *zyiak* (277). Hasonló a helyzet az ikes igéknél a harmadik személyben: *megh eryek* (58); *lakyek* (99).

4. PAPP ISTVÁN megállapítja, hogy a mai nyelvben zöngétlen *-x* módjél van szóvégi helyzetben *k*, *p* és *f* után (MNyj. 4: 26). A *-x*-t GOMBOCZ nyomán előreható zöngétlenül és se l magyarázza. Az ilyen hasonulás a Dunántúlon ma is általános. Bizonyára zöngétlen *-x* szerepel nyelvemlékünkben hasonló hangtani helyzetben: *raký* (8, 18, 282); sőt valószínűleg akkor is, ha nem szó végén van a módjél: *ky pékýed*, *pékýe ký* (112); *zékýek* (471). HORGER például a dunántúli *kaptyam*, *kaptýad* stb. alakokat azzal magyarázza, hogy a szóbelseji *x* ezek kialakulásakor már nem volt használatos, s helyébe a „hozzá leghasonlóbb hangkapcsolat, a *ty*, azaz (*tx*) került” (A magyar nyelvjárások 100-1). Nyelvemlékünk keletkezése idején a *x* hang még élhetett ebben a helyzetben is.

5. A *-j* felszólító módjél összeolvad a tövégi *l*, *n*, *d* mássalhangzókkal. Adataink között mindhárom mássalhangzóra vonatkozólag találunk példát.

Az *l + j* összeolvadására mintegy kétszáz adatunk van. Pl.: szóvégi helyzetben mássalhangzó előtt: *azaly megh* (71, 116, 140, 265, 403, 555); *chýnalý flafstromot* (102, 266); *chýnalý lagy...* (97, 145); *chýnalý rea* (24); *forralý feol* (79, 136); *forralý megh* (19, 83, 112, 254); *healy megh* (71, 123, 136, 471); *Nýelý benne* (106); *eoly megh* (287); *zytalý megh* (109); *vagdaly megh* (406); szóvégi helyzetben magánhangzó előtt: *aly ellene* (80); *chýnalý eozwe* (71); *hayoly ala* (103); *rezely aranyat* (471); *tymporalý eozwe* (77, 555); szóbelsejében intervokális helyzetben: *alyon* (93, 106, 141, 294); *chýnalýa* (62, 451, 522); *chýnalýon* (26); *elyén* (12, 43); *erlelyed* (86, 127); *forralýad* (284, 407, 450); *fwftelyed* (262, 277, 275); *gyakorolyad* (92); *hayolyon* (87, 135); *hulyon* (258, 403); *hulyanak* (472); *hwlyén*, (43, 116); *yndulyon* (449); *yozanulyon* (15); *kelyen* (38, 115, 573); *kerwlye* (57); *lagyulyanak* (297); *metelyed* (25); *mýwelye*, *mýwelyén* (13); *mozdulyon*, (56); *nagyulyon*, (466); *nýelyén* (133); *megh nýlyanak* (56); *orwofolyad* (28, 78, 271, 447); *ozolyanak* (53); *Eorwlyén* (11); *parolyad* (68, 114, 275, 281); *pérkeolyed* (449); *romolyon* (289); *rutulyon* (472); *Spontolyad* (595); *zagolyad* (516); *zalyon* (21, 55, 286); *zalyanak* (55, 67); *zolyon* (99); *zolyunk* (255); *taplalyad* (33, 71, 78); *teyek* (407); *týztulyon*, (49, 516); *tolýad* (262); *térelýed* (119, 273); *twzefwlyén* (117); *wlyén* (50, 403); *výfelýed* (110, 281); *výfelýén* (51); *výzelyek* (33); *véréffwlyén* (16) stb.; egy adatunk van az *lly*-s írásmódról: *chýnallyad* (473).

A hangot Lencsés *l + j*-nal jelöli, s csak elvétve találunk *l + i* betűt; *orwofoliad* (52), *zalion* (78). Az adatokban egy kivétellel minden fonetikai helyzetben rövid mássalhangzót találunk. Az írásból nem lehet eldönteni, hogy az *ly* betűvel jelölt hang valóban rövidnek hangzott-e,

vagy etimologikusan írta le a szerző, minthogy azonban a hosszú *lly*-re is akad példa, arra gondolhatunk, hogy a rövid és a hosszú ejtés mód egyaránt élt.

Az *n + j* adatai intervokális helyzetben már mindig *g e m i n á l t* mássalhangzót mutatnak. A *kennyed* szóalakra például 79 adatunk van, s mindben hosszú mássalhangzót találunk: *kennyed* (80, 146, 283, 410 stb.). Ugyancsak gemináta van a következő igékben intervokális helyzetben: *mënnjën* (92, 98, 284, 596, 636); *zwnnjiek* (285, 316); *vonnjia* (271); *ky vonnjad* (276); *vonnjön* (45). Szó végén mind mássalhangzó, mind magánhangzó előtt rövid *ny* van: *keny Mezeth* (18); *mëny ky* (515); *keny jyrhara* (281). Az *l + j*-hez viszonyítva az *n + j* összeolvadása, amint az adatokból kiderül, előrehaladottabb állapotban van.

A *d* végű igék felszólító módjának adatai érdekes megoszlást mutatnak. - Lencsés *f o n e t i k u s a n* írja a *d + j* összeolvadást, több száz adatunk között mindössze egy van etimologikusan írva: *ady* (260). Mássalhangzó után, szó belsejében természetesen rövid hang van: *keggjyed* (445); magánhangzóközi helyzetben viszont általában gemináta *ggy* fordul elő: *aggyad* (16, 73, 123, 142, 254, 278, 404, 471, 618); *apaggjanak* (45, 474); *apaggjön* (23, 51, 107, 145, 254, 407, 471); *elegyeoggjiek* (108); *erëkeoggjiek* (47); *feketëggjiek* (575); *feketëggjienek* (65); *forraggyön* (89); *forgologgyiek* (13, 34, 43, 50); *feoggjyed* (24, 78, 89); *fëreëggjiek* (11, 15); *fëreëggjyel* (83); *halaggjia* (30); *hÿggaggjön*, (136); *maraggjön* (37, 104, 287, 405); *mofoaggjanak* (273); *okaggjiek* (25, 135, 607); *olwaggjön* (89, 517) *ëregbëggjiek* (299); *ragaggjön*, (258); *rekeggjën* (572); *rezëëggjiek* (16); *roffaggjanak* (448); *roffaggjön*, (273, 399, 401); *fwrwggjiek* (126, 269, 405), *zaraggjön* (291, 451); *zenefëggjiek* (127); *zëggjyed* (99, 107, 610); *tuggjia* (101, 135); *tuggjäd* (92); *vëreëggjiek* (289, 446, 447). Az adatokból látjuk, hogy a szerző rendszerint *ggy* betűvel jelöli a geminált hangot, de ritkábban előfordul a *ggi* jel, sőt elvétve a *gg* is. Pl.: *aggiad* (142); *apaggion* (44, 446); *halaggia* (30); *jÿzaggion* (260); *ragaggion* (472); *tuggia* (261); *vigaggion* (11); *forgologgëk* (12). Találtunk olyan adatot is, amelyben intervokális helyzetben rövid *gy* van: *es ezt agjäd jnnjia* (39). A szavak végén mássalhangzó és magánhangzó előtt egyaránt rövid *gy*-t jelöl a szerző a *d + j* összeolvadás eredményeként. Az *adj* szóalakra pl. 61 adatunk van: *agy be* (33); *agy bëfegëfffen* (617); *agy hërpëgetwe* (288); *agy megh...* (35, 123, 253, 266, 400, 473); *agy Nekj* (33, 43) stb.; *agy az* (37, 475); *agy ez* (297); *agy ebben* (141); *agy ebbël* (12); *agy Egy* (401); *agy elëzër* (281); *agy jnnjia* (32, 38, 280, 407, 471); *agy eonnj* (35, 42, 80, 404); de hasonló helyzetet tapasztaltunk más igéknél is: *zegj chjалан* (286); *zegj jjo* (86); *zegj, mjnd* (635); *zeogj, es* (62); *zegj vgy* (402); *zegj Eotwen*, (82); *tugj erthenj* (272).

Hogyan értékeljük a *-j* módjelnek az előtte levő mássalhangzóval való összeolvadására vonatkozó adatainkat? A különböző írásmódot lehet-e helyesírási következetlenségnek tartani? Úgy hisszük, nem. A szerző a háromféle összeolvadás jelölésekor egy dologban következetes: *szó végi helyzetben*, bármilyen hang következzen is az összeolvadás után, mindig rövidnek jelöli az összeolvadás eredményét. Szó belsejében, intervokális helyzetben viszont különbözik a jelölésmód: az *l + j* egy adat kivételével rövid (*ly*), az *n + j* mindig hosszú (*nny*), a *d + j* viszont egy adat kivételével hosszú (*ggy*). Nem valószínű, hogy az *l + j*-t etimologikusan, az *n + j*-t, valamint a *d + j*-t fonetikusán írta az a szerző, aki más esetekben is gondosan jelöli írásában a geminált mássalhangzókat, s az sem hihető, hogy szóvégi helyzetben etimologikusan, szóbelsejében pedig fonetikusán írt, mert az *agy*, *szegy* adatokat nem tekinthetjük etimologikus írásúaknak.

Nézetünk szerint a különféle jelölésmód különböző kiejtést takar. Arra nézve megoszlanak a vélemények, hogy az összeolvadás eredménye rövid vagy hosszú hang-e. Rövid hangnak gondolja már SZINNYEI (MNY. 22: 250); újabban pedig BENKŐ LORÁND (A magyar *ly* hang története 24) és PAPP ISTVÁN (MNYj. 4: 32). A rövid hang azután megfelelő fonetikai helyzetben megnyúlt. BENKŐ szerint az *ly*, *gy*, *ty*, *ny* geminálódása a XII-XIV. században „erőteljesen megindult, de még messze van a kizárólagos érvényesüléstől” (i. m. 24). BÁRCZI viszont úgy véli, hogy az összeolvadás, amelyet „csak kölcsönös asszimilációnak lehet magyarázni, mindjárt geminált hangokat idézett elő ott, ahol geminált hang lehetséges volt, tehát hangzóközi helyzetben” (NytudÉrt. 6. sz. 23). BÁRCZI ezt a nézetét megismétli PAPP ISTVÁN tanulmányával kapcsolatban is (vö.: MNY. 53: 124). BENKŐ BÁRCZIVAL szemben fenntartotta azt az álláspontját, hogy „a palatalizálódható mássalhangzónak és a *-j*-nek az összeolvadásából a magyarban egyes esetekben rövid palatális is létrejöhetett” (vö.: NytudÉrt. 6. sz. 39). A mi fenti anyagunk arra enged következtetni, hogy nyelvelméink nyelvjárásában az összeolvadás eredményeképpen rövid hang keletkezett. Hangzóközi helyzetben ez a rövid hang geminálódott, majd ennek a hatására később szó végén is bekövetkezhetett a nyúlás. Kódexünk korábban azonban még csak a szó belsejében kezdődött meg ez a folyamat, de ott sem azonos mértékben minden hangnál, az *l + j*-t még szó belsejében is túlnyomórészt rövidnek jelöli Lencsés. Az adatok alapján tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az Orvosi könyv nyelvjárásában az *ly* geminálódása intervokális helyzetben kezdődően volt, a *gy*-é már elég előrehaladott volt, de a kiejtés még ingadozhatott, az *ny*-é pedig már lezárult. Szó végén azonban még egyik palatális mássalhangzó sem nyúlt meg.

Nemcsak vizsgált nyelvelméinkben találjuk rövidnek a *-j* módjel összeolvadásának eredményét. Most csak a *d + j*-re idézünk adatokat a különböző kódexekből, mert itt kiküszöbölhetjük az etimologikus írás lehetőségét. A Jókai-kódexben például csaknem következetes a rövid *gy* írása minden helyzetben. Pl.: 6, 64, 98, 131, 152: *agyad*, 58: *agyadokmeg* adjátok meg', 90: *agyon* (kétszer), 105: *fogagyak*, 124: *tugyad*, 12: *fegy meg*, 13: *maragy ky* stb. De a későbbi kódexekből is idézhetünk bőven példát, anélkül, hogy különösebben keresnénk őket. Természetesen ezekben a kódexekben már gyakoribb a geminált hangra valló írásjel. Pl.: *i n t e r v o k á l i s h e l y z e t b e n*: CzechK. 5: *agyad*, 134: *Imagyatok*; TihanyiK. 1: *encőkögetők*, 79: *engeged*; VirgK. 128: *zugogyek*, *Dyczekegyek*, 133: *meg fegyed*; KeszthK. 9: *Zegyenkegyenek*, 448: *agyad*; TelekiK. 91: *ketőkőgel*, 270: *halat agywnk*; DomK. 64: *myvelkegyel*; SándorK. 33: *gyarapogyatok*; ThewrewkK. 120: *Agyad*; LányiK. 198: *Twgyad*; PozsK. 4, 5: *Agyad*; ÉrsekújváriK. 3: *twgya*, 5: *erwgyem*, *yagyad*, 13, 82, 83: *twgya*, 24, 132, 316: *agywnk*, 32: *agyon* 38: *nywgogyal*, 62: *zomorogyek*, 64, 147: *agyad*, 105: *agyatok*, 109: *enghegyed*, 131, 144, 324, 332, 363: *engegyen*, 142: *Thamagyatok*, 143: *Eregyethek*, 146: *engegyed*, 168: *maragyon*, *tagagia meg*, 189: *thamagyon*, 191: *wyghagyatok*, *bankogyathok*, *agya*, 195: *dyczekegyeek*, 215: *fogagyatok*, 258: *zakagyon*, 296: *zenwegyetek*, 299: *maragyatok*, 315: *agyatok*, 335: *tagádad*, 362: *gondolkogyal*, 372: *felegyed*. Van adatunk a sokat vitatott *old* ige felszólító módjára is, az Érsekújvári-kódexben már hosszú magánhangzó után rövid *gy*-vel találjuk: 78: *ogyatok* el. Szó végén magánhangzó előtt: CzechK. 127, 128: *Imagy erőttem*, 127: *Imagy erőttem*; DomK. 89: *agy egyet*; PozsK. 16: *yagy*, *Amen*; ÉrsekújváriK. 2: *Eregyel*, 32: *agy ew neky*, 54: *agy Ennekem*, 130: *wygary Es őrwly*. Szó végén mássalhangzó előtt: CzechK. 151: *agy wylagoth*; TihanyiK. 23: *fogagbe*; KeszthK. 4: *tamagy fel*, 16: *el ne felegy zegenyeketh*, 443: *agy kegyefen*; KazK. 23: *tamagy fel*.

Természetesen számolnunk kell azzal, hogy a kódexek írói nem jelölik pontosan e hangok időtartamát, de mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül az írott adatokat, mint ahogy más esetekben is építünk rájuk. Az adatok pedig azt mutatják, hogy a felszólító módjel összeolvadása az előtte levő *l*, *n* és *d* hangokkal rövid palatálist is eredményezhetett, legalábbis voltak olyan nyelvjárások, amelyekben azt eredményezett. Ennek a, lehetőségét a *d + j* esetében BÁRCZI sem vonja kétségbe (MNY. 53: 124-5). A későbbi geminálódást azután a hosszú hangot tartalmazó nyelvjárások hatása segítette elő. A harc azonban a rövid és geminált ejtésmód között sokáig tarthatott a nyelvjárásokban, minthogy még ma is van olyan nyelvjárás, amelyben a *d + j* összeolvadása rövid *gy*-t eredményez (vö.: PAPP: i. h. 32).

6. Az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék felszólító módjában *-gy* módjelet találunk. Úgy látszik, ma már elfogadott tény, hogy ez a *gy* a *j* affrikálódásával keletkezett (vö.: PAPP: MNyj. 4: 34; BÁRCZI: MNY. 53: 124). Nyelvelmélünkben is rövid *-gy* módjel van ezekben az igékben, kivétel ez alól a *hisz* ige, amely egyaránt előfordul rövid és hosszú *gy*-vel. Pl.: *egye* (139); *egyed* (136, 145); *egyek* (43, 106, 297); *egyel* (15, 105); *egyének* (264, 622); *igya* (99, 286, 516); *igjad* (123, 136, 147); *igyal* (120, 140, 517); *igyanak* (264); *jgyek* (99, 299); *legyének* (69, 290, 594, 633); *legyën* (38, 100, 271, 409, 565, 607); *tegye* (345); *tegyed* (8, 81, 114, 410, 568); *tegyën* (38, 40); *vëgye* (133, 485); *vëgyed* (9, 78, 264, 573, 641); *vegÿën*, (50, 53, 133); *vigÿe* (317). Szóvégi *gy*-re a hosszú magánhangzós *tégy* és *végy* szóalakokra van adatunk: *tegy* (39, 119, 258, 287, 515); *vegÿ* (21, 118, 259, 449). A *hisz* igére hat adatunk van, ebből öt geminátával, egy rövid *gy*-vel: *hÿggÿed* (292, 316); *higgÿed* (271, 359, 410); *higied* (42). Hogy ebben az igében is eredetileg rövid volt a *gy*, azt korábbi kódexekből vett adatokkal is tudjuk igazolni: VirgK. 136: *Hygyetek nekem*; ÉrsekújváriK. 75: *Hygyeetek*, 79, 127: *hygyetek*.

BÁRCZI éppen a *legyének* és a hozzá hasonló keletkezésű rövid *gy*-s felszólító módú alakok alapján kételkedik abban, hogy a *d + j* előbb rövid *gy*-t eredményezett, majd ez magánhangzóközi helyzetben megnyúlt. Szerinte akkor a *legyének* vagy más szavak hangzóközi *gy*-je is megnyúlt volna (MNY. 53: 124). Amint láttuk, az adatok alapján fel kell tennünk a *d + j* összeolvadás eredményének hangzóközi helyzetben rövid *gy*-t is. Mégis, mi az oka, hogy ugyanabban a hangtani környezetben ez a hang eltérően viselkedik a *d* végű igék felszólító módjában, s más szavakban? Véleményünk szerint a *gy* hangok e r e d e t é b e n kell keresnünk a magyarázatot. A mai köznyelvben a *d + j* összeolvadásának eredménye kettőzött *ggy*, más eredetű *gy* azonban megmaradt rövidnek. A *d + j* összeolvadása, amint említettük, nyelvjárási megoszlást mutat. Egyik nyelvjárásban a *d + j > gy*, a másikban a *d + j > ggy* hangot eredményezett. A nyelv további fejlődése során azok a nyelvjárások diadalmaskodtak, amelyekben az összeolvadás gemináta palatálist eredményezett, s hatásuk következtében köznyelvünkben és a mai nyelvjárások túlnyomó többségében hosszú *ggy*-t találunk. Viszont a *legyének*-féle igelakok *gy* eleme n e m *d + j*- b ő l k e l e t k e z e t t, ezek abban a nyelvjárásban is rövidek voltak, amelyekben a *d + j* kettőzött *ggy*-vé fejlődött, s így máig rövid formában őrződtek meg.

Kivételt képez a *hisz* ige felszólító módja. A *higgy*, *higgyen* alakok hosszú *ggy* elemét azonban nem hangtani fejlődéssel magyarázzák. PAPP ISTVÁN szerint a *hegy* < *higy* ‘acies; mons’ és a *higy* ‘inauris’ szavakkal való alaki egybeesés okozta a mássalhangzó mennyiségi megváltozását (i. h. 34-5). BÁRCZI ezt a felfogást valószínűtlennek tartja, de helyette elfogadható magyarázatot nem tud adni. Szerinte a hang geminálódásában *d* tövű igéknek, esetleg éppen a „*hinni*-vel valamiképpen jelentésben is asszociálódható *tunni* ~ *tudni* igének” lehetett szerepe (MNY. 53: 127). Mi elképzelhetőnek tartjuk azt, hogy a homonimiát a hangalak valamilyen megváltoztatásával szüntesse meg a nyelv, s emellett valószínűnek tartjuk, hogy a *higgyenek* stb. alakok kialakulására a *hagy* ige felszólító módja: *haggyanak* stb. is hathatott: Azért gondolunk itt a *hagy* igére, mert ez hangtani felépítésében közel áll a *hisz* felszólító alakjaihoz, s felszólító

módjában a *gy + j* teljes hasonulása hangzóközi helyzetben hosszú *ggy-t* eredményezett, s ez már korán hathatott a *higyen*-féle alakulatokra. Ha a *d* tövű igék hatottak volna a *hisz* igére, akkor felvetődne az a kérdés, hogy pl. az *aggya* hatására miért nincs kettőzött *ggy* az *egye*, *igya* igékben, vagy a *tuggya* hatására miért nincs gemináta a *tegye* szóban is. S hogy ezekben mindmáig megmaradt a rövid *gy* elem, talán ez is egyik bizonyítéka annak, hogy az *ad*, *tud* stb. esetében sokáig ingadozás volt az *agya* ~ *aggya*, *tugya* ~ *tuggya* kiejtés között, s így nem voltak képesek magukhoz hasonítani az itt tárgyalt igék felszólító módját.

7. Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igék felszólító módjában is *j > gy* affrikálódás történt (vö.: PAPP I.: i. m. 35). Vizsgált nyelvemlékünkben az *aluszik* csoport (vö.: HORVÁTH: MNyTK. 61. sz. 3) tagjai közül az *alszik*, *fekszik* és *nyugszik* fordul elő. Az *alszik* és *fekszik* igék felszólító módú alakjaira intervokális helyzetben csak rövid *gy-s* adataink vannak: *alugyanak* (65, 103); *alugyek* (11, 12, 15, 26, 43, 62, 373, 380); *fekwgýenek* (103); *fekwgýek* (99, 100, 259, 277, 291, 312, 358, 363, 376). A *nyugszik* igére három adatunk van, mindháromban kettőzött *ggy* szerepel: *Njugoggýek* (12, 127); *njugoggýek* (15). Mi az oka, hogy a *nyugszik* eltér a másik kettőtől? SIMONYI az *alszik* és *fekszik* igék *d* elemét a *nyugszik* ige analógiás hatásában keresi, kimutatja, hogy a *nyugszik* *d-s* változatára már a XVI. században bőven van példa, viszont a másik két ige *d-s* alakjai ritkábban és főleg később fordulnak elő (Nyr. 43: 414-6). HORVÁTH KÁROLY is megállapítja, hogy a *d-s* alakok „nem egyenletesen fordulnak elő az *aluszik*-csoport igéin belül” (i. m. 22). Szerinte az, hogy a „*nyugszik*-nak több *d-s* alakja van, nem döntő érv, ennek csak az az oka, hogy a *nyugszik* jóval többször fordul elő kódexeinkben, mint akár az *alszik*, akár a *fekszik*” (i. m. 23). A felszólító módú alakok alapján úgy látszik, mégis eltér a *nyugszik* a többiektől, feltehető tehát, hogy alakulása más úton történt.

Az *alszik*, *fekszik* igék felszólító módjában végbement a *gy* geminálódása. Itt nyilván analógiás folyamatról van szó. Hathatott ezekre a *nyugszik* ige, de hathattak a *-kod/-ked/-köd* képzős igék is (vö.: HORVÁTH, i. m. 23-4), amelyek kódexünkben kettőzött *ggy*-vel találhatók. Pl.: *chelekéggyied* (51, 515); *chýelekéggyiek* (34, 279); *chýelekeoggýel* (94, 274, 594); *newekéggyiek* (579); *Newekeoggýek* (449); *zywarkoggýek* (394). A folyamat sokáig tarthatott, mert századunk elején is közöltek nyelvjárásainkból rövid *gy-s* adatokat (vö.: HORVÁTH, i. m. 6, 9-10; CSÜRY: MNy. 28: 154). S még ma is gyakori a rövid *gy-s* alak a borsavölgyi nyelvjárásban az *alkuszik*, *alszik*, *fekszik*, *haragszik* igék ragozási rendszerében. Viszont a *verekedik* és *veszekedik* igék felszólító alakjai csak hosszú *ggy*-vel fordulnak elő (MÁRTON GYULA, A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. NytudÉrt. 32. sz. 49-51).

8. A *-j* módjel az *s*, *sz* *z* végű igék felszólító módjában teljesen hasonul a tövégi mássalhangzóhoz (vö.: PAPP: MNyj. 4: 32). Ezekhez még hozzávehetjük az *ny* és a *gy* végű igéket (*hány*, *hagy* stb.), hisz végeredményben ezekben is teljes hasonulás áll be. Kódexünk nyelvjárásában feltehetőleg a szóvégi *ly*-hez szintén hasonult a *-j* módjel. Sajnos, azonban a *folyik* ige megfelelő alakjára nem találtunk adatot. A teljes hasonulás eredménye szó belsejében, intervokális helyzetben *k i v é t e l n é l k ü l g e m i n á l t* mássalhangzó, a szavak végén azonban itt is rövid hang van. Úgy látszik, szóvégi helyzetben a teljes hasonulás esetében sem ment még végbe a nyúlás. Az is kétséges, hogy hangzóközi helyzetben lehet-e egyáltalán a *-j* összeolvadása és teljes hasonulásának alakulása közé egyenlőségjelet tenni. BENKŐ írja: „Az elméleti fonetika nézőpontjából úgy látszik, hogy két rövid mássalhangzó összeolvadásából vagy teljes hasonulásából minden esetben geminátának kell alakulnia, amennyiben a hangzóközi helyzet fönnáll” (NytudÉrt. 6. sz. 39). Ezt, amint láttuk, ő maga is kétségbe vonja, a palatalizáció szerinte is eredményezhet rövid hangot (uo.), de a tétel az elméleti fonetika részéről is megvizsgálandó. Adataink a teljes hasonulás jelölésében nem ingadoznak intervokális helyzetben mindig geminátát mutatnak. Ebből talán levonható az a

következtetés, hogy ebben a helyzetben a teljes hasonulás eredménye mindig *g e m i n á t a*, a *-j* összeolvadásának eredménye bizonyos nyelvjárásokban viszont rövid palatális hang. Pl.: intervokális helyzetben *aranjózzad* (284), *criftelyézzed* (267) *ehézzek* (127); *ehézzenek* (264); *fézzed* (64, 78, 553); *feozzed* (98, 446); *huddozzék* (299); *koevetkeozzék* (28); *kéwetkeozzenek* (47); *Nezzén* (34); *oltalmazzon* (515); *megh eorizzed* (449); *énteozzed* (262); *eottézzed* (24, 26); *porozzad* (409); *zérézzén* (50); *megh tartozzal* (78); *valtozzék* (71, 293, 403); *verytézzék* (473); *affon* (317); *el effek* (95); *gyakdoffad* (274); *moffa megh* (105); *moffad* (18, 51, 78, 106, 132); *haggjad* (51, 291, 517, 539, 554); *hannjad* (406); szó végén mássalhangzó előtt *fész joI* (406); *fész megh* (7, 64, 129, 260, 525); *fész mezeth* (120); *hamoz megh* (9); *hoz feol* (138); *Fechke fjakat keres, vagd* (38); *Bak mayath keres, fwffed* (80); *mof megh* (71, 406); *ne hagj, foha* (37); *hanj bele* (254); *hanj vjragot bele* (403); szó végén magánhangzó előtt: *fész eo3we* (114, 144); *feo3 eo3we* (9); *Fész arpa...* (107); *rakoth keres, awagy* (18); *hagy egy* (297); *hanj elézér* (261).

9. Ma a *j*-re végződő igéknél a módjel a tővégi mássalhangzó nyúlását, illetőleg geminálódását idézi elő. Nyelvemlékünkben a *váj* igére találunk példát. Sajnos, azonban, csak szóvégi helyzetben levő felszólító módjeles adatunk van. Itt még rövid *j*-t találunk mind mássalhangzó, mind magánhangzó előtt: *vaj ky* (94); *vaj megh* (25); *vaj egy teglat fel* (109); *vaj vgy megh* (259); *vaj egy lykat* (408). Az előző fejezet tanúsága szerint intervokális helyzetben valószínűleg kettőzött *jj* volt az Orvosi könyv nyelvjárásában.

10. A *t* végű igék felszólító módja háromféleképpen alakul: az *szt*, *st* végű igéknél a *t* eltűnik, és *ssz*, illetőleg *ss* található helyette; ha a *t* előtt rövid magánhangzó áll, akkor a *t* helyén *ss* hang lép fel; ha pedig mássalhangzó vagy hosszú magánhangzó előzi meg, akkor *cs*, illetőleg *ccs* jelentkezik a *t* helyén (vö.: PAPP I.: MNyj. 4: 32). A harmadik csoportból kivétel a *lát* és a *bocsát* ige, mert ezekben, noha hosszú magánhangzó van a *t* előtt, mégis kettős *ss* lesz felszólító módú alakjukban.

Adataink között *st* végű igére nem találtunk példát, viszont az *szt* végűek közül elég sok fordul elő. Szó belsejében, intervokális helyzetben hosszú *ssz*, szó végén viszont rövid *sz* van. Pl.: *fèreozzed* (39); *fèrezzed* (298, 403); *feorézzed* (50, 284); *olwazzon*, (363); *ragazzad* (123); *be tapazzad* (405); *ragaz Egj...* (31); *ragaz egy* (258); *akaz feol* (317); *fonnjas megh* (35, 42); *olwaz megh* (277, 294, 515, 556); *olwaz megh* (276); *olwaz vjazt* (114); *zara3 megh* (105).

Ha a *t* végű igében a *t* elemet mássalhangzó vagy *i*-s diftongus előzi meg, akkor a módjel rövid *cs* hanggá olvad össze mind szó közben, mind szó végén. A *cs* hangot szó belsejében igen változatosan jelöli Lencsés: *ch*, *chi*, *chj*, *cj*, *c3*, szó végén viszont főképpen csak a *ch* fordul elő, de néha találkozunk a *c3* betűvel is. Pl.: szó belsejében: *erchjed* (46, 472); *hynchéd* (79, 119, 262, 472); *hynchjed* (107, 271); *hyncjed* (276, 410, 565); *hynczed* (409); *hynchén* (13); *marchjad* (8, 276, 554); *tarcha* (18, 106); *tarchad* (24, 104); *tarchia* (107); *tarchja* (61, 107, 407); *tarchyak* (37); *télched* (73, 85); *télchjed* (57, 97, 403, 578); *feleycje* (517); *hwjched* 'hütsed' (612); *megh vjchjad* 'megújítsad' (8, 281, 395); *vjchad* (392, 409); szó végén: *chjéppen* (70, 94, 471); *hynch* (9, 259); *hync3* (450); *march* (71, 99, 273, 530); *olch* (116, 554); *ronch* (405); *arch* (112, 123, 126); *télch* (86, 115, 407); *hwjch* (631).

Ha a *t* előtt hosszú magánhangzó van, akkor szó belsejében magánhangzók között részben hosszú, részben pedig rövid affrikátát találunk. Szó végén ekkor is következetesen rövid *cs* van minden helyzetben. A hosszú *ccs* hangot a *c* elem kettőzésével jelöli a szerző: *cch, cchÿ, ccÿ, ccz*. Pl.: szó belsejében intervokális helyzetben gemináta *ccs*: *burÿcchad* (396); *edÿfÿcched* (14); *elegÿcched* (35, 107, 135); *elegÿcczed* (79); *erÿffÿcchÿek* (31); *gyogÿcchad* (554); *hewÿccÿe* (371); *hewÿcchenek* (391); *hÿwÿcchÿe* (516); *ÿndÿccha* (26); *ÿndichÿak* (274); *melegÿcched* (29); *melegÿcchÿed* (407); *merÿcche* (61); *zelÿfÿcched* (51); *zorÿcchÿa* (36); *tÿztÿcchÿad* (18, 110); *wrefÿcched* (516); rövid *cs*: *elegÿched* (42, 67, 126, 273, 297, 517); *elegÿczÿed* (69); *gÿwchÿÿen* (289); *melegÿched* (275); *melegÿchek* (31). A viszonylag nagyszámú példa itt is a kiejtés ingadozására enged következtetni. Szó végén magánhangzó előtt: *elegÿch abban* (76); *elegÿch az* (16); *elegÿch egy* (103); *elegÿch el* (258); *elegÿcz eo3we* (106); *elegÿch e3we* (116, 258); *elegÿch eo3we* (122, 446); *tÿztÿch es* (405); szó végén mássalhangzó előtt: *burÿch megh* (357); *elegÿch castoreumoth* (46); *elegÿch hozza* (225); *elegÿch keozÿben* (65); *elegÿch vÿzben* (621); *gÿwch megh* (74); *hafÿch kettÿ* (291); *hewÿch megh* (405); *hewÿch io...* (259); *lagÿcz megh* (394); *lapÿch megh* (139, 255); *melegÿch megh* (102, 253); *tÿztÿch megh* (77, 86); *twzefÿch megh* (116, 258, 260).

Olyan *t* végű ige, amelynek *t* elemét rövid magánhangzó előzi meg, sok van, hisz ebbe a csoportba tartozik minden *-t; -at/-et, -tat/-tet; -hat/-het; -gat/-get* képzős ige. Ide tartozik még kivételesen a *bocsát* és a *lát* ige is. Ezeknél felszólító módban magánhangzóközi helyzetben kettős *ss*, szó végén pedig rövid *s* jelentkezik kódexünkben a *t* hang helyén. Pl.: szó belsejében intervokális helyzetben: *chÿÿepÿgeffed* (471); *egetheffÿen* (457); *ehÿzteffe* (43, 278); *erteffek* ‘érintsek’ (38); *fekteffed* (33); *e3we forradhaffon* (279); *halgaffon* (127); *halogaffad* (32); *hegedwlteffÿen* (23); *hozahaffad* (278); *illeffed* (299); *keneffed* (140, 403); *kewergeffed* (119); *kÿffed* (12, 74, 101, 266, 525); *leheffÿen* (42); *meheffÿen* (89, 252, 271, 515); *meffed* (122); *meffÿen* (318); *nyelheffÿen* (130); *ozlaffa* (44); *ozlaffek* (31); *fwffed* (80); *tawoztaffa* (37, 59); *tawoztaffanak* (57); *tawoztaffon* (23, 26, 57, 59); *temeffed* (41); *tÿrleffe* (517); *tÿrwlteffed* (403); *twrteffe* (57); *wlteffed* (50, 262, 276, 277); *wffÿen* (471); *vagdaltaffad* (45); *veffed* (24, 80); *veteffenek* (53); *vonattaffek* (61); *bochÿaffa* (262); *bocÿaffad* (85, 92, 93, 145); *laffad* (93); szó végén magánhangzó előtt: *a3tas, awagy* (13); *a3tas abban* (407); *chÿepeges az* (9); *chÿnaltas olajÿth* (292); *chÿnaltas onbol* (98); *Keres egÿ* (97); *eos eczetÿth* (112); *ragas enheÿra* (261); *zagoltas, es* (356); *fÿes arra* (127); *ves egÿ* (13); *ves annÿ* (257); *bocÿas az* (67, 74, 78); *bochÿas az* (69); szó végén mássalhangzó előtt: *a3tas megh* (9, 35, 255, 290); *chÿnaltas mondola* (261); *eges megh* (38, 253, 408); *forras fÿel* (254, 260); *hanÿas keoppÿÿeoketh* (51); *kÿs rea* (130); *mef kettÿ* (36); *fws bele* (254); *fws megh* (69, 139, 257, 275); *fws pogachÿat* (258, 259); *zagoltas vele* (619); *zakas kettÿ* (411); *wf tÿkmonÿath* (258); *wttes kÿzÿben* (261); *vef bele* (12, 294); *vef borban* (79); *vef Mezben* (93); *vÿtes be* (516); *bochÿas fÿel* (5); *bochÿas keth* (94); *bocÿas melegÿen* (92).

11. Ma látszólag Ø fokú módjel van a második személyű rövid, tárgyass felszólitó alakokban (*várd*). Ezek kialakulására vonatkozólag megoszlanak a vélemények. HORGER úgy véli, hogy a hosszabb *várjad* az eredetibb, és analógiás hatás következtében, mégpedig a módjel nélküli, alanyi ragozású *vár* ‘várj’ mintájára jött létre a rövidebb forma (Mlgerag. 121-3; vö.: PAPP I.: i. m. 27). BÁRCZI szerint a *várd* a régibb (MNY. 46: 361), bár újabban már ő sem állítja ezt minden kétséget kizáróan (MNY. 53: 121-2). Ha kódexünk idevágó adatait megvizsgáljuk azt tapasztaljuk hogy azok különféleképpen viselkednek. Először is két nagy csoportot különíthetünk el: az egyikbe soroljuk azokat az igéket, amelyekben ma látszólag nincs nyoma a *-j* módjelnak, a másik csoportba azokat, amelyekben a mai nyelvérzék is kielemezheti a felszólitó módjelét.

Előbb talán azokat az igéket vizsgáljuk meg, amelyeknek második személyű rövid, felszólitó módú alakjában is felismerhető a *-j* módjel nyoma. Kétségkívül ide tartoznak a *t* végű igék. Amint láttuk, ezekben a *t* szóvég és a *-j* módjel egyesüléséből *ss*, *ssz*, *cs* ~ *ccs* áll elő. Ha nem lenne ebben az alakban *-j* módjel, akkor a köznyelvben a *-d* rag előtt a *t* zöngésült változatának kellene állnia, tehát: *tanídd*, *ködd*, illetőleg *ejd* stb. formák lennének, mint ahogy vannak is ilyenek a nyelvjárásokban. Ezek azonban nem ősiel, hanem újabb, nyilván analógiás alakulatok (vö.: HORGER: Mlgerag. 122; BÁRCZI: MNY. 53: 122). Ezzel szemben a köznyelvben mindmáig fennmaradt az az állapot, amelyet nyelvemlékünkben is tapasztalunk, hogy a *-d* előtt *s*, *sz*, illetőleg *cs* hang van. Az *s*, *sz*, *cs* elem pedig csak a *taníccs*, *köss*, *akassz* stb. alanyi ragozású alakokban jöhetett létre. Megjegyezzük, hogy az *szt* végűeknél elképzelhető pl. *akaszt* + *d* > *akaszd* fejlődés is, de a *t* végű igék másik két csoportja ennek ellene mond. A szóvégi *ccs*, *ss*, *ssz* feltehetőleg eredetileg rövid volt, de a rövidülés az utána következő *-d* hatására amúgy is végbement volna. Pl.: *elegycd* (7, 80, 264, 449); *elegychd* (86); *elegyczd* (58, 89, 92); *hafycd* (64); *hewycd* (259); *melegycd* (9, 86); *pjrycd* (253); *tjztycd* (73, 78, 136, 297); *aztafd* (7); *aztazd* (260); *bochjafd* (35, 79, 113, 264); *chyepegezd* (77); *chjorgafd* (100); *egefd* (95, 107, 116); *eltefd* (274); *futaafd* ‘fűjtasd’ (89); *hafogafd* (86); *kenefd* (141); *kēfd* (18, 72, 111); *mesfd* (89, 114, 140); *nyjfd* (19, 87, 264); *ēfd* (262, 407); *fwfd* (37, 113, 286, 409); *zjtafd* (6, 19, 102); *zēdefd* (525); *tartaafd* (115); *tēltefd* (407); *wltefd* (262, 289); *wtegezd* (71); *wtegefd* (409); *vonaafd* (298); *vefd* (50, 105, 286); *erezd* (89); *fonnaazd* (15, 284); *fozd* (254); *fērēzd* (265, 400); *olwazd* (50, 88, 272, 404); *zakaazd* (64); *zaraazd* (51, 117, 253, 260); *tapaazd* (89).

Felmerül a kérdés, hogy a másik csoport tagjaiból valóban nem elemezhető-e ki a *-j* módjel nyoma. Ide tartoznak először is azok az igék, amelyeknek szóvégi mássalhangzójával a *-j* módjel teljesen hasonul, az *s*, *sz*, *z*, *gy*, *ny* végűek. Pl.: *afd* (70, 294); *kerefd* (15); *moafd* (95, 120, 407); *fēzd* (112, 119, 266, 515); *hamozd* (37, 128, 255); *crjfteleoazd* (260, 267); *olajozd* (260); *ēttēzd* (18); *soafd* (86, 296); *zērēzd* (282). Vajon valóban nincs meg ezekben az igékben a módjel? Meglétét nehéz lenne mereven állítani vagy tagadni, mert a *-j* teljesen hasonulhatott a tövégi mássalhangzóhoz, s érthető módon a hasonulás *d* előtti helyzetben a mai köznyelvben is rövid mássalhangzó formájában jelentkezik. Nyelvemlékünkben és egyes mai nyelvjárásokban is a *gy* és *ny* végű igéknél a *-d* hatására még *d e p a l a t a l i z á c i ó* is fellépett. A *hand* (114, 400) adat *hánd*-nak olvasható, és a *hagyd* is depalatalizált alakban fordul elő: *had megh hwnj* (92, 402, 473); *had nytwa* (98); *had rajta* (286); *had azon módon* (517); *had oth* (25, 260, 264, 448); *had vgy* (265).

Hasonló a helyzet a *j*-re végződő igéknél pl.: *vajd kj* (89, 259, 408, 474). Itt is meglehet a módjel, de a *-d* hatására rövid *-j*-vé lett.

A *d*, *n*, *l* végű ige- és igetövek végső mássalhangzójával a *-j* módjel összeolvadt. Lehet-e ezeknek rövid második személyű alakjában a *-j* módjelnak nyoma? A *d* végű ige- és igetövek rövidebb formájára számos adat van nyelvemlékünkben. Pl.: *ad be* (265); *ad megh énnj* (105, 296, 275, 641); *ad nekj* (35); *ad azt* (135, 254, 280); *ad énnj* (20); *féd be* (92, 584); *zéd feol* (448); *zéd kj* (406, 450, 610); *zéd megh* (70); *zéd le* (403). Hogy állhatnak elő ezek a formák? Véleményünk szerint itt a *hagyd > hadd*-hoz hasonló *agyd > add* hangfejlődésről lehet szó. Ugyanez a fejlődés végbemehetett az *l*-re és *n*-re végződő tövekben is, a *-j* hatására létrejött palatális mássalhangzó *-d* előtti helyzetben depalatizálódott. Pl.: *azald* (112, 126, 289); *Beretwald* (28); *chýnald* (41, 71, 473, 515); *emeld* (127); *fýrkald* (112); *forrald* (50, 94, 255); *fwftéld* (117); *heald* (300); *meteld* (91, 281, 553); *mýweld* (62); *morfold* (258); *Nýeld* (124, 140); *parold* (35, 255); *Pérkæld* (253); *purgald* (445); *szældeld* (282); *zýtdald* (252, 448, 516); *týmporald* (38, 81, 448); *told* (42, 73); *têrêld* (45, 101, 113); *kend* (66, 121, 259); *vond* (134).

Számos példánk van az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékre: *éd megh* (144); *eod megh* (140); *yd megh* (140, 144, 145, 147); *téd alab* (400); *téd azt* (271, 286); *téd be* (572); *téd bele* (36, 409); *téd Borban* (124); *téd el* (634); *téd rea* (5, 117, 273, 595); *téd wegben* (92); *zeod az* (45); *véd el* (63, 71, 610); *veod el* (450); *véd fél* (641); *véd ky* (35, 260, 400, 565); *véd Langyath* (403); *véd mjnd* (272); *véd vereth* (554). Itt is elképzelhető *tegyd > tedd*-féle változás (vö.: PAPP I.: i. m. 27), de nem hagyható figyelmen kívül természetesen a *d* végű ige- és igetövek analógiája sem. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igékre szintén ez a fejlődés vonatkozatható.

Van még adatunk más *v* tövű igékre is. Pl.: *fud az Orban* (95, 97, 99); *fud fél* (100); *fud be* (130, 273); *fud rea* (127); *lwd megh* (37). Ezekben a rövid *-d*-s forma kialakulása a többiek analógiájára mehetett végbe.

Ezektől eltérő viselkedésű az a csoport, amelynek igeiben az alanyi ragozásban a *-j* megmarad (*várj*), vagy zöngétlenül fordul elő (*rakj*). Ezek második személyű rövid, tárgyas alakját a következőképpen találjuk: *dugd* (94, 99); *faragd* (16, 70, 118); *fogd* (112); *vagd* (38, 121); *njomd* (9, 121); *fachyard* (7, 103, 276, 625); *furd* (89); *gyurd* (255, 408); *habard* (71, 113, 471); *kewerd* (140, 451); *Nýrd* (24, 34); *fodord* (258); *zwrđ* ‘szürd’ (92, 130, 281, 553); *takard* (15, 115, 451, 475); *teord* (18, 79, 294, 447); *vard* ‘varrd’ (253, 292); *ragd* ‘rakd’ (15, 98). Ezek is kialakulhattak hangtani úton. Ha a *-j* módjeles alanyi ragozású második személyhez hozzájárult a *-d* tárgyas rag, akkor a *-j* kiesett, mivel három mássalhangzó került egymás mellé. Ilyen esetekben a második hang kiesése a gyakoribb (Vö.: BÁRCZI, Hangtört.² 140). De meg kell jegyeznünk, hogy az *r* végűeknél teljes hasonulás is végbemehetett: *várj > várr* (vö.: ECKHARDT SÁNDOR: Pais-Eml. 492).

Adatainkból láthatjuk, hogy erőltetés nélkül meg lehet magyarázni a *-j* eltűnését azoknál a csoportoknál is, amelyekben látható nyoma nincs a módjelnak. BÁRCZI az általunk elkülönített módjeles és látszólag nem módjeles csoportok keletkezését különválasztja. A *tekintsd*, *értsd*-féle alakokat másodlagosaknak tekinti. Szerinte ezek úgy keletkeztek, hogy „a nyelvterületnek túlnyomó részén a *t* tövű igéknél tárgyas igeragozású módjeltelen alakja már nagyon korán eltűnt. Amikor aztán az egy időben visszaszorult, majd újból terjedni kezdő *kérd*, *várd* alakok hatására a *tekintsed*, *értsed*-félékhez is rövidebb változatok társultak, a tövű jellegzetes alakulása már nem maradt ki az újításból sem” (MNY. 53:122). Ezek szerint volt egy ősi *kérd*,

várd forma, amely egy időben visszaszorult, majd újból elterjedt; hatott a *t* tövű igékre és létrehozta az *értsd*, *tekintsd*-féle formát. Ez kissé körülményes magyarázat, egyrészt, mert miért szorultak vissza, másrészt a *kérd*, *várd* hatása alapján inkább *tekind* stb. alakok létrejöttét várnánk. Ilyenek újabban keletkeztek (vö.: BÁRCZI: MNy. 53: 122).

Az általunk fentebb említett hangtani fejlődések feltétele az, hogy a *-d* rag az alanyi ragozású, második személyű, módjeles, felszólító alakokhoz járuljon, mégpedig akkor, amikor a módjel után már nem következtet a véghangzó. Megvolt-e ennek a lehetősége? Véleményünk szerint igen. BÁRCZI GÉZA kimutatja, hogy a tárgyas ragozás használatában a XV. századtól kezdve a maihoz viszonyítva eltérések mutatkoznak, amelyek különféleképpen keletkeztek. Az eltérő szerkesztésmódok között sokáig tartó harc volt, amelyek hosszan tartó használatbeli ingadozásokhoz vezettek. Ilyen eltérések és ingadozások nyomai a nyelvjárásokban máig is tapasztalhatók (vö.: MNy. 54: 257-70; Pais-Eml. 206-14). Eltérés mutatkozik a tárgyas ragozás felszólító módjának második személyében; az alanyi ragozású felszólító módú alakok tárgyas funkcióban fordulnak elő. Sok adat van a *t* végű igék egyik csoportjára, a *t + j > cs ~ ccs* típusúakra. BÁRCZI ezekre a kódexekből hoz példákat (MNy. 54: 262-3), de az általunk vizsgált Orvosi könyvben a ritkább *-d* ragos rövid alakok mellett több száz idevágó adatot találunk. Pl.: „*Borjch be az fejedet*” (103); „*fachjard kj az leweth, elegjch eo3we* teorét Jaffranjal” (75); „Malwanak *magvath teord* es vérés Borban *elegjch megh*” (134); „fenjw fanak *gywmelchet tērd megh elegjch ē3we* Mezzel” (280); „*elegjch* abban az vjzben *az porth*” (448); „*elegjch* hozza *az kenēfēt*” (474); „es *az berzamokat* vgj *elegjch* bele” (541); „reggel o3ton n3jd feol *az fwledet, fordjch ala, az rwtfagoth tjztych kj*” (87); „*az zēmnek heat fordjch* feol” (82); „*gywch megh az eggjket*” (285); „*az kezeth hajch* be fele” (595); „Szederj fa gyēkerenek feoljē *heat hanch le*” (266); „*hajjch kj az kenjerbēl az wegēth*” (403); „*Az keolyket az* hafa felēl *hajjch megh*” (37); „*Az Ifjopnak vjragath tērd megh*, es *az mo3as vthan h3ynch az Nyelwre*” (122); „*h3ynch megh hamuwal az fejēketh*” (274); „ad *megh 3nn3a*, es *kezērych az okada3ra*” (620); „*az T3kmon3yath...*, *hamozd megh* es *lapjch 3ol megh*” (128); *az k3ys v3odnak vegeth march* bele” (97); „*ez Spong3yath march* meleg *h v3zbe*” (19); „*Parhagymanak kj fachjart leweth melegjch megh*” (87); „*mo3anch meg az nyelw ch3yapoth*” (127); „*N3ywch be* za3aban *az hwelk, v3odath*” (594); „*az labodat n3ywch az* oldala melle” (595); *ezth olch megh borban*” (117); „*Az Arwa ch3yalāt[h] ronch megh*” (101); „*d3jot veg3, tērd megh Ees tjztych kj az Bel3yth, valamen3re ronch megh*” (258); „*azth tarch* Egetēth borban” (91); „*ezēket, tarch* abban *kylenczed napigh*” (450); „*tac3 fēl az za3adat*” (115); „*ijmeth azon v3zeth tēlch feol*” (98); „*az f3yge leweth tēlch rea*” (286); „es annak a *leweth tēlch* egy kadba” (402); „*az3al teolch megh az Malac3oth*” (409); „*Az maf3kat is twzef3ch megh*” (286); „*Kēkennek gyēkerenek fēljē heat tjztych megh*” (121); „*tjztych megh az* magwatul *ezēket*” (297) stb.

BÁRCZI ezeket a *-d-s* alakokból hangtani úton vezeti le (hasonlóképpen: SIMONYI, TMNy. 607; HORGER, MIgerag. 71; UÓ, Mnyelvj. 153). Szerinte a *várd*, *kérd* mintájára létrejött *tekintsd*-félékben, ha utánuk mássalhangzóval kezdődő szó állt, *h á r m a s*, esetleg *n é g y e s* mássalhangzó-torlódás keletkezett, s a torlódás a *-d* kiesésével bomlott fel (MNy. 54: 262). Később a *-d* nélküli alak elterjedt, s olyankor is előfordult, amikor az utána következő szó magánhangzóval kezdődött (uo.).

Véleményünk szerint ezek a *-d* toldalék nélküli tárgyias alakok nem a *-d* ragosakból jöttek létre, hanem ezek is, mint a BÁRCZI által megvizsgált többi esetek, a talán nyelvjárási megoszlásban egymás mellett élő eltérő szerkesztési módok harcának, ingadozásának következtében keletkeztek. Ilyen példákat nemcsak a *t* végű igékre, hanem másokra is találunk már a XV. században. BÁRCZI pl. a *csudál* és a *hallgat* igére hoz adatot, s az adott mondatban levő alanyi alakjuknak magyarázatát a mai jelentésüktől való eltérésben keresi. Pl.: JókK. 10: „Es azért *neczudal* ha nem zolhatot te neked”; GuaryK. 6: „*halgas* íol hozaia mel’ atkozot bín legon ez gonoz ragalmassag”. Ugyancsak előfordul az *ad* ige is ilyen használatban: FestK. 50: „*agy* nekevnk... the *kegyelmessegednek beewsegeth*”. Másrészt BÁRCZI megállapítja, hogy a XV. században a *d*-tlen változatok csak mássalhangzó előtt fordulnak elő (MNY. 54: 262), de az Apor-kódexből már magánhangzó előtti helyzetben idézhetjük: 128: „te neuednek *ag a diczo-seget*”.

A XV. századi nyelvemlékeinkben tapasztalható ingadozás alapján feltehető, hogy a nyelvjárásokban korábban is eltérés mutatkozott a tárgyias ragozás fejlettségében, használatában. Egymás mellett éltek a felszólító módban tárgyias és alanyi igealakok tárgyias funkcióban, a *várj*, *hallgass* stb. formák tárgyias szerepben is állhattak. Idővel azonban a beszélők szükségét érezték annak, hogy itt is megkülönböztessék a tárgyias változatot, a régebbi *várjad*, *hallgassad* mellé megteremtették a *várjd*, *hallgassd* stb. formát úgy, hogy a módjel után közvetlenül kitették a *-d* ragot.

Legrégibb szövegemlékeinkben nem fordulnak elő a rövid, második személyű alakok, ez természetesen nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem is éltek akkor. Első kódexünkben, a Jókai-kódexben azonban már a nagyszámú hosszabb forma mellett találunk néhány rövidet is. Pl.: 47: *add ennekem*, 127: *akard* (háromszor); 6: *faruldel* ‘s áruld el’; 141: *tedel*; 127: *ved*; 143: *vydel*. Itt már együtt találunk több különbözőképpen létrejött rövid változatot. Ebből következik, hogy ezek kialakulása a XIV. században már megkezdődött. Felvetődik a kérdés, vajon mi az oka, hogy a *tekints*-félék legtovább élnek tárgyias funkcióban? Véleményünk szerint a hangtani helyzet, a mássalhangzó-torlódás, amely sokáig gátolta a *-d* állandósulását.

A *t* végű igék felszólító módjához¹³

1. Leíró nyelvtanainknak általánosan ismert megállapítása, hogy a *t* végű igék felszólító módja háromféleképpen alakul. 1. Az *st* és *szt* végűeknél a *t* kiesik, és a módjel teljesen hasonul a tövégi mássalhangzóhoz: *fessen, válasszon*. Ez lehetett különben történeti fejlődésük útja is (vö. PAPP ISTVÁN: MNyj. 4: 32-3). 2. Ha a szóvégi *t* előtt egyéb mássalhangzó van, akkor a *t* + *j* összeolvadásának eredménye *cs* lesz: *tarcson*. Hasonló a helyzet, ha a *t* előtt hosszú magánhangzó áll: *hűccsön*, itt azonban már vannak kivételek. 3. Ha viszont a szóvégi *t* hangot rövid magánhangzó előzi meg, akkor a *t* + *j*-ből mindenkor *ss* lesz: *vessen*.

Felvetődik a kérdés, hogy melyek azok a hosszú magánhangzó + *t* végű igék, amelyeknek a felszólító módjában kivételszerűen nem *ccs*, hanem *ss* jelentkezik. Erre pontosan válaszolni eddig nemigen lehetett. Az idevágó nyelvészeti irodalomban ilyen megfogalmazásokkal találkozunk: „néhány hosszú magánhangzó + *t* végű fő is idetartozik: *lát : láss*” (MNyj. 4: 32); A Magyar helyesírás szabályainak a 10. kiadása a *lát* és a *bocsát* igét mondja kivételnek (92. §); LOTZ JÁNOS a *lát*, *bocsát* és a *lót-* (*lót-fut*) szavakat sorolja ide (American Studies in Uralic Linguistics 85); és hasonlóképpen jár el a MMNyR. is (I, 490). Van-e több ilyen igénk? Ma már válaszolhatunk erre a kérdésre, mert PAPP FERENC irányításával elkészült, és kéziratban a debreceni egyetemen hozzáférhető a magyar nyelv szavégmutató (a tergo) szótára, amely az ÉrtSz. anyagát foglalja magában. Csupán a *t* végű igéket tartalmazó kötetet kell fellapoznunk, és azonnal megállapíthatjuk, hogy a *bocsát*, *lát* és a *lót* szavakon kívül több ide tartozó igénk az ÉrtSz. által felölelt szókincsben nincs. Nem valószínű, hogy a nyelvjárásokból több hasonló előkerüljön.

2. Mi lehet e kivételnek az oka? Ha már kezünkbe vettük a szavégmutató szótárt, keressünk benne tovább, nézzük meg, nem segíthet-e bennünket ennek a problémának a megoldásában is! Ha együtt látunk nagy mennyiségű *t* végű igét, hátha magától is kínálkozik valamilyen magyarázat felszólító módjuknak alakulására vonatkozóan.

A leíró nyelvtanból tudjuk, hogy ma a hosszú magánhangzó + *t* végű igék a felszólító módban úgy viselkednek, mint a mássalhangzó + *t* végűek. Most már az is ismeretes, hogy csak 3 kivételes szó van. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok az igék, amelyekben a *t* előtt hosszú magánhangzó áll! A szavégmutató szótár lapozgatása közben azonnal szemünkbe tűnik, hogy ezek nagy részét az *-ít* képzős igék alkotják. Összesen 490 *-ít* képzős ige van a szótárban, de ebben a számban nincsenek benne az igekötős változataik. Ehhez a mennyiséghez képest elenyésző a többi hosszú magánhangzó + *t* végűek száma, mindössze 11. A 11 ige a következő: *alít, bocsát, düít, fűt, hűt, műt, lát, lót, szít, tát* és *vét*. Emeljük ki közülük a 3 kivételt (*bocsát, lát, lót*), nem marad csak 8. De az ÉrtSz. által elavultnak jelzett *alít* ‘vél, hisz, gondol valamit’ igét legfeljebb csak mai nyelvérzékünk tekintheti tőszónak, mert eredetileg ez is *-ít* képzős (vö. EtSz.; MNyj. 31: 42-6). Így mindössze 7 hosszú magánhangzó + *t* végű igénk marad az *-ít* képzősökön kívül, amelyekben a *t* + *j* eredménye *ccs* lesz: *dűt, fűt, hűt, műt, szít, tát* és *vét*. Csupán a szavégmutató szótár számadatai alapján azonnal feltehető tehát, hogy a hosszú magánhangzó + *t* végű igék felszólító módjának alakulásában elsősorban az *-ít* képzős igék játszottak fontos szerepet.

¹³ Megjelent a Magyar Nyelv 63: 194-6. lapján.

Miért viselkednek az *-ít* képzős igék úgy, mint a mássalhangzó + *t* végűek? Nyilván azért, mert korábban azok is mássalhangzó + *t* végű szavak voltak. A képző ugyanis finnugor **kt*-ből $\chi t > \acute{\chi} t > -\acute{i}t$ változáson ment keresztül, majd a tövégi vokálissal diftongust alkotott, és a kettőshangzó később palatalis hosszú magánhangzóvá változott (vö. D. BARTHA, Szóképz. 44). A *cs*-s ejtismód még akkor kialakulhatott, amikor a képző első eleme mássalhangzó vagy *i* félhangzó volt. Például: FestK. 69: *sokasyhch megh*, 60: *Segeych*, GuaryK. 103: *zabadoyča, zabadeyč meg*. Megjegyezzük, hogy az *-ít* képzős igék nemcsak a felszólító módjukban viselkednek a mássalhangzó + *t* végűekhez hasonlóan, hanem a képző utáni „kötőhangzó” használatában is (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Tanítani - tanítani: MNyj. 4: 37-48).

3. De vizsgáljuk meg közelebbről a megmaradt 7 hosszú magánhangzó + *t* végű igét! BÁRCZI GÉZA a nyelvtörténeti adatok alapján rámutat, hogy a *fűt* *t* eleme előtt volt egy csökkentett nyomatékú magánhangzó (MNy. 53: 127). A *hűt* szó adataiból valószínűnek látszik, hogy az *-ít* képzőt kell benne keresnünk: *hyvõiteziem, hüvétem, hivétem, meghivejt, meghüvít* (NySz.), *hwyched* (OrvK. 612), *hwych* (OrvK. 631). A *dűt* ige előzménye *dõjt ~ düjt* volt: *eldeyt, duytet, dôjté* stb. (NySz.). Ez az alak valószínűleg analogikusan keletkezett a *dõl ~ dül* mellé a *gyúl ~ gyújt, nyúl~nyújt, gyűl ~ gyűjt* stb. mintájára (vö. BABOSS R. ERNŐ: MNy. 34: 225). Hasonló adatokat tudunk idézni a *szít* igére is: *szíjtana, szíjtnak, szíjtás* (NySz.). Tehát mind a 4 itt tárgyalt igenek a múltjában volt egy olyan stádium, amikor a *t* előtt *j* (*i*) volt (*fújt, düjt, hűjt, szíjt*), és ez a formájuk megegyezett az *-ít* képzős igék egykori alakjával. Így érthető, hogy a felszólító módjuk is azokéhoz hasonlóan fejlődött.

Ezek után már csak 3 *t* végű ige maradt (*műt, tát, vét*), amelyeknek a végső mássalhangzója előtt hosszú magánhangzó áll, és a múltjukból sem tudunk kimutatni a *t* előtt mássalhangzót vagy félhangzót. A *műt* igét Bugát Pál alkotta a *fűt* mintájára (vö. Nyr. 82: 395). A szó napjainkban kezd közhasználatúvá válni (vö. KÁLMÁN BÉLA: MNy. 57: 484; NAGY J. BÉLA: MNy. 58: 222; R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. 58: 224). Az ige felszólító módjának alakulása a hasonló, a tőle pusztán egy hangban különböző *dút, fűt, hűt* mintájára történik. Nemrégiben ezt a mondatot hallottuk: „Nem akarom, hogy *megműtsenek*.”

Tát szavunk hangfestő eredetű (vö. BENKŐ: MNy. 50: 257). A NySz. első előfordulását az Apor-kódexből idézi, szerencsénkre ez éppen felszólító módban van: *tassa* (19). Tehát akkor még nem *ccs*-vel, hanem *ss*-sel hangzott. A kódex a *cs* hangot *ch, cz, L* betűkkel jelöli (vö. KNEZSA, HírTört. 108, 111, 124, 129, 133). De a XVI. századtól kezdve már *cs*-s adataink vannak: *Tacz meg, Táts fel, táttuk* (NySz.). Ez a szó a felszólító módban eredetileg úgy viselkedett, mint a rövid magánhangzó + *t* végűek, és csak később történt változás. A változás okát az analógiában kell keresnünk, úgy látszik, erre a hangfestő szóra a többi (*-ít* képzős) hosszú magánhangzó + *t* végű ige könnyen hathatott, talán azért, mert a beszélők expresszívebbnek érezték a *táccsa* változatot.

A *vét* ige ismeretlen eredetű (SzófSz). Miért alakul *ccs*-vel a felszólító módja? Ennek két oka lehet, és ezek talán együttesen hatottak. Egyik az analógia, amely ennél a szónál is érvényre juthatott. A másik ok pedig az, hogy $t + j > ss$ változás esetén egy *véssen*¹⁴ alak jönne létre, amely azonos lenne a *vés* ige felszólító módjával. Tehát a homonimia elkerülésének óhaja is támogathatta a *véccsek, véccsel, véccsen* stb. formák létrejöttét.

¹⁴ Ennek a formának a meglétét cikkem megjelenése után megismert XV. századi adattal tudom igazolni. A Birk-kódexben fordul elő a *veffetok* ‘vétsetek’ (2B/17) szóalak (vö. TESz.).

4. Térjünk vissza most már a 3 „kivétel” -hez! Miért alkotja a felszólító módját *ss*-sel a *bocsát*, *lát* és a *lót* ige? A válasz igen egyszerűnek látszik: azért, mert ezek *t* eleme előtt nem volt mássalhangzó vagy félhangzó. Viszont tudjuk, hogy a *bocsát*-nak ma is él *bocsájt* változata. Kétségtelen azonban, hogy a *bocsájt* újabb alakulat. A szó már a HB.-ben előfordul: *bulscassa*, és ettől kezdve a NySz. több, mint száz adatot hoz rá, és mindössze kettő van közöttük, amelyben a *t* előtt *j* van. Ezek is elég kései adatok, az egyiket Bethlen Miklós önéletírásából, a másikat Gvadányi Józseftől idézi a szótár. Az ige felszólító módú alakjai a NySz.-ban csak *ss*-sel találhatók. Úgy látszik, a későn, csak egyes nyelvjárásokban kialakult *bocsájt* változat nem volt annyira életerős, hogy az ige megszokott felszólító módját meg tudta volna változtatni. Megemlítjük, hogy a *kiált* viszont hozzáidomult a többi *-lt* végű igehez. Ennek a szónak az *l* nélküli, *kaját* formája az eredetibb (vö. MÉSZÖLY: 48: 56), amely a Halotti Beszédben *keassatuk* alakban fordul elő, és ezt általában *keássátuk*-nak olvassák (MNY. 62: 192). Érthető, hogy miután a *kiált* elterjedt, és az *l* nélküli változat a nyelvjárásokba szorult vissza, a szó felszólító módja is a mássalhangzó + *t* végű ige analógiájára alakult. Hasonlóképpen viselkedett az *önt* ige is. Az *n* hiányzott eredetileg a *t* elől (vö. SzófSz.), s akkor a felszólító módja *s*-sel ejtődött: *össed* (NySz.), *eos* ‘önts’ (OrvK.112). Az *n*-s változat kialakulása után természetesen *cs*-vel ejtik az ige felszólító módját.

A *lát* és a *lót* szavakban viszont sohasem volt a *t* előtt mássalhangzó vagy félhangzó, ezek tehát úgy viselkednek, mint a rövid magánhangzó + *t* végűek. Csupán egy kérdés vetődhet fel: az analógia miért nem szüntette meg ezeknek a különállását is. A *lót* esetében nagyon kézenfekvő a válasz. Ez az ige egyedül nemigen fordul elő, általában a *lót-fut* ikerszóban élünk vele. A NySz.-ban is a *fut* ige társaságában találhatjuk. A *lót-fut*-nak a felszólító módja pedig szabályosan *löss-fuss* volt, s ennek az összefüggésnek az erejével az analógia nem vetekedhetett. És miért nem változott meg a *lát* ige felszólító módja? Talán azért, mert gyakran használt, sűrűn előforduló szó, és az analógia, amellyel itt az *-ít* képző mai alakjának kialakulása után számolhatunk nem volt olyan erős, hogy ennek az igenek megszokott felszólító formáit megváltoztassa.

5. Többen hangtani úton próbálták magyarázni a $t + j > cs \sim ss$ változást (a kérdés irodalmát 1. PAPP ISTVÁN: MNYj. 4: 33), legfrissebben BÁRCZI GÉZA fejtette ki ezt az álláspontot. Szerinte a $t + j$ mássalhangzó, illetőleg félhangzó után *cs*-vé, magánhangzó után *ss*-sé alakul (Htört.² 131; MNY. 53: 127). Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy nincs okunk a *t* végű ige együttes vizsgálata után sem más magyarázatra gondolni (másképpen: JUHÁSZ JENŐ: MNY. 34: 211-220; PAPP ISTVÁN: MNYj. 4: 32-4). A *t* végű ige ma használatos felszólító módja tehát a következőképpen alakult ki: 1. Az *st*, *szt* végűeknél a *t* kiesett, és utána teljes hasonulás történt (vö. MNYj. 4: 32-3). 2. Ha a *t* előtt mássalhangzó vagy *í* félhangzó volt, akkor a $t + j$ -ből *cs* lett. Ide tartoztak az *-ít* képzős ige is, ezeknél azonban a szótó és a képző együttes fejlődése következtében előállt a hosszú magánhangzó + *t* végű változat. További végződések hozzájárulása esetén a *cs* két magánhangzó közé került, és megnyúlt: *taniczanak* (NySz.) > *taniccsanak*. A hosszú *ccs* tovább terjedt szóvégi helyzetbe is: *taniccs*. Az *-ít* képzős ige ilyen alakulása azután analógiás változásokra nyújtott alkalmat. Az *-ít* képzős igeeknek más irányú fejlődése is lehetséges volt például HB.: *zoboducha* > nyj. *szabadíjja* (BÁRCZI, Htört.² 131); ez a változat azonban a nyelvjárásokba szorult vissza. 3. Ha a *t* előtt magánhangzó volt (hosszú vagy rövid egyaránt lehetett), akkor a $t + j$ -ből *ss* lett. Az eddigiek szerint a *tát* és a *vét*, illetőleg a *kaját* > *kiált* és az *ött* > *önt* került át a nyelvtörténet során ebből a csoportból az előzőbe, de amint láttuk, ezek átkerülésének is van megfelelő magyarázata.

Végül megállapíthatjuk, hogy a szinkrón vizsgálat által kivételnek minősített három szó, a *bocsát*, *lát* és a *lót* történeti szempontból nem kivétel. Ezeknek az igéknek a felszólító módja egy korábbi szabályos fejlődésnek és állapotnak a maradványa, amelyet a nyelvben állandóan működő különböző irányú analogikus hatások érintetlenül hagytak.

A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben¹⁵

1. A feltételes mód jele a mai magyar nyelvben *-na/-ne, -ná/-né*. A ma már kihalt elbeszélő múltban pedig *-a/-e, -á/-é* volt az időjel. A tárgyas ragozás többes 1. személyében a módjelnek *-nó/-nő*, az időjelnek pedig *-ó/-ő* formája élt. Ezekről eltérő módon alakult az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék folyamatos múltja (*lőn, tőn*) és a feltételes módja (*i+нна, te+nne*). A kutatók nagy része a *-na/-ne, -ná/-né*, valamint az *-a/-e, -á/-é* változatokból a hosszú palatális magánhangzójút, a *-né-t*, illetőleg az *-é-t* tartja eredetibbnek (vö. HORGER, Igerag. 101, 112; BERRÁR, TörtMondt. 23-4; HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 137-8; ISTVÁN PAPP, Unkarin kielen historia 157, 166). Ezek mellé kialakult az illeszkedés révén a *-ná*, illetőleg az *-á*, majd a szóvégi hosszú magánhangzók megrövidülésével létrejött a *-na/-ne* és az *-a/-e* változat.

Újabban BENKŐ LORÁND kiváló, összefoglaló nyelvtörténeti munkájában annak a véleményének ad hangot az elbeszélő múlt jelével kapcsolatban, hogy az *-á* forma kialakulhatott egy *ai > á* fejlődés útján, tehát nem illeszkedés eredményeként is megszülethetett (vö. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei 216). A veláris igék 1. személyében található *-é* (*várék*) jelet pedig a zavaró alaki egybeesés (*ők várák*) kiküszöbölése érdekében keletkező formának tartja, amelynek létrejöttét a feltételes módú *várnék, látnék* alakok párhuzamossága is támogatta (i. m. 217).

Az illeszkedés nélküli *-né* mind a mai napig él az alanyi ragozás 1. személyében a mély és vegyes hangrendű igékben, és ugyancsak előfordul a szabályos ikes ragozás egyes szám 3. személyében: *ő aggódnék*. Hasonló volt a helyzet a folyamatos múltban még a múlt században: *én várék, ő aggódek*. Tehát a módjel sem illeszkedik, és az időjel sem illeszkedett az említett helyeken.

2. A nyelvészek azonban már régen felfigyeltek arra, hogy a XIV. század végén keletkező Jókai-kódexben a mély és vegyes hangrendű ikes igék egyes szám 3. személyében feltételes módban és elbeszélő múltban illeszkedéses alakok fordulnak elő (vö. ZOLNAI, Nyeml. 93; TMNy. 627, 630; MELICH, MNy. 9: 13; HORGER, Igerag. 47-8; BERRÁR, i. m. 23-4; LOTZ JÁNOS, Az igék alakja a Jókai-kódexben 20, 32). Ugyanakkor MELICH (MNy. 9: 13) és HORGER (i. m. 101) azt is állítja, hogy ebben a kódexben az iktelen igék elbeszélő múltjának egyes szám 1. személyében is van illeszkedő adat. Újabban pedig BENKŐ a forrás *mezanyudak* (11B05) és *el aluuak* (78B09) adatairól írja azt, hogy ezek egyes 1. személyű formák (i. m. 217).

Az eltérő nézeteket figyelembe véve valószínűleg nem lesz érdektelen, ha megvizsgáljuk a Jókai-kódex idevágó összes adatát. Amióta elkészült a forrás számítógépes feldolgozása (vö. JAKAB LÁSZLÓ-KISS ANTAL, A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1978.; UŐK, A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása. Debrecen, 1980.) könnyen megkapjuk az összes példát, így pontosan megállapíthatjuk, hogy milyen igékben és milyen helyzetben fordul elő az illeszkedéses változat, valamint azonnal láthatjuk azt is, volt-e ejtésbeli ingadozás a kódex nyelvjárásában. Az összes előforduló adat ismeretében pontosabb választ tudunk adni a vitás kérdésekre.

¹⁵ Megjelent a Magyar Nyelv 78: 297-304. lapján.

Először a feltételes módban álló példákat vegyük szemügyre! A veláris és vegyes hangrendű ikes igék egyes 3. személyében az adatok túlnyomó többségében illeszkedik a módjel, 20 adatból mindössze egyben találunk *-né* formát. A következő igék állnak illeszkedéses alakban: *foházkodik* (kétszer), *hallattatik*, *imádkozik* (háromszor), *irtattatik*, *kínzatik*, *lakozik* (négyszer), *láttatik*, *méltoltatik* (négyszer), *nyugszik* (kétszer). Pl.: *bel ment uolna hogý jóban sokaffagtol hallatattnak* (Codices Hungarici I, 19A10), *mýkoron ymadkoznac romaban* (71B02), *meg kewtelezek ewtet hogý meg mondana: mýre ma zokafnal ynkab kýnztatnak* (30B20), *Azert mýkoron e mondot barat lakoznak hegýek eluewl* (33B13), *Es kewnuezejekuel kerek bodog ferenczett hogý ez mondot fraternak vetket ýrgalmazuan megboczatna Es az vernek folyafat méltoltattnak meg allattny* (34B25), *ewtett hyua hogý az euel ew hazaban nywgonnak* (2A23); *fohazkodnak* (50B26, 68A26), *y madkoznak* (22A04, 71B27), *ýrtattattnak* (71A12), *lakoznak* (55A02, 72A21, 74A01), *lattattnak* (81A06), *méltoltatnak* (67A13, 80B22), *méltoltattnak* (38A17), *nugonnak* (2B08). Az egyetlen nem illeszkedő változat az *alíttatik* szónak megfelelő alakja: *fo kaktol balkatagnak aloytattnek* (1B23).

Az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyére 22 adatunk van. Ebből 20 illeszkedéses a következő szavakban: *csudáلكodik* (kétszer), *elalszik*, *folyamik*, *hívtatik*, *indultatik*, *kimúlik*, *lakozik*, *megadatik*, *megharagszik*, *(meg)hatalmazik* (kétszer), *megiszonyodik* (négyszer), *megmutattatik*, *származik*, *szolgáltatik*, *változtatik*. A két nem illeszkedő példa a *megadatik* és *láttatik* igékben található; a *megadatik* tehát mindkét változatban előfordul. Pl.: *zent fferenc czudalcodak hogý ew mýndenkort ellent felelevala* (17A22), *odozaf vetelutan, nugolomual magat agýba takara es vrban bodogfagoft el aluuak* (78B09), *Az frater lattuan vettkezetýt folyamak boczanattra* (40B11), *zent fferencz ky mulak ez výlagbalol* (72A06), *Es ott lakozak mend az negýuen napon* (14A13), *eletnek es ewdnewffegnek egyetlenbe meg adatak* (80B07), *De az Býro mýkoron ew nagy regulajanac alatyat meg oluaftauolna: ygen meg yzanýudak* (11B05), *De mýkoron, hogý ez ýrtattattnak meg mutattatak lelekben zent fferencznek* (71A12); *czudalkodac* (71A18), *hatalmazak* (77B28), *hyutatak* (30B03), *yndoltatak* (50A09), *megharaguuk* (27B07) *hatalmazak meg* (32A03), *meg ýzanýodak* (64B16, 66B13), *meg yzanýwdak* (6B12), *zarmazak* (77A21), *zolgáltatak* (71B09), *valtoztatak* (27A11). A nem illeszkedő adatok a következők: *es valamyt ennekem tewnek lattatek ennekem kyfdednek* (77B20), *Es legottan meg adatak nekem* (24B04).

Az adatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a feltételes mód és az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyében 24 ikes ige fordul elő forrásunkban. A *lakozik* és *láttatik* mindkét helyen megtalálható. Az előbbinek mind az öt előfordulásában illeszkedik a módjel és az időjel: *lakoznák*, *lakozák*, az utóbbi feltételes módjában van illeszkedés: *láttatnák*, az elbeszélő múltban nincs: *láttaték*. A 24 szóra összesen 42 adatunk van, ebből 39-ben illeszkednek a jelek, háromban nem. A 24 szó közül kettőben mutatkozik ingadozás (*láttatik*, *megadatik*), egyben (*alíttatik*) palatális jel, 21-ben pedig mély hangrendű jel van. Ezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kódex nyelvjárásában főképpen az illeszkedéses formákat használták, de élt mellettük a másik változat is. Megemlíjtük, hogy a forrásunknál nem sokkal fiatalabb Bécsi Kódexben az illeszkedéses alak ezekben az esetekben ismeretlen (vö. KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana 180-1, 186-7).

3. A hagyományos felfogás alapján azt mondhatjuk, hogy az *ő lakoznák, lakozák* változatok a magyar nyelv hangrendszerére jellemző palatális-veláris illeszkedés eredményeként jöttek létre. Amikor az illeszkedés az eredetibb *-né*, illetőleg *-é* jelek mellé létrehozta a mély *-ná* és *-á* változatokat, ezek természetesen a mély és vegyes hangrendű igékben igyekeztek minden helyzetben felváltani a palatális eredetit. Általánossá válásuknak csupán egy akadálya lehetett, a funkció. Ha az ige ragozási rendszerében azonos alak élt, az illeszkedés révén megszülető új forma segítségével az alaki egybeesést meg lehetett szüntetni úgy, hogy az egyik helyzetben megmaradt a régi, illeszkedés nélküli változat. A mély hangú formák kialakulását megelőzően például az *innék* alak szerepelt egyrészt az alanyi ragozás egyes 3. és másrészt a tárgyas ragozás többes 3. személyében. A mély hangrendű jel megszületése után a tárgyas többes számú alak (*ők innák*) lett, az alanyi ragozás egyes számában pedig megmaradt az (*ő*) *innék*. Hasonló volt a helyzet az elbeszélő múltban is. Ez történt a legtöbb nyelvjárásban, és ezt az állapotot őrzi még részben a köznyelv és az irodalmi nyelv.

A Jókai-kódex nyelvjárásában azonban - amint a fentiekben láttuk - egyes 3. személyben az illeszkedő alak az uralkodó forma. Mi a magyarázata a jelenségnek? Az adatokat megvizsgálva először is megállapíthatjuk, hogy az illeszkedést mutató igék mind tárgyatlanok, és legtöbbjük szenvedő vagy visszaható ige. Ez tehát azt jelenti, hogy tárgyas ragozásuk nem volt, vagyis az egyes 3. személy mellett nem volt más azonos alak az ige ragozási rendszerében. Így a funkcióegybeesés az egyes 3. személyben nem akadályozhatta meg az illeszkedéses forma létrejöttét ezeknek a szavaknak a feltételes módjában, illetőleg elbeszélő múltjában.

Ha BENKŐ LORÁND felfogásából indulunk ki, vagyis abból, hogy az *ai* kettőshangzóból közvetlenül *á* fejlődött az elbeszélő múlt jelében, akkor azt mondhatjuk, hogy az ikes igék 3. személyében már megbomlott az egyöntetűség a kódex nyelvjárásában, mert illeszkedés nélküli alakok is előfordulnak. A kérdés csak az miért bomlott meg ez a feltételezett egységes illeszkedéses jelhasználat? BENKŐ szerint azért, hogy a többes szám 3. személyű tárgyas alakokkal való azonosság megszűnjék. Igaz, szerinte ezek egyes 1. személyű formák. Ezeknek az igéknek azonban sem az egyes 3. személyük, sem az egyes 1. személyük nem eshetett egybe a többes 3. személyű tárgyas alakjukkal. Egész egyszerűen azért, mert tárgyas ragozásban nem vagy nagyon ritkán használták őket. Az 1. személyük pedig, amint az alábbiakban látni fogjuk, az ikes igékre jellemző módon *-m* raggal alakult.

Az elhasonulás okaként BENKŐ a feltételes módú alakok analógiáját is említi (i. m. 216-7), adataink szerint azonban ezeknek a szavaknak a feltételes mód 3. személyében is majdnem mindig illeszkedő végződésük van, tehát az elhasonulást ezek nem indíthatták meg.

BENKŐ nem szól a feltételes módban levő hasonló jelenség kialakulásáról. Ott is egy *-nai* > *-ná* közvetlen fejlődést gondol, vagy ennek kialakulására vonatkozóan elfogadja a hagyományos felfogást? Szerintünk mindkét jel azonosan fejlődött, és a jelenséget könnyebben megmagyarázhatjuk, ha egy korábbi *-é*, *-né* változattól indulunk ki, és a mély, valamint vegyes hangrendű ikes igékben előforduló illeszkedés nélküli alakokat megőrzött régiségnek fogjuk fel.

4. Az ikes igék ragozása a vizsgált módban és időben az egyes 3. személyen kívül még egyes 1. személyben, is eltér az iktelenekétől az alanyi ragozásban. Az előbbieken *-m*, az utóbbiakban *-k* járulék van. Ez azt jelenti, hogy egyes 1. és 3. személyben sem jöhetett létre alaki egybeesés (*én/ő imádkozák*). A kódexben az ikes ragozás feltételes mód 1. személyére nincs adat, de az elbeszélő múltban szabályos ikes formákat találunk: *ymadkozam* (77A24), *el hagyatam* (77B11). Feltehetően hasonlóképpen formálták a nyelvjárásban a feltételes mód 1. személyét is: *imádkoznám*, *elhagyatnám*.

Találunk a forrásban egy meglepő elbeszélő múltú igealakot is: *kynek mjkoron meglen elekuala ayoytatos yonhual zolgalam* (78B01). Az itt olvasható *zolgalám* kétségkívül azt jelenti: 'szolgálék', azaz alanyi ragozású alak. A *zolgal* azonban nem ikes, és nem is volt az soha. Kódexünkben is többször előfordul, természetesen iktelenül: *zolgal* (50B01), *zolgaluala* (78A09), *zolgalna* (25B06).

Erre a példára már BÁRCZI is felfigyelt „A tárgyias igeragozás használatának történetéből” című tanulmányában (MNY. 54: 267). Szerinte ez az adat nem egyéb mint kisiklás, a tárgyias ragozás hibás alkalmazása. Ezek szerint kisiklott Balassi tolla is, amikor egyik levelében ezt írta: „Az 12 fegyverderék felől *is megszolgálom* kegyelmednek” (vö. BÁRCZI: Pais-Eml. 214). Idéz BÁRCZI hasonló példát Zrínyitől: „én is inkább ezekkel *tartom*” valamint Telegdi Miklóstól: „En is veled *tartom*” (Pais-Eml. 213). Végül megállapítja, hogy ez a jelenség „általános a régi nyelvben” (uo.). Szerintünk ezek nem hibás tárgyias ragozású, hanem ma már szokatlannak tűnő alanyi ragozású alakok. Ez azt jelenti, hogy az *-m* rag használata néhány száz évvel ezelőtt általánosabb volt az alanyi ragozásban, mint ma. Ma *-m* rag szerepel minden ige *-t/-tt* jeles múlt idejében, és az ikes igék szabályos ragozásában minden módban és időben. A két egyes 1. személyű járulék közül kétségkívül az *-m* a régebbi. A *-k* a magyar nyelv külön életében keletkezett, és megszületése után fokozatosan szorította ki az alanyi ragozásból elődjét. A folyamat még ma sem zárult le, az ikes igékben még tartja magát az *-m*, a beszélt nyelvben azonban ott is egyre inkább háttérbe szorul. A *-k* elterjedésével elkülönül egymástól az alanyi és tárgyias ragozás egyes szám 1. személyben. Csupán a perfektumban nem veszélyezteti a *-k* rag az *-m* pozícióját. S ennek igen egyszerű a magyarázata. Ha ugyanis az alanyi ragozású *vártam*, *kértem* *-m* végződése helyébe *-k* lépne, *vártak*, *kértek* forma jönne létre, amely azonos a szavak többes 3. személyével.

Kódexünk nyelvjárásában az ikes alakok használata általánosabb volt, mint ma, így nem csodálkozhatunk azon, ha az *-m* alanyi rag olykor iktelen igéken is megjelenik.

5. Az iktelen mély és vegyes hangrendű igékben a feltételes mód és az elbeszélő múlt egyes 1. személyében él, illetőleg élt nem illeszkedő jel: *várnék*, *várék*. A továbbiakban vizsgáljuk meg forrásunk idevágó adatait! Találunk-e ezekben illeszkedésszerű formákat?

A Jókai-kódexben öt ige nyolcszor fordul elő az alanyi ragozás feltételes mód 1. személyében: *akarnek* (13A17), *akarnec* (19B01), *hathatnek* (24B03, 62B03), *zolnek* (7B29), *tudnek* (8B27), *volnek* (38A25, 60A19). Amint látjuk, mindegyikben *-né* a módjel. Az elbeszélő múlt 1. személyére kilenc igének 14 előfordulásában találunk kivétel nélkül *-é* járulékot: *akarek* (18A03), *fogadek* (6B05), *hallek* (23A22), *hallec* (49B07), *latek* (23A14, 61B16), *meg vtalek* (24A21), *mondek* (53A02), *zolek* (79B09), *tanulek* (77A26), *valek* (23B10, 31B11, 31B19), *valec* (78A22).

MELICH JÁNOS vonta ide először forrásunk következő adatát: *Attyam hallak tegedett zolny* és *mondany* (23A10). Az itt szereplő *hallak* alakot MELICH elbeszélő múlt 1. személyűnek tartja, minthogy a latin eredetiben a szó megfelelője *audivi*. Szerinte ebben a szóban az időjel illeszkedett (MNY. 9: 13). LOTZ JÁNOS kétségbe vonja MELICH állítását, és a latin megfelelő ellenére sem véli elbeszélő múltú alanyi ragozású alaknak (i. m. 25). A kódexben előforduló összes adat ismeretében LOTZ JÁNOS álláspontjához kell csatlakoznunk. Láttuk, hogy kétszer szerepel a *hall* ige elbeszélő múlt 1. személyben, mindkétszer *-é* járulékkal. Az egyik előfordulás ugyanazon a lapon található, mint a kérdéses *hallak*. De a többi ige folyamatos múltjában sincs illeszkedés ebben a személyben. Ezenkívül a *téged(et)* tárgy mellett a kódexben egyes 1. személyben mindig tárgyias ragozású igealak áll: *kerlek teged* (18A08, 30B05), *latlak*

tegedet (26B09), *valasztalak teged* (59B27), *hogy téged latnalak* (49B10) stb. A vitatott adatot tehát jelen idejű tárgyias alaknak kell felfognunk: *én hallak tégedet*. Nem valószínű, hogy az elbeszélő *hallalak* rontott változata lenne (vö. LOTZ, i. m. 25).

HORGER a *hallak* példán kívül a forrásban előforduló *kimúlák* alakot tartja 1. személyűnek (i. m. 101). Ez azonban nyilvánvaló tévedés. Az adatot HORGER saját hivatkozása szerint SZINNYEITől veszi át (NyH.⁷ 110). Csakhogy SZINNYEI az említett helyen nem állítja azt, hogy ez egyes szám 1. személyben áll, csupán több hasonló példával együtt illeszkedéses változatként közli. HORGER pedig elmulasztotta ezt a szövegben ellenőrizni. Ha elővette volna ugyanis a kódexet, nem minősítette volna 1. személyűnek adatunkat: *zent fferencz ky mulak ez vylagbalol* (72A06). A *kimúlik* más helyen nem fordul elő a forrásban (vö. A JókK. ábécérendes adattára). Minthogy HORGERnek az igeragozás történetéről írt könyve ma is használt, fontos kézikönyvünk, így érthető, hogy ez a tévedés bekerült a nyelvészeti köztudatba.

A fentiek alapján tehát többekkel ellentétben kijelenthetjük, hogy kódexünkben az alanyi ragozás 1. személyében nincs illeszkedő jel az elbeszélő múltban, és ugyancsak nem található ilyen példa a feltételes módban sem. Ennek feltehetőleg az a magyarázata, hogy az iktelenek közt sokkal több volt a tárgyias ige, mint az ikések csoportjában, így ezekben illeszkedés esetén egybeesett volna az egyes 1. személyű alanyi és a többes 3. személyű tárgyias forma. Ugyanez gátolta meg egyébként az ikes igék egyes 3. személyében is az illeszkedéses alakok általánossá válását. Amikor az ikes ragozás eredeti szenvedő és visszaható jellege megkopott, és egyre több tranzitív ige is ikessé vált, az egyes 3. személyű alanyi és a többes 3. személyű tárgyias alak azonossága zavarólag hatott. Az is nyilvánvaló, hogy a Jókai-kódex nyelvjárásában az 1. személyű illeszkedéses változatok létrejöttét az ikes egyes 3. személyű formák is akadályozták, hisz ugyanaz a végződés hármaskörben is szerepelhetett volna.

Később bizonyos nyelvjárásokban kialakult, és napjainkban egyre terjed a feltételes mód 1. személyében a *-ná* jeles változat: *én várnák*. De ez már nem a hajdani illeszkedés, hanem az analógia eredménye, az igék ragozási sorának kiegyenlítődése révén jött létre (vö. HORGER, i. m. 101). A jelenség nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az ikes igékben a szabályos *ő innék/innák* helyébe fokozatosan az *ő inna* forma lépett. Ez azonban további vizsgálatot igényel.

Végül megállapíthatjuk, hogy az igeragozási rendszeren belül a funkció-elkülönítés fontosabb a hangtani szabályosságnál. Az illeszkedés létrehozta a vizsgált végzéseknek mélyhangú változatát, de a hangtanilag teljesen szabályos alakok általánossá válását a fent tárgyalt esetekben megakadályozta a XIV. században is, és megakadályozza napjainkban is a különböző funkciók alaki elkülönítésének az igénye. Továbbá rá kell mutatnunk arra is, hogy a nyelvi rendszerben végbemenő változásokról érdemben csak akkor nyilatkozhatunk, ha egy-egy forrásnak a jelenségre vonatkozó összes adatát ismerjük. Találomra kiragadott, mechanikusan másoktól átvett, nem ellenőrzött adatok súlyos tévedések forrásai lehetnek.

6. A tárgyias ragozás elbeszélő múlt és feltételes mód többes 1. személyére forrásunkban nincs megfelelő számú adat. Az elbeszélő múlt *-ó/-ő* jelére egy példát tudunk idézni: *Mert vr yften, mjeretewnkn magat zegenne tewe ez vylagban: kynek exemplomaul valasztoko magonknak hyttuan zegenfegnek elettytt* (41B01). Itt a *valasztoko* 'választottuk' kétségkívül tárgyias alak. A szó végén levő *o* valószínűleg íráshiba, az adat korabeli ejtése: *választók* volt. Forrásunkban *-á/-é* jeles példa nincs ebben a személyben. Ebből az egy adatból annyi következtetést

mindenesetre levonhatunk, hogy az *-ó/-ő* jel a tárgyias ragozás többes 1. személyében még élt a kódex nyelvjárásában. Egyéb tanulságok levonására nincs lehetőségünk.

A feltételes mód hasonló esetére még egy biztos példánk sincs. A kódex ábécérendes adattára alapján idézzük a következő mondatot: *mÿ vronknak iefus cristufnak kel tanalczat kerdeneuwk hog ew meltolja nekewnk iokellemeteffeget mutatnja: mÿkeppen meg tekelenewnk* (3A23). A *meg tekelenewnk* alakot az Adattár a *mehtëkél* ige tárgyias ragozás feltételes mód többes 1. személyének veszi, tehát azt jelentené ebben az összefüggésben: ‘miképpen eltökélnék azt’. Az *-nk* helyett azonban *-k* ragot várnánk. De a környezetben több hiba is van. A *kerdeneuwk* kétségkívül főnévi igenév: ‘kell tanácsát kérdenünk’, de a szóvégi *k* elől hiányzik az *n*. A *meg tekelenewnk* (3B01) előtt pedig talán két szót is kitörölt a másoló annyira, hogy el sem tudjuk olvasni őket. Ilyen körülmények között ezt az adatot nem vehetjük számításba. A kódexben *-ná/-né* jeles többes 1. személyű tárgyias igealak nem fordul elő.

7. Az eddigiektől eltérő módon alakul az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék elbeszélő múltja. A kódexben ezeknek két változatuk él. Az egyik a magánhangzós töből keletkezik (*tő+n*), a másik a *v-s* töből (*tev+é*). Mind a hét idetartozó igére találunk példát forrásunkban a magánhangzós töből keletkező folyamatos múltra. Vegyük sorra az egyes igék előfordulásait: *ewnek* (50A16); *yum meg* (77A25); *hewl* (a *hisz* 2. személye) (28A03, 26B13); *lewn* (5B09, 11B27, 13A25, 14B05, 32A02, 35A01, 35A04, 35A25, 36B13, 43B18, 73A19, 73A21, 74B18, 76B14, 78A04, 78B28), *meg lewn* (45A04), *len* (4B07, 14B05), *lewnec* (14B02), *lewnec* (43B28); *tewk* (9B21, 79B09), *tewm* (24B01), *tewd* (28A02), *tewn* (2A25, 8B11, 34A15, 46B04, 72A07, 73A05, 75B26), *tewnek* (42A21, 53B14, 77B20); *vewk* (37B17), *vewn* (4B19, 44A22, 47A23, 65A12), *ven* (1A12, 66A19), *vewnek* (71B12); *vÿn* (14A02), *vewn* (35A09).

Legtöbb adat az alanyi ragozás egyes 3. személyére van, összesen 34, a többes 3. személyre 7, egyes 1. személyre 3, az egyes 2. személyre 2. Találunk két tárgyias ragozású alakot is az egyes szám 1. személyben (*yum meg*, *tewm*) és egyet a 2. személyben (*tewd*). Amint látjuk, a tö magánhangzója általában labiális: *tőn*, *lőn* stb. Az adatok közt csupán 5 illabiális magánhangzójú példát találunk. A *lesz* és a *vesz* igének van egyes 3. személyben 2-2 illabiális változata: *lén*, *vén*. De ha a *lén* 2 adatát szembeállítjuk a *lőn* 17 előfordulásával, valamint azzal, hogy a többi személyben is labiális hang áll a töben, akkor az illabiális alak megterhelését minimálisnak tekinthetjük. A *vesz* megfelelő alakjai között némileg más arány mutatkozik, 4 labiális változattal szemben 2 illabiális áll, a többi személyben itt is labiális hang van. Megállapíthatjuk, hogy mindkét igében az általánosan használt forma a labiális volt. Valószínűnek látszik azonban, hogy az illabiális is élt, és nem tekinthetjük a *len*, *ten* adatokat egyszerűen olyan íráshibáknak, amelyekből a *w* betű kimaradt.

A *visz* kétszer fordul elő, egyszer illabiális (*vÿn*) és egyszer labiális (*vewn*) magánhangzóval. Itt íráshiba nem jöhet szóba, az adatok tehát feltehetően ejtésbeli ingadozásra utalnak.

A *v-s* töből keletkező elbeszélő múltú alakok előfordulásának száma lényegesen kisebb. Mindössze 19 adat van a kódexben. Ezek a következők: (*ő*) *ewuek* (46A11); *hyue* (14A20); *Tewe* (37A26), *tewe* (41B02); *ueue* (42A25), *vewe* (34A23), *uewue* (27B19), *vewue* (3B14, 5A25, 40B08, 44B11, 44B13, 46B07, 71B16), *veuek* (10A17); *vyue* (11B23, 45A24, 49B25, 54A26). Az *szik* és a *lesz* igékre nincs ilyen adatunk.

A 19 példából 17 tárgyias ragozású, s ebből 16 egyes szám 3. személyű, egy pedig többes 3. személyben áll. A két egyes 3. személyű alanyi alak közül az egyik ikes: *ewuek*, *vyue* (45A24). Valószínűnek látszik, hogy ezekben a szavakban a tárgyias ragozás egyes és többes 3. személyéből terjedt el később a többi személybe is a *v-s* töből alakult változat, és a

magánhangzós töből keletkező formák fokozatosan háttérbe szorultak. Legtovább az alanyi ragozás egyes 3. személye tartotta magát, de csak 3 szóban: *lőn, tőn, vőn*.

A *v*-s töből keletkező alakokon belül is megfigyelhetünk alakváltkozást. A *v* előtti magánhangzó általában illabiális, de a *vesz* ige adatai közt labiálisakat is találunk: *vevé ~ vővé*. Az utóbbira 8 példa is van. Ugyancsak labiális magánhangzó van az *eszik* egyetlen idetartozó adatában. Mi ennek a jelenségnek a magyarázata? Ezek a labiális formák nyilván analogikusan keletkeztek. A két szónak a másik tövéből származó elbeszélő múltjában ugyanis általában labiális hang áll. Ennek a mintájára jöhetett létre a *v*-s tö labiális magánhangzója. Az analógia a *-t/-tt* jeles perfektumra is kihatott, mert itt is jelentkeznek az *ő* szavaink tövében: *vewttem* (39B26), *vewted* (16B02), *vewteuolna* (13B21) stb., de: *vette* (76B24) stb.; *ewtekuala* (38B12).

8. Mai nyelvünkben az *alszik, esküszik, fekszik, haragszik, nyugszik* az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igék csoportjába tartozik. A Jókai-kódex korában azonban ezeknek *d*-s tövük még feltehetőleg nem volt, vagyis az *sz*-szel bővülő típusba tartoztak. Sajnos, nincs elegendő adatunk arra, hogy ezt megnyugtatóan eldöntsük. Annyi azonban biztos, hogy a kódexben ezeknek a szavaknak *d*-s töváltozatuk nem fordul elő (vö. A JókK. szókincsének szófaji megoszlása).

Az elbeszélő múlt létrejöhetett ezekben is a magánhangzós töből és a *v*-s töből is. Két adatunk van mindkét típusra: *(én) eskewn*, (60A20), *(én) fekwk* (37B20); *(ő) el aluuak* (78B09), *(ő) meg haraguuak* (27B07).

9. Vessünk egy pillantást még az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék feltételes módjának alakulására. A mai nyelvben a módjel mássalhangzója ugyanis hosszú ezekben a szavakban: *lenne, tenne* stb. Ez a hosszúság gemináció eredménye. Milyen volt a jel alakja forrásunk nyelvjárásában?

Adataink tükrében megállapíthatjuk, hogy már a kódex korában is hosszú volt a módjel mássalhangzója. A következő példák fordulnak elő: *(ő) ennek* (2A19, 9A07, 46B03), *tenne* (8A10, 21A20, 72B03), *tennee* (6A03), *venne* (7A22), *uennenek* (65B02), *(ők) venne* (34B16), *vinne* (51B10). Hasonló alakjai vannak az *alszik* és *nyugszik* szavaknak: *alonnanak* (72B11), *(ő) nugonnak* (2B08), *nywgonnak* (2A23). A mássalhangzók időtartamának jelölésében a kódex nem mindig következetes, itt azonban, feltűnő módon, nem találunk írásbeli ingadozást. Az egyöntetű jelölés kétségtelenül arra utal, hogy a jel mássalhangzójának geminációja már korábban lezajlott.

A lött, tött, vött szóalakok a Guary-kódexben¹⁶

LOSONCZI ZOLTÁN megvizsgálja négy sz-szel bővülő *v* tövű igében (*eszik, lesz, tesz, vesz*) jelentkező *ö*-zést különböző kódexek adatai alapján (MNY. 23: 154-62). Megállapítja, hogy ezeknek az elbeszélő és befejezett múlt idejű alakjai a „nem *ö*-ző kódexekben is leggyakrabban *ö, ő*-vel vannak meg, a legtöbb igealak azonban még *ö*-ző kódexeinkben is csak ritkán, a jelen idő és a felszólító mód pedig csupán elvétve fordul elő *ö* jelöléssel” (155). LOSONCZI felsorolja azokat a kódexeket, amelyekben szerinte az ige két múlt idejének alakjai „túlnyomó többségben” *ö, ő* jelöléssel szerepelnek. A felsorolásban szerepel a Guary-kódex is (uo.). Azután számos adatot közöl az említett forrásokból, a Guary-kódexből azonban egyetlen példát sem hoz (155-6). Talán nem lesz érdektelen ezt a kérdést tüzetesen megvizsgálni. Mi lehet az oka annak, hogy LOSONCZI fentebb idézett kijelentésének igazolására egyetlen adatot sem említ ebből a forrásból. És természetesen ez a vizsgálat a jelenségről szerzett eddigi ismereteinket is bővítheti.

LOSONCZI ZOLTÁN Az *ö*-zés története című tanulmányában (NyK. 44: 374-406; 45: 45-116, 195-266) a Guary-kódexet is számba vette, és az erősen *ö*-ző kódexek közé sorolta (NyK. 45: 257). A kódex egy kéz írása, 134 lap terjedelmű, így elég adat kínálkozhat a kérdés vizsgálatához. Megjelent a nyelvemlék számítógépes feldolgozása (JAKAB LÁSZLÓ-KISS ANTAL: A Guary-kódex ábécérendes adattára, Debrecen 1994), amelyből a jelenségre vonatkozó összes adatot megkaphatjuk. Az idézett példák mellett zárójelben levő számok az adat helyét jelzik a Codices Hungarici III. kötetében megjelenő faksimilekiadásban (Budapest 1944). Az első szám a lapszámra, a második a sor számára utal. Így minden adat könnyen ellenőrizhető.

A *lött, tött, vött* alakokban az *ö*-zés a hangsúlyos szótagban van. Hogy összefüggésében láthassuk a kérdést, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a kódex nyelvjárásában van-e *ö*-zés a szótövekben, azok hangsúlytalan és hangsúlyos szótagjában. S így az összes adat ismeretében értékelhetjük helyesen a kérdéses szavak problémáját.

Az alábbiakban először a szótövek hangsúlytalan szótagjában levő *ö*-zést mutatom be. Néhány szóra igen sok adat van a kódexben, ezekből csak néhányat idézek, és jelzem, hogy mennyi van belőlük, a többi megtalálható a Számítógépes nyelvtörténeti adattár (SzNytA.) 6. számában. Az *ember* szóra és származékaira összesen 222 adatunk van: *embor* (2/19, 3/11, 5/8 stb.), *ażson embor* (20/17) *embori* (12/22, 31/10, 64/21), *emborfegnec* (129/20), *emborfegomre* (99/20). Az *igen* határozószó 171 alkalommal szerepel a forrásban: *igon* (1/2, 5, 13, 2/12, 5/2, 3) stb. Az *érem* és származékai 40-szer fordulnak elő: *erdome* (68/10, 88/9, 103/19), *erdomot* (80/12), *erdomnec* (51/5), *erdommel* (40/18), *erdomli* (70/1, 75/15, 16), *erdomos* (122/20), *erdomoffe* (121/19, 122/1) stb. A *szégyen* és származékai 35-ször találhatók a forrásban: *żegon* (83/12), *żegont* (89/15, 21, 97/2), *żegonhalaltul* (97/6), *żegonkodic* (82/3, 4), *żegonkodes* (82/5), *żegonlez* (30/16), *meg żegonle* (86/14, 103/9), *meg żegonültetnec* (83/11), *żegonletibe* (91/11), *żegonfeg* (90/12) stb. A *lélek* szótári tövének hangsúlytalan szótagjában levő hang szintén *ö*, összesen 27 adatunk van rá: *leloc* (9/20, 13/9, 78/9), *zent leloc* (9/17, 90/3, 126/15, 131/3), *leloknec* (7/15, 84/8, 101/16), *lelogbe* (9/3, 76/11), *lelogbol* (74/7, 76/16) stb. A *mester* szót és összetételeit 22-szer találjuk meg a kódexben: *mefor* (4/11, 15, 6/9, 7/18),

¹⁶ Megjelent a Magyar Nyelv 92: 70-4. lapján.

paharnoc mestör (32/19, 22, 33/15), *mestöre* (32/10, 47/19), *mestörön* (35/9), *mestöröc* (34/14, 88/15) *ofmestörnec* (112/7) stb.

A továbbiakban az *ö-ző* szavak minden előforduló adatát közlöm: *el idegönül* (7/21); *enöcfeöknec* (94/13), *enoclonec* (!) (120/18); *eretnökfeg* (29/13); *erföc* (72/5, 73/11), *erfököt* (72/1), *erfökhöz* (71/20); *eşör* (72/10, 88/17), *zaş es huş eşör* (107/8), *tışönket eşör* (107/9); *Gergör* (76/18, 77/14, 121/7, 123/8), *gergör* (3/8, 20, 36/22, 77/6, 80/10, 120/13, 125/16); *ğermöke* (85/15,) *ğermökoc* (85/11), *ğermöket* (85/14), *ğermöknecc* (102/17); *ingörlo* (61/14); *ki fefölhet* (99/8), *meg feföl* (83/6); *merög* (7/12, 22/2, 11, 16), *meröggel* (23/12, 85/14, 86/16); *Petör* (68/14), *petör* (44/10, 58/15, 71/13), *petörnec* (68/13); *reşög* (7/19), *reşögös* (6/10, 13/14), *reşögöşök* (7/3), *reşögfeğ* (6/7, 7/11, 8/16), *Reşögfeğ* (8/6), *reşögfectül* (113/8); *şelömnec* (88/6); *şomerömfeg* (89/6); *şöuetnöke* (98/17), *şöuetnököket* (114/9); *tengör* (6/22), *tengörbe* (7/6), *tengörben* (7/1); *terömt* (126/1), *terömtc* (32/22, 37/21), *terömtöt* (130/17); *verömbc* (8/8). Az *egyetem* határozószó forrásunkban egyszer fordul elő: *igetö[m]* (72/12). Ezt a formát joggal tekinthetjük már a kódex keletkezésének idején is elhomályosult ragos alaknak. A hosszabb, *-be* ragos változatára három adatunk van: *igetömbc* (56/17, 57/21, 71/9).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az alábbi alapszavak hangsúlytalan szótagjában volt következetesen mindig *ö-zés* a kódex nyelvjárásában: *egyetöm*, *embör*, *énök*, *érdöm*, *eretnök*, *érsök*, *ezör*, *fesöl*, *Gergör*, *gyermök*, *(el)idegönül*, *igön*, *ingörlo*, *lélök*, *mérög*, *mestör*, *Pétör*, *részög*, *selyöm*, *szégyön*, *szöméröm*, *szövétnök*, *tengör*, *terömt*, *veröm*. Ezek közül némelyiknek sok származéka van, de azok is mind *ö-zők*. Némelyik alapszó viszont csak származékban fordul elő. Ellenpéldák nincsenek, ejtésbeli ingadozás tehát nem volt.

Ezek a szavak egy-két kivétellel a szegedi nyelvjárásban is *ö-zők* (vö. SzegSz.). Nincs benne a Szegedi szótárban az *eretnek*, a *fescl* csak *fesclik*, a *Gergör* pedig csak *Gergö* formában szerepel. A *szövétnek*-et egy 1819-es forrásból idézi a szótár, hangsúlytalan szótagjában azonban nincs *ö-zés*. Ugyancsak nincs *ö-zés* a szótár szerint a szegedi nyelvjárásban az *ének* szóban. Az *ingercl* ejtése ingadozik: *ingeröl* ~ *ingöröl*. És érdekes, hogy a *terem* ige *ö-ző* (*teröm*), de a *teremt* nem az a szegedi nyelvjárásban a szótár szerint. Az Ormánysági szótárból több szó hiányzik, de amelyek megtalálhatók benne, azok az *ö-zés* tekintetében egy kivétellel megegyeznek a SzegSz. adataival. Az *ének* az ormánysági nyelvjárásban *ínök*-nek hangzik.

A szótövek első, hangsúlyos szótagjában levő *ö-zésre* vonatkozó adatokat a következőkben sorolom fel. Legtöbb példa az *ösmér* ~ *ösmer* igére és származékaira van, összesen 49. Pl.: *öfmeri* (10/11, 12, 36/16, 37/12, 41/1, 44/4), *meg öfmeröd* (15/12, 18/16, 17, 19), *öfmeried* (123/13), *öfmeröncc* (34/16, 42/7), *meg öfmeruen* (110/2), *öfmereitül* (134/4), *öfmeretit* (84/13, 125/5), *meg öfmeretibe* (134/17), *meg öfmerheti* (32/3, 35/17, 36/13, 43/1, 6, 44/3) stb. A többi szóra kevesebb adatunk van: *el födözi* (41/12); *fölöt* (87/20), *fölötte* (13/18, 14/18, 26/6, 31/19, 46/6, 64/18, 70/15, 83/12, 112/20); *fölfo* (103/10, 108/14); *fölül* (21/13, 28/5, 31/20, 39/7, 49/14, 63/20, 69/15, 132/20), *fölül mul* (70/11), *fölül mul'a* (1/21); *förtelmes* (94/10, 14), *förtelmest* (8/11), *förtelmesscgot* (28/9), *förtelmesscgnec* (8/18, 84/10), *förtelmesscgeböl* (106/3); *förtözteti* (18/13), *förtöztetic* (16/17), *meg förtöztetni* (17/15, 19), *meg förtöztetni* (115/1); *möge* (64/8); *möüete* (8/2), *meg möüete* (19/17); *nömös* (53/12, 78/8, 116/7), *nö[m]mös* (64/4, 106/19), *neg nömöffcjtöd* (62/4), *nömöffe* (128/18),

no[m]moffegenec (64/8); *fel ropül* (66/3, 6, 11, 69/1, 22, 71/7, 73/15, 81/17, 82/1, 98/7), *fel ropült volna* (73/13), *fel ropülön* (65/16); *zomeidnec* (105/1), *zomeinec* (2/9, 90/18), *zomeimbe* (94/9), *zomein* (93/5), *zomeiuel* (10/1); *zomermot* (47/14, 88/21, 89/1), *zomeromfeg* (89/6), *zomermos* (103/9), *zomermofkodes* (96/14), *zomermofkodesfert* (95/20), *zomermoffegnec* (92/3).

Tehát a következő szavak és származékaik hangsúlyos szótagjában fordul elő *ö*-zés a kódexben: *födöz, fölött, fölső, fölül, förtelmes, förtőztet, mögé, mövet, nömös, ösmér, röpül, szöm, szöméröm*. Ezek mind következetesen *ö*-zők, ellenpélda nincs, az adatok ejtésbeli ingadozásra nem utalnak. Amint láttuk, a *födöz, fölött, nömös* és a *szöméröm* szavaknak hangsúlytalan szótagjukban is *ö* van. A SzegSz.-ban a *mövet* kivételével megtalálhatók ezek a szavak. Közülük csak a *förtőztet* első szótagjában nincs *ö*-zés, a *repül ~ röpül* ebben a két változatban van meg, az *ismerben* pedig zártabb labiális magánhangzó van (*üsmér ~ üsmér*), a többi *ö*-ző formában él a nyelvjárásban. Az OrmSz.-ból a *mövet* mellett még a *förtőztet* is hiányzik, az *ismer ~ ösmér ~ üsmér* egyaránt előfordul, a *röpül* csak ebben az alakban van meg, a *nemes* viszont nem *ö*-ző.

A fentiekben bemutatottuk, hogy a *fölső* kétszer, a *fölött(e)* és a *fölül* tízszer fordul elő a kódexben következetesen *ö*-ző formában. Érdekes azonban, hogy a *fenn* és a *fel* szavakban és az utóbbi származékaiban nincs *ö*-zés, és a *fel* igekötő sem *ö*-ző. Pl.: *fen* (57/2); *fel* (53/8), *feieb* (53/10), *fel'eben* (11/20, 83/16), *fel'eg* (53/12), *fel'egos* (32/4, 35/11), *fel zoual* (116/2); *fel acazta* (40/7), *fel alla* (114/10), *fel emel* (106/4), *fel feieyted* (31/14), *fel foga* (79/6), *fel fohaꝥcodec* (102/12), *fel geriezt* (101/20), *fel irat'a* (119/15), *fel kele* (64/14), *fel magasztal* (126/17), *fel megön* (71/11), *fel neueltetic* (57/17), *fel ropül* (66/3), *fel zerze* (108/19), *fel tamad* (82/21), *fel tamazt* (126/3), *fel vennie* (49/4), *fel vizöd* (62/5), *fel vonꝥac* (55/3) stb. (vö. SzNytA. 6. sz.). Az adatokból látszik, hogy a *fel-* töben csak ott van *ö*-zés, ahol a következő szótagban is labiális magánhangzó áll. Ezekben a szavakban tehát kétségkívül a *tő* vége felől haladt az *ö*-zés a *tő* hangsúlyos szótagja felé. Ahol nem volt labiális magánhangzó az első szótag után, ott nyelvemlékünk keletkezése idején az emlék nyelvjárásában a szótő magánhangzója még illabiális volt. A mai *ö*-ző nyelvjárások *fönn; föl, föl'jebb, fölség; föl'all* stb. adatai nyilván később keletkeztek. A fentebb bemutatott hangsúlyos szótagjukban *ö*-ző szavak között van még olyan, amelyekben valamelyik követő szótagban is labiális magánhangzó áll: *födöz, förtőztet, nömös, röpül, szöméröm*. Mindezek összhangban vannak a LOSONCZI által megfogalmazott, de mások által is elfogadott tétellel, amely szerint a labializáció a *tő* vége felől terjedt a szó eleje felé (NyK. 44: 405-6).

A *mögé* egyszer fordul elő a kódexben, a *mögött* és a *mögül* egyszer sem. A *fölött, fölül, fölső* példáiból azonban feltételezhetjük, hogy az utóbbiak labiális formában éltek a nyelvjárásban, és az analógia a *mögé* alakot is létrehozta. A *meg* igekötőre azonban még nem hatott az analógia, mert ez több mint hétszáz adatban következetesen *meg* alakban található forrásunkban: *meg ag'ga* (92/16, 100/1), *meg alaꝥa* (64/6), *meg alla* (113/10), *meg banna* (69/8), *meg bekelic* (83/1), *meg boLat* (44/2), *meg dorgala* (108/5), *meg elegodnec* (44/10), *meg erom* (111/11), *meg farradot* (79/14), *meg fe'noget* (80/17), *meg förtőztetni* (17/15), *meg geriettec* (106/14), *meg gálaꝥ* (118/13), *meg göꝥ* (61/18), *meg hal* (5/18), *meg irt* (59/9), *meg ielonti* (6/9), *meg kotoꝥni* (88/19), *meg lehet* (74/5), *meg loth* (19/13), *meg olod* (128/5) stb.

A *förtelmes*, *mövet*, *ösmér* és a *szöm* szavakban nincs a követő szótagban labiális hang. A két utóbbiban nyilvánvalóan $i > ü > ö$ változás történt (vö. LOSONCZI, NyK. 44: 405; BÁRCZI, Ht. 48). Tehát ezekben a labializáció az $i > ü$ fokon történt meg, és a kódex nyelvjárásában a nyiltabbá válás eredményezte az $ö$ -zést. Feltehetőleg a *mövet*-ben is $ü > ö$ változás ment végbe. Ez igeként és főnévként is előfordul a forrásban: *es meg mouete vtet* (19/17), [a részeg ember] *Ifte[n]nec lezon gülöfegos angaloknac vtalatos es emboroknec mouete* (8/2). Ugor eredetű szó, $m-v > n-v$ részleges elhasonulással jött létre a *nevet* (TESz.). Mindkét adat $ö$ -ző, de a SzegSz. és az OrmSz. szerint a *nevet*nek a szegedi, illetőleg az ormánysági nyelvjárásban nincs $ö$ -ző változata. A *förtelmes* szóban is csak a hangsúlyos szótagban van $ö$ hang. Mellette él azonban a *förtöztet*. Így feltehetőleg az analógia terjesztette tovább a *för*-tőben az $ö$ -zést. És nyilván segítette a *szöm* analógiája a *szöméröm* első szótagjának alakulását is.

Az eddig tárgyalt szavak forrásunk nyelvjárásában ingadozás nélküli $ö$ -zést mutatnak első szótagjukban. Vannak azonban ingadozó tövek is a kódexben, és a nagy többségtől való eltérésüknek nyilván megvan az oka. Az *sz*-szel bővülő v tövű igék közül kettőben, a *lesz* és a *tesz* tövében jelentkezik az $ë$ helyett $ö$, de csak bizonyos helyzetben. A *-t/-tt* jeles múlt idejű alakjaikban, és a befejezett történésű melléknévi igenyűkben találunk $ö$ -zést, de ezekben sem következetesen. A *tész*-nek a következő múlt idejű igealakjai fordulnak elő: *totte* (90/25, 115/6), *meg totte* (69/17), de *tetem* (105/1), *tette* (110/20), *teth* (55/19, 114/4). Az igenevére viszont csak $ö$ -ző adatunk van: *töt* (43/9, 90/24), *töth* (69/8, 16). A *lész*-nek csak az igenevében van $ö$ -zés, de ez sem következetes: *meg löth* (19/13, 85/6, 8, 96/13), de *meg leth* (91/4). Igealakjaira nincs $ö$ -ző példánk: *leth* (36/19), *leth volna* (113/2). Érdekes viszont, hogy a *vész* adatai mindig $ë$ -zők: *veth* (29/16, 74/10), *be veth* (21/16) *el vet vala* (89/2) stb. Az *eszik* adatai között csak egy *-t/-tt* jeles múlt idejű alak van, de az sem $ö$ -ző: *meg ettec* (34/8). Tehát csak az *eszik* és a *vesz* fordul elő mindig $ë$ -ző formában, a másik kettőben az $ë \sim ö$ ingadozás van a múlt időben, a többi módban és időben ezek is $ë$ -zők (vö. SzNytA. 6. sz.).

A két szóra vonatkozó $ö$ -ző és $ë$ -ző adatok kétségkívül azt bizonyítják, hogy ebben a töltípusban forrásunk keletkezésének idején kezdődik az $ë > ö$ változás. Ez tehát az ok, amiért a többi $ö$ -ző töltől eltérő módon viselkednek. Felvetődik a kérdés, miért éppen a *-t/-tt* jeles múlt időben, illetőleg a befejezett történésű melléknévi igenyűben indul meg a tőben levő magánhangzó labializációja. Minthogy az $ö$ -ző alakok csak most jelentkeznek, nem keletkezhetek a diftongusos $lëü- > löü-$, $tëü- > töü-$ tőből, ahogy ez más nyelvjárásokban történhetett LOSONCZI elgondolása szerint (MNY. 23: 160). Ezeknek az igéknek diftongusos tőváltozatuk már nincs a nyelvemlék nyelvjárásában. LOSONCZINAK ezen alakok kialakulására vonatkozó nézetét mások is átvették (BÁRCZI, Szótöv. 58; PAPP L., MNYj. 4: 22; LÖRINCZY, KT. 90; IMRE, SzabV. 168). BENKŐ a *lött*, *tött*, *vött* alakokat analogikus képződményeknek tartja. A *lëün*, *lön*-féle formák mintájára jöttek létre, és *lëüt > löt > lött* változáson mentek keresztül. A fejlődés utolsó fázisában ún. időtartam-átváltás történt, az $ö$ megrövidült, a t megnyúlt (Nyjtört. 16; ÁrpSzöv. 215). A nyelvterület egy részén a fejlődés valóban így mehetett végbe, a Guary-kódex nyelvjárásában azonban nyilvánvalóan nem ez történt.

Kódexünk nyelvében nem beszélhetünk a *tön*, *vön*, *lön* formák rendszerbeli asszociatív hatásáról sem (vö. DEME, NyelvatlFunk. 108). Ilyenek ugyanis ebben a nyelvjárásban nem voltak, ezek az alakok forrásunkban következetesen illabiálisak: *ten* (73/10, 75/11, 89/4, 105/1), *tenec* (33/8), *ted* (31/9), *meg ten* (77/17); *ven* (85/10, 107/10); *len* (32/15, 33/22, 34/11, 47/21, 48/21, 68/8, 73/14, 76/8, 78/11, 81/12, 15, 82/16, 85/12, 13, 15, 88/11, 91/20, 96/10, 110/15, 115/8), *lenec* (54/12). Ezek tehát semmiképpen sem indíthaták el a *tëtt*, *lëtt > tött*, *lött* változást.

Mi lehet akkor a labializálódást kiváltó ok? Hogy a kérdésre válaszolhassunk, vizsgáljuk meg, hogyan alakult az igék *-t/-tt* jeles múlt ideje és befejezett történésű melléknévi igeneve a Guary-kódex nyelvjárásában.

A múlt idő *-t/-tt* jele előtt néhány két szótagból álló igében felső nyelvállású labiális tövéghangzó van: *haragut* (110/13); *el hirhüt* (109/19), *feküt* (80/3), *meg dihiith* (23/13). Az utóbbi igenévként hatszor is előfordul a kódexben: *meg dihiith* (23/19), *meg dihiit* (17/9, 21/20, 21, 22/10, 93/6). Járulhat a *-t/-tt* jel egy szótagból álló hosszú magánhangzóra végződő tőhöz a tiszta *v* tövű igékben: *hittac volna* (54/18), *iõth* (68/2, 3), *iüttel ki* (109/11). Ugyanígy viselkedik az igenévképző is: *liit* 'lőtt' (15/17).

A többi ige múlt idejében azonban középső nyelvállású rövid *o* és *õ* tövéghangzó áll a jel előtt. Néhány példa a mélyhangrendű igékre: *adot* (7/4, 47/6), *boLatot* (110/14, 21), *el aggot* (37/16) stb. A palatális hangrendű igékben természetesen mindig labiális a tövéghangzó, függetlenül attól, hogy a megelőző szótagban labiális vagy illabiális hang van: *elegodõth* (65/2); *erdõmlõt* (80/3), *erdõmlõttec* (45/13); *gõyõt egbe* (131/5); *gënerkõdõt* (4/5, 65/2); *gõttrotte* (20/12); *kõltõte el* (10/12); *meg ielõntõtte* (19/11); *zëgõnõt* (90/11); *vetkõzõtte* (10/2), *vetkõzõt vala* (91/9), *vetkõzõt vola* (71/22), *vetkõzõt volt* (96/9), *vetkõzõt volna* (102/11); - *be õuedzõtte vala* (88/5); *be tel'efeyõtte* (114/13); *el kezõtte* (121/19); *el reyõt* (92/14); *el fil'ezõtte vola* (42/6); *vegezõt el* (15/9); *el vezõt* (130/14), *el vezõt vala* (45/9), *el vezõtte volna* (72/1); *erzõtte uolna* (134/18), *meg erzõt vala* (116/21); *efõt* (109/22); *iedzõtte* (59/14); *kellõt volna* (3/13); *meg erfeyõt* (115/22); *meg õrizõt* (47/3, 114/19); *zëretõt* (42/14); *zëzõtte* (21/13), *zëzõt vala* (112/21); *zületõt* (78/1); *tõrleyõtte* (21/13); *vezteglõttec volna* (114/11); *vettõt* (3/7). Hasonló képet mutat a tövéghangzó a megfelelő igenevekben is: *hallõt* (11/19); *meg bizõnoyõt* (65/19, 70/2); - *fëflõt* (27/4); *zëzõt* (21/15, 54/16); *terõmtõt* (130/17); *vetõt* (16/9, 49/20, 87/20), *meg vetõt* (38/5, 6); *vetõttek nec* 'vétetteknek' (43/21, 129/10). A *-t/-tt* előtti *õ*-zés következetes, ellenpélda nincs.

A következő igékre találtunk a *-t/-tt* jel, illetőleg képző előtt *õ*-zõ adatokat a kódexben: *egybegyõjt*, *elégõdik*, *érdõml*, *gyenyerkõdik*, *gyõtõr*, *elkõlt*, *megjelõnt*, *szëgyõnl*, *szëroz*, *terõmt*, *vëtkõzik*; *beõvedz*, *beteljesejt*, *elkezõd*, *elrejt*, *elsüllyeszt*, *elvégez*, *elveszt*, *(meg)érez*, *esik*, *fesel*, *jegyez*, *kell*, *megerõsejt*, *megõriz*, *szëret*, *születik*, *tõrleyjt*, *vesztegel*, *(meg)vet*, *vët*, *vettetik*. Az ezekben meglévõ jel, illetőleg képzõ előtti következetes *õ*-zés kezdett áttérjedni az *sz*-szel bővülõ *v* tövű igék múlt idejébe s igenevébe, és minthogy ezek töve egyszótagú, a hangsúlyos szótagba. A labializálódást tehát ebben a nyelvjárásban az analógia okozta, de nem az elbeszélõ múlt analógiája, hanem az *õ*-zõ nyelvjárás egyik jellegzetes jelenségének, a *-t/-tt* végződés előtti *õ*-zésnek az analógiája. A múlt idõbõl és az igenévbõl kiindulva azután ezen igék más alakjaiban is meghonosodott ez a jelenség. Ez a folyamat, úgy látszik, az *õ*-zõ területeken is lassan ment végbe. A XVI. század végén keletkezõ orvosi könyv erõsen *õ*-zõ nyelvjárásában, ha múlt idõben nem is, de másutt még mindig ingadozik az *õ* használata az *sz*-szel bővülõ *v* tövű igék tövében (vö. MNyj. 8: 54-7).

Végül válaszolhatunk arra a kérdésre is, miért nem közölt LOSONCZI a Guary-kódexbõl az *sz*-szel bővülõ *v* tövű igékre labiális magánhangzójú elbeszélõ múltú adatokat. Azért, mert ilyenek nincsenek a kódexben. A *-t/-tt* jeles, illetőleg képzõs alakokra van *õ*-zõ adat a forrásban, de ezek, úgy látszik, elkerülték a figyelmét. Mindenesetre forrásunk idevonatkozó adatai nem igazolják LOSONCZI elgondolásait. De akkor miért említette egyáltalán ezt a kódexet? Erre a kérdésre a választ már sohasem fogjuk megkapni.

Nincsen és sincsen¹⁷

Úgy látszik, a *nincs* és a *sincs* tagadó igék eredete ma már eldöntött kérdés. Senki nem vitatja, hogy az előbbi összetétel, a *nim ~ nem* tagadószóból és az *ēs ~ is ~ s* nyomatékosító partikulának magánhangzó nélküli változatából keletkezett (TESz., TNyt. I, 511). Az utóbbi pedig az *ēs ~ is ~ s* nyomatékosító szóból és a *nincs* tagadó igéből jött létre (TESz.).

Mindkét tagadó igének csak kijelentő mód jelen idő egyes és többes szám 3. személye van: *nincs, nincsenek; sincs sincsenek*. Egyes 3. személyben azonban a *nincs* és a *sincs* mellett él a *nincsen* és a *sincsen* változat. Legrégibb kódexünkben, a Jókai-kódexben ezek fordulnak elő, a *nincsen ~ nencsen* hétszer, a *sincsen* egyszer: *nynczen* (28/21, 29/9, 19, 32/16, 154/12), *nenczen* (46/24, 47/18); *fynczen* (29/2). Ezek a szó első írásos adatai. (Az adatokat P. BALÁZS JÁNOS kiadásából, a Codices Hungarici VIII. kötetéből idéztem, az első szám a lapszámra, a második a sorszámra utal.) Minthogy ezek már *-n* végűek, és a *sincsen* változat is megvan, a *nincs* tagadó ige keletkezését jóval korábbra kell tennünk. Keletkezésének idejét a TNyt. egyes fejezeteinek szerzői elég nagy eltéréssel adják meg. JUHÁSZ DEZSŐ szerint a **nim(i)s* összetétel, amelyből a *nincs* fejlődött, az ősmagyar kor második felében jött létre (I, 511). Ez kezdetben feltehetőleg módosító szó volt, de JUHÁSZ nem zárja ki, hogy „az összetétel akár szófajváltással is egybekapcsolódhatott, sőt általa motiválódhatott is” (uo.). PÓLYA KATALIN viszont azt állítja, hogy a *nincs, sincs* tagadó igék „a korai ómagyar kor végén” keletkezettek (I, 593). Véleményem szerint a *nincs* tagadó ige már az ősmagyar kor végén, a *sincs* pedig már az ómagyar kor elején élt.

Míg a szavak eredete körül ma már nincs vita, a *nincsen* és a *sincsen* végén levő *n* elem keletkezéséről még ma is megoszlanak a vélemények. Ha leíró szempontból elemezzük ezeket a szóalakokat, az *-n*-t egyes szám 3. személyű alanyi ragnak kell tekintenünk. A tagadó igéknek tehát egyes szám 3. személyben van egy \emptyset és egy *-n* ragos változatuk úgy, ahogyan pl. a *megy* mellett is él a *megyen*.

A szóalakok keletkezéséről a TESz. ezt írja: „A *nincsen* elvonás a *nincsenek*-ből, de nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a *vagyon, megyen* stb. hatására az egyes számban ment végbe az alakbővülés”. A *sincsen* kialakulásáról is hasonlóképpen vélekedik a TESz.: „valószínűleg elvonás a *sincsenek*-ből, vagy esetleg analógiás alakbővülés a *vagyon, nincsen* stb. mintájára”. E. ABAFFY ERZSÉBET a TNyt.-ban a második véleményhez kapcsolódik: „*vagyok : nem vagyok, vagy : nem vagy, vagyon : nincs, sincs* szembenállás, vagyis a *vagyon* hatására vesznek fel a tagadósók éppen *-n* személyragot” (II/1, 196). Ennek az elképzelésnek a cáfolatát régen megírták a nyelvészek. Már SZINNYEI rámutatott, hogy „Ha a *nincsen* olyan származék volna, mint a *vagyo-n*, akkor az *-n* előtti magánhangzó nem nyílt *e*, hanem zárt *ē* volna” (NyK. 33: 244). Ezen a véleményen van KLEMM ANTAL (MNy. 16: 77) és HORGER ANTAL is (Igerag. 26). És éppen E. ABAFFY ERZSÉBET írja, hogy a kései ómagyar korban az *-n* egyes szám harmadik személyű rag ritka kivételtől eltekintve már középső nyelvválású tövéghangzó után járul: *-on/-ēn/-ōn*. S ez a hang „a raghoz tartozónak tekinthető” (TNyt. II/1, 206).

A mai köznyelvben és a nyelvjárásokban kétségkívül nyílt *e* van a szóban. De valóban nyílt volt-e az *e* a korai ómagyar korban, amikor a *nincsen* szóalak keletkezhetett? Azt hiszem, a kérdés eldöntésére felhasználhatjuk a XV. századi kódexek adatait. Kézenfekvőnek látszik a

¹⁷ Megjelent a Magyar Nyelvjárások 37. kötetében.

Bécsi és a Münchener kódexre hivatkozni, mert ezek a források általában jelölik az *e* hangok közötti különbséget. Az előbbinek a KÁROLY SÁNDOR szerkesztésében megjelent feldolgozásában azt olvashatjuk, hogy a *nincsen* és a *sincsen* adataiban nyílt *e* van (A Bécsi kódex nyelvtana 102, 193). A másoló minden adatban következetesen jelöli ezt a hangot: *ninlèn* (112/24, 133/90, 160/21, 190/7, 205/3, 213, 221/2, 237/21, 253/8, 261/11, 275/19, 282/6), *nīlèn* (19/25, 24/14, 35/15, 77/9, 188/14); *finlèn* (82/0). NYÍRI ANTAL A Münchener kódex magyar-latin szótára alapján, megállapíthatjuk, hogy a *nincsen*-ben nyílt volt az *e* a kódex nyelvjárásában (258).

De fontos felvilágosítást adhatnak a szóban levő *e* hangszínéről az erősen *ö-ző* kódexek is, mert ezekben bizonyos helyzetekben a zárt *ē* helyén *ö* van, a nyílt *e* viszont megmarad *e*-nek. A kérdés tanulmányozására igen alkalmas a XV. századi Guary-kódex, amelynek *ö-zését* minden adatra kiterjedően a közelmúltban megvizsgáltam (vö. MNyj. 32: 25-32; 33: 3-18; MNy. 92: 70-4). A forrás nyelvjárásában a háromalakú *-on/-ën/-ön* egyes 3. személyű alanyi végződés a felszólító módban mindig kétalakú *-on/-ön*, tehát csak egy palatális változata van: *aggon* (126/14), *haggon* (73/1, 86/12); *fel ropul'on* (65/16), *le toryon* (107/5), *meg gőz'on* (132/17), *iduozul'on* (43/7); a *legon* 51 adatban fordul elő (2/1, 3/11 stb.), a *leheffon* hatszor (65/22, 74/6 stb.). A következő igealakok általában csak egyszer találhatók meg a kódexben: *engeggon* (112/8), *iduozulheffon* (40/18), *keduez'on* (107/4), *kel'on* (74/3), *meg kereffon* (130/14), *meg teheffon* (48/17), *men'non* (13/11), *nez'on* (90/8), *nezon* (96/16), *zereffon* (134/9), *tekinlon* (96/16), *tegon* (44/7).

A *hisz*, *lesz*, *tesz*, *vesz* és a *megy* igék kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében is mindig *-ön* a végződés. A *lezon*, és a *meg lezon* összesen 38-szor fordul elő (1/6, 15, 2/4, 88/22 stb.), a *tezon*, *el tezon* 16-szor (7/17, 8/9, 40/12, 74/19 stb.), a *megon*, *be megon*, *fel megon*, *ki megon* összesen 10-szer (8/22, 10/8, 71/11, 112/1, 121/22 stb.). A *hizon* (61/17) és a *vezon* (101/18) csak egyszer szerepel. Az *-on* változatra két igében van példa: *vagon* (2/12, 18), *vonzon* (61/12). Az itt bemutatott igéknek rag nélküli, azaz \emptyset ragos egyes 3. személyükre nincs példa a kódexben (vö. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6. sz.).

A *nincsen* ige a fentiekől eltérően viselkedik. A kódexben 12-szer fordul elő, kétszer *ninl* (9/7), *ni[n]l* (3/10) alakban, tízszer pedig *ninlen* (2/13, 3/9, 29/3, 66/22, 67/9, 16, 76/3, 110/11, 132/8), *Ninlen* (110/18) változatban. Feltűnő, hogy az *-n* rag előtt nem *ö* áll. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy előtte nem zárt, hanem nyílt *e* van. Ezt erősítik meg későbbi más erősen *ö-ző* nyelvemlékek is. A Lencsés György-féle XVI. századi orvosi könyvben például a *nynchen*, *nynchyen*, *nynczen*, *nynchenek* összesen 67-szer fordul elő mindig nyílt *e*-vel (vö. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. sz. 393). S az analógia sem tudta megváltoztatni a szó hangalakját, ugyanis az *ö-ző* nyelvjárások a mai napig őrzik a szó eredeti hangalakját, a nyelvjárást beszélők most is nyílt *e*-vel ejtik a szót (vö. OrmSz., SzlavóniaiSz., SzegSz.).

A további kérdés az, miért van itt nyílt *e* a Guary-kódex adataiban, amikor a kódexben az *-n* rag előtt minden más igében középső nyelvválású magánhangzó áll. A választ a szóalak eredetében kell keresnünk. Ha a *vagon* és esetleg a *megyén*, *hiszén* stb. analógiájára jött volna létre a *nincsen*, akkor az *ö-ző* forrásokban és nyelvjárásokban *ö-ző* változata lenne. Tehát a *nincsen*-ben azért van nyílt *e*, mert a *nincsenek*-ből keletkezett elvonással. A *nincsenek*-ben pedig nyílt *e* van a végződés előtt. A Münchener kódex másolója ezt jelöli is: *ninlènèc* (96rb16,

107va30), *n̄inlèn^c* (103vb14, 103vb16) (vö. NYÍRI ANTAL, i. m. 258). A *nincsen* végső *n*-je elvonással keletkezett, és ráértéssel lett belőle rag. Az elvonást elősegíthette, hogy kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben több igének is volt *-n* ragos alakja.

A *sincsen* is keletkezhetett ilyen módon, de kialakulásában már számításba kell venni a *nincsen* hatását. Kétségtelen, hogy a *sincs* létrejöttének előfeltétele volt a *nincs* megszületése, a *sincs* tehát fiatalabb. De amikor a *nincsen* már megvolt, ennek analógiájára a *sincsen* kialakulhatott a *sincsenek*-től függetlenül.